

а
у
у
С. Г. Цытовіч

1640

1863 год
У ГОРЫ-ГОРКАХ

быўш. МАГІЛЕЎСКОЙ ГУБ.

ПАДЗЕІ ПАЎСТАНЬНЯ

Адбітак з Прац Клясы Гісторыі Беларускае Акадэміі Навук, т. III. Менск. 1929

МЕНСК — 1929

л

~~Б 8849 Д~~ Ба 25929

у

СЯРГЕЙ ЦЫТОВІЧ

1863 ГОД У ГОРЫ-ГОРКАХ
БЫЎШ. МАГІЛЕЎСКОЙ ГУБ.
(ПАДЗЕІ ПАЎСТАНЬНЯ)

И.В. 1953 г. Ба 25929

Б.Л. 1994 г.

25929

АД КАМІСІІ ПА ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ Ў XIX—XX ст.

Праца С. Цытовіча „1863 г. у Горы-Горках“ напісана аўтарам з мэтай даць апісаньне падзей Горы-Гарэцкага паўстаньня ў 1863 г. на падставе новых архіўных матэрыялаў і іншых крыніц.

З першых дзён сакавіка 1863 г. і да чэрвеня месяца паўстаньне на Беларусі адбывалася пад кіраўніцтвам белых. У часе гэтага кіраўніцтва паўстаньнем белых адбылася выступленьне паўстанцаў у Горы-Горках. Зразумела, што гэты факт паклаў свой адбітак і на Горы-Гарэцкае паўстаньне. Ня робячы тут агульнае ўстаноўкі паўстаньня 1863 г. на Беларусі, бо такая дадзена акад. У. М. Ігнатоўскім у сваёй працы „1863 г. у Беларусі“ (Менск, 1929 г.) трэба зазначыць, што белыя зусім выкасоўвалі з свае праграмы пытаньне аб аграрнай рэвалюцыі. Таму сяляне Горы-Гарэцкіх ваколіц і не падтрымалі гэтае паўстаньне.

Праца С. Цытовіча, якая дае падрабязную хроніку падзей паўстаньня адной мясцовасьці, падае шмат новых даных да гісторыі 1863 г. на Беларусі, і таму Камісія па гісторыі Беларусі ў XIX—XX ст., разгледзеўшы гэтую працу на сваім паседжаньні 26 студзеня 1929 г. вынесла пастанову аб надрукаваньні яе ў „Запісках Беларускае Акадэміі Навук“.

Камісія.

I.

У С Т У П.

Архіўныя крыніцы. Гістарычныя артыкулы Ратча і Малішаўскага аб гарэцкіх падзеях 1863 г.—Пжэбароўскі і Грабец аб іх-жа.—Мэмуары паўстанцаў—Косака і Арліцкага і сьведкаў—Асмалоўскага і Гейнрыха. — Успаміны Захар'іна.—Творы агульнага характару.

Гэтая праца зьяўляецца спробаю апісаць горы-гарэцкія падзеі 1863 г. галоўным чынам паводле неапублікаваных архіўных матар'ялаў і часткова паводле гістарычнай і мэмуарнай літаратуры. Агульныя прычыны паўстаньня 1863 г. я абмінаю, бо яны не ўваходзяць у тэму. На падзеях паўстаньня на Магілеўшчыне спыняюся каротка, паколькі гэта звязана з падзеямі ў Горы-Горках. Галоўную ўвагу я аддаю Горы-Гарэцкаму Земляробчаму Інстытуту, які меў тут першую ролю.

Я вывучаў доказы і дакумэнты аб горы-гарэцкіх падзеях 1863 г. у наступных архівахсховах:

1) Ленінградзкі Цэнтральны Гістарычны Архіў РСФСР (Лен. Ц. Арх. 1). Тут ёсьць шмат важных дакумэнтаў. На першае месца павінна быць пастаўлена справа „О нападении на Горки шайки мятежников и о командировании д. с. с. Половцова и надворного советника Дьяконова для производства следствия“, 1863 г., № 10131²⁾. Гэта справа зьмяшчае ў сабе першарадны матар'ял: тут мы маем данясенне ў сьледчую камісію і паясьняльную запіску дарэктара Горы-Гарэцкага Земляробчага Інстытуту Траўтфэтара, справаздачу сьледчае камісіі, перапіску міністра Зелянога з Мураўёвым у справе горы-гарэцкіх падзей і іншае. Потым каштоўныя справы: 1) „О возникших в Могилевской губ. политических манифестациях и о мерах к прекращению оных“ за 1861 г. 2) „О манифестациях по Могилевской губ.“ за 1863 г., 3) „Об участии студентов Горы-Горецкого Земледельческого Института в беспорядках и об исключении из Института студента Ульяновского“, у якіх ёсьць дакумэнты аб рэволюцыйным руху 1863 г. Урэшце тут-жа захавалася справа з прысудамі над паўстанцамі, даклад міністра Зелянога аб пераводзе Інстытуту і іншыя³⁾.

2) Маскоўскі Цэнтральны Гістарычны Архіў РСФСР (Мас. Ц. Ар.). Справа „О беспорядках в царстве Польском и в Западных губерниях. Часть 420. О мятежнической шайке, сделавшей нападение на г. Горы-Горки“ зьмяшчае ў сабе жандарскія данясенні аб горы-гарэцкіх падзеях і некаторыя весткі аб далейшым лёсе паўстанцаў. Іншыя справы,

¹⁾ У дужках дадзены тыя скарачаныя назвы, якія ў далейшым будуць ужывацца ў спасылках.

²⁾ У далейшым, у зносках будзе называцца толькі нумар гэтай справы—10131.

³⁾ Тут я пералічаю толькі важнейшыя справы, а іншыя будуць названы ў зносках.

адзначаня ў сваім месцы, далі весткі аб жыцці Інстытуту да 1863 г., аб перасоўваньні войска перад і пасля паўстання і іншае.

3) Беларуская Акадэмія Навук. Справа, знойдзеная І. А. Віткоўскім у Маскоўскім Цэнтральным Архіве, „О беспорядках в царстве Польском и в Западных губерниях. № 23, часть 20“, 1863 г., таксама змяшчае ў сабе жандарскія данясеньні аб паўстанні на Магілёўшчыне і, між іншым, аб горы-гарэцкіх падзеях.

4) Магілёўскі Гістарычны Архіў (Маг. Гіст. Арх.). Вялікую каштоўнасьць маюць паасобныя справы аб паўстанцах. На вялікі жаль знайшлося ўсяго спраў 30 аб гарэцкіх паўстанцах. У сьнежні 1927 г. у Магілёўскі Гістарычны Архіў перададзены архіў Гарэцкіх навучальных устаноў, які да гэтага часу быў у Горках пры Беларускай Дзяржаўнай Акадэміі Сельскае Гаспадаркі. Такім чынам, тут знаходзяцца пераданыя адтуль справы: 1) „О заграблении польскими мятежниками из институтских конюшен заводских и рабочих лошадей и фуражу“, 1863, № 87, 2) „О бывших мятежниках в Горках, потерях казны, чиновников и других лиц при разграблении и пожаре, произведенном ими 24 апреля 1863 г.“, № 89, 3) „О принятии в землемерно-таксаторские классы Николая Толпыги и убийстве его 22, VI, 1863 г.“, 1862 № 151. Таксама паасобныя справы вучняў дапаўняюць розныя моманты здарэньняў у Горы-Горках.

5) Архіў Ленінградзкага Ляснога Інстытуту (Лен. Ляс. Ін.). Тут захоўваюцца некаторыя справы Горы-Гарэцкага Земляробчага Інстытуту, перавезеныя з Горак у 1864 г., калі перавозілі Інстытут у Пецярбург. У справах ёсьць матар'ял аб ранейшым становішчы Інстытуту перапіска дырэктара Інстытуту Траўтфэтара з рознымі ўстановамі аб горы-гарэцкіх падзеях 1863 г.

Гістарычных прац, якія апісвалі-б толькі гарэцкія падзеі 1863 г., няма. Ёсьць толькі два нарысы Ратча і Малішэўскага паўстання ва ўсёй Магілёўшчыне.

„Очерки мятежного движения в Могилевской губернии, в 1863 г.“ В. Ф. Ратча перш былі зьмешчаны ў часопісе „Вестник Западной России“, Вільня, 1864 г., IX, ст. 75—106 і X, ст. 151—178. Потым гэты-ж самы нарыс з некаторымі зьменамі і пропускімі пад назвай „Неделя беспорядков в Могилевской губ. в 1863 г.“ быў зьмешчан ў часопісе „Русский Вестник“, 1864, XI, ст. 322—360, і быў выданы асобнай брошурай. Хаця гэтыя нарысы падпісаны толькі адной літарай „В.“, але пад гэтай літарай трэба бачыць нікога іншага, як вядомага генэрала В. Ф. Ратча, які з даручэньня Мураўёва апісаў паўстаньне 1863 г. ня толькі на Магілёўшчыне, але і ў іншых мясцовасьцях Беларусі. Аб прыналежнасьці артыкула Ратчу кажа мэмуарысты Арліцкі⁴⁾, а таксама сьведчыць і параўнаньне стылю артыкула з стылем агульнай працы Ратча—„Сведения о Польском мятеже 1863 г. в северо-западной России“, (Вільня, 1867 г.). Аўтар кажа, што яго нарыс напісаны паводле пэўных вестак, апавяданьняў і адміністрацыйных дазнаньняў на Магілёўшчыне. Хаця гэта часткова і справядліва, але карыстаўся Ратч названымі крыніцамі ня толькі аднабока-русіфікацыйна, але далёка і няпоўна. Аўтар прызнаецца, што яму зусім невядома магілёўская паўстанцкая арганізацыя. Напісаньне артыкула пад уплывам Мураўёва і ў момант зьнішчэньня паўстання адбілася на яго стылі. Ратч рэальна застае вылівае ўсю сваю злосьць на паўстанцаў.

4) Арліцкі С. „Уголок восстания 1863 г.“, „Историч. Вестник“, 1902, № 11, стар. 441.

Ён не сароміцца ляць паўстанцаў, а таксама і перадаваць вымысел, накітаваць апавяданьня аб гарэцкім студэнце-паўстанцы, які, перад здачай у Кульчыцкім лесе, прыбраўся ў папоўскую расу і казаў прамову да сялян на карысьць сялян, але быў выкрыты ў ашуканстве.

Эдвард Малішэўскі, як відаць з яго артыкулу „Rok 1863 na kresach mohilewskich“ („Wschód Polski“. Miesięcznik polityczny. Rok 1920, № 8-9, str. 27—59), апрача знаёмства з агульнымі працамі аб 1863 г., вывучаў адбітак магілеўскіх падзей у віленскім перыядычным друку за 1860—1863 г.г., знаёміўся з некаторымі справамі ў Віленскім Архіве адносна Магілеўшчыны, зьбіраў сам некаторыя матар’ялы аб магілеўскім паўстаньні (у яго, напр., захоўваецца ліст Ястржэбскага ад 1902 г.) і запісваў апавяданьні жыхароў Магілеўшчыны. Ня глядзячы на рознабочнасьць названых крыніц, новага ў артыкуле Малішэўскага параўнальна мала, бо ён галоўным чынам грунтуецца на апублікаванай, але мала вядомай літаратуры, а не на докумэнтах.

Агрэсыўна-полянізацыйны тон артыкулу, які быў пісаны ў год савецка-польскае вайны 1920 г. і які разглядае Магілеўшчыну, як „крэсы“, пазбавіў Малішэўскага аб’ектыўнасьці і зрабіў шмат якія палажэньні яго непераканальнымі і наіўнымі. Спроба давесці старадаўнасьць Магілеўшчыны, як польскай ускаіны, прыводзіць аўтара да пералічэньня польскіх магнатаў—Жалкеўскіх, Панятоўскіх і Любамірскіх. Такім чынам, уваскрашэньне Малішэўскім Магілеўшчыны, як польскіх крэсаў, вядзе да адраджэньня польскага магната і пана, а не сялян-беларусаў. Аб сялянах-беларусах Малішэўскі кажа мімаходзь, і імкнецца да полёнізацыі і задушэньня беларускае мовы, што ня толькі вынікае з слоў Малішэўскага, але добра вядома з жыцьця сучаснае Заходняе Беларусі. Таксама непераканальны і лічбовыя даныя аб палякох на Магілеўшчыне: Малішэўскі абмяжоўваецца зьмяшчэньнем толькі агульных лічбаў палякоў (12,188 над Сожам і 25,318 над Друцьцю), не паказваючы агульнае лічбы тагочаснага насельніцтва Магілеўшчыны ў 900 тысяч. Паданую лічбу палякоў трэба бязумоўна зьменшыць да 2%, калі прыняць пад увагу заўвагу самога Малішэўскага, што з 37 тысяч палякоў—16 тысяч каталікоў, у якіх, шмат у каго, хатняя мова—беларуская. Надта наіўна і непераканальна таксама ўваскрашаць, як гэта робіць Малішэўскі ў канцы артыкулу, неадказную фразу Напалеона III, гэтага шылахвоста з шылахвостаў на троне, як называюць яго і польскія гісторыкі⁵⁾, аб аднаўленьні меж старой Польшчы кроўю паўстанцаў. Аб значэньні гарэцкага паўстаньня Малішэўскі кажа, што гэтае паўстаньне ня было вайсковымі дзеяньнямі ўва ўласным сэнсе гэтага слова, а было політычнай дэманстрацыяй вялікага размаху, выкананай з адвагай і рашучасьцю.

Артыкул Малішэўскага, зьмешчаны ў выдавецтве „Straży kresowej“, адбівае сабою захопніцкія пляны палякоў-паноў, якія ўздыхаюць аб часе Панятоўскіх і Любамірскіх. Уздыханьні аб гэтым часе таксама далёкі ад жыцьця, як і мары аб „крэсах магілеўскіх“!

У агульна-гістарычных працах аб 1863 г. гарэцкія падзеі адзначаюцца толькі мімаходзь. Ратч у сваёй названай працы „Сведения о польском мятеже 1863 г. в сев.-зап. России“ толькі на стар. 203-204 кажа, што студэнты Гарэцкага Інстытуту, паводле думкі арганізатараў паўстаньня, былі найбольш прыдатнымі для падняцьця паўстаньня ся-

⁵⁾ Напр., Грабец, „Powstanie styczniowe ków, str. 210. 1863-1864“, Warszawa—1921 — Kra-

род сялян Маскоўшчыны, і апавядае аб канцы паўстанцкага аддзелу Зьвірждоўскага на Магілёўшчыне.

Больш падрабязна апавядае аб гарэцкіх падзеях выдатны польскі гісторык 1863 г.—Пжыбароўскі („Dzieje 1863 roku“, Kraków, 1902, t. III, str. 60—65). У сваім апавяданьні ён ідзе сьледам часткова за мэмуарыстам Кулешай, а галоўным чынам за мэмуарамі Косака, якому ён, як удзельніку і навочнаму сьведку падзей ува ўсім дае веры. Знаходзячы ў Магілёўскім паўстаньні ажыцьцяўленьне шырокіх плянаў Серакоўскага, Пжыбароўскі аб значэньні гарэцкага паўстаньня піша наступнае:

„Магілёўскае паўстаньне выканала сваю галоўную задачу: замацаваць кроў межы былое Польшчы. Напад на Горкі меў зусім такую-ж самую выдомасьць, як напад на транспорт абароны пад Краслаўкай. І жменька магілёўскіх паўстанцаў заплаціла за гэты рознымі пакутамі і выгнаньнем у Сібір, так што наогул уся гэтая опэрацыя мела характар лёгкадумнай авантуры. Усё-ж яна мела невялікае значэньне ў адносінах да галоўнай мэты, прынамсі відавочнае для людзей, што ведалі становішча справы. Блуканьне невялікага аддзелу на працягу некалькіх дзён па беларускіх лясах нельга прызнаць за запраўднае паўстаньне. Пачаўшыся горы-гарэцкім громам, яно скончылася няпрымтна і ціха, і больш у гэтых мясцовасьцях галавы не падымала“.

Польскі гісторык Грабец („Rok 1863“, Poznań, 1913 г. і „Powstanie styczniowe 1863-64“. Wyd. 2 uzupełnione. Warszawa—1921—Kraków, str. 125-26), не даючы тлумачэньня гарэцкім здарэньнем, абмяжоўваецца толькі заўвагаю, што паўстанцы, пад кіраўніцтвам Тапара, нечаканым і трапным нападам захапілі Горкі, забралі грошы і вышлі ў глыбіню краю. Потым Грабец называе двухдзённыя бойкі 7 і 8 мая пад Ніжняй Тошчыцай, у Рагачэўскім павеце, якіх зусім ня было і пад уплывам якіх, а таксама і сялянскага руху, Тапор, паводле слоў Грабца, прымушаны быў распусьціць свой аддзел.

Трэба тут таксама адзначыць два нязначных артыкулы аб закранутым пытаньні: 1) Вольмар М. І. „1863 год на Магілёўшчыне“, часопіс „Маладняк“, Менск, 1927 г., № 6 і 2) Цытовіч С. Г. „Шестидесятилетие с момента закрытия Горы-Горецкого Земледельческого Института“, часопіс „Голос Революционного Студенчества“, Горки, 1923 г., № 1.

З мэмуарнае літаратуры аб гарэцкіх падзеях трэба адзначыць два нарысы паўстанцаў—Косака і Арліцкага, два артыкулы сьведак—Асмалоўскага і Кулешы і адзін нарыс—Захар'іна, напісаны паводле розных апавяданьняў, у блізкім часе пасьля паўстаньня.

Аўтар мэмуараў „Aus den Erinnerungen eines Insurgenten“. Von einem Sohne Riga's („Zeitung für Stadt und Land. Riga, 1877, №№ 258—263, 265—268), які схаваўся пад імем „Сына Рыгі“ і паставіў пасьля маленькае прадмовы да мэмуараў ініцыялы „G. K.“, ёсьць ня хто іншы, як Юры Косак, паўстанец, студэнт Гарэцкага Земляробчага Інстытуту, сын рыскага краўца, немец. Паступіўшы ў Інстытут 19-ці гадоў, у 1860 г., і правучыўшыся тры гады, Косак перад паўстаньнем—28 сакавіка 1863 г.—быў выключаны з Інстытуту за незьяўленьне з водпуску. Прычынаю незьяўленьня быў удзел у арганізацыйнай частцы паўстаньня. Але зьявіўшыся ў Горкі напярэдадні самага паўстаньня—28 красавіка,—ён быў зноў прыняты ў Інстытут і ўвайшоў у лік паўстанцаў. Пасьля 14-цігадовае ссылкі ў Сібір, дзе ён быў сьпярга на

катарзе, а потым на пасяленьні. Косак прыехаў у Рыгу ў 1877 г. і зьявіўся ў названай нямецкай газэце свае ўспаміны, якія зьявіліся мусіць, вынікам паасобных нататак за мінулыя гады. Яшчэ за некалькі дзён да друкаваньня ўспамінаў рэдакцыя газэты апавясьціла сваіх чытачоў аб тым, што хутка зьявіцца цікавы твор Сына Рыгі ў фэльетонным адзеле. Мэмуары займаюць каля двух друкаваных аркушоў і складаюцца з невялікага ўступнага слова, прадмовы і 4 разьдзелаў. У 1-м разьдзеле апісаны гарэцкія падзеі і часткова суд; у 2-м (самым вялікім)—шлях на катаргу ад Смаленску да Акатуя; у 3-м катарга і ў 4-м—жыцьцё на пасяленьні, зварот на айчыну і разважаньні аб культур-трэгерскай ролі паўстанцаў у Сібіры.

Падаючы да паасобных разьдзелаў вельмі трапныя эпіграфы з нямецкай, французскай, італьянскай і расійскай літаратуры, Косак у прадмове прыводзіць словы з Шылераўскага „Вільгэльма Тэля“, якія высвятляюць прычыну яго ўваходу ў паўстаньне:

Mein Volk verliesz ich, meinen Blutsverwandten
Entsagt' ich, alle Banden der Natur
Zerrisz ich, um an Euch mich anzuschlieszen—
Das Beste Aller—glaubt' ich—zu befördern⁶⁾.

Абмяжоўваючыся паказаньнем на тое, што ён далучыўся да паўстанцаў ва ўзросьце, калі сэрца мае большую ролю, чымся развага, калі халодная крытыка яшчэ не ўвайшла ў свае правы, Косак больш нічога ня кажа аб мотывах удзелу ў паўстаньні, таксама, як і аб падрыхтоўча-арганізацыйным моманце ў паўстаньні. Галоўная ўвага ў мэмуарах аддадзена ўражаньням на катарзе і сасланьні.

Напісаныя літаратурнаю, часам мастацкаю моваю, мэмуары вельмі цікавы з пунктаў погляду а) політычнага, таму што апісваюць умовы жыцьця політычнага катаржаніна 60-х гадоў мінулага стагодзьдзя, б) этнографічна-краязнаўчага, бо маюць розныя асаблівасьці сібірскай народнасьці і мясцовасьці таго часу асьцякоў, буратаў, тунгусоў, Іркуцку, Байкала і г. д. і в) псыхолёгічнага, бо высвятляюць уплыў перажытага на псыхіку паўстанца.

Паўстанец з аршанскага аддзелу С. С. Арліцкі свае ўспаміны — „Уголок восстания 1863 г. из воспоминаний участника“ — („Исторический Вестник“, 1902, X, ст. 42-75 і XI, ст. 425-454) пачынае так: „После долгих колебаний, сомнений и нерешительности, под давлением требования любимой женщины, моей в то время невесты, Адели Яснопольской, я очутился в рядах инсurreкции“... Дамаганьні нявесты зьявіліся маланадзейным мотывам для далучэньня да паўстанцаў, бо апавядач часта быў перабэжнікам або ў стан паўстанцаў, або на баль губарнатара Беклямішава. Каханьне і політыка адбіліся і на мове — напоўпытнай, напоўпрозаічнай, чаму апавяданьне страціла выразнасьць. Магілеў назван Дняпроўскам, Віцебск—Літскам, Ворша—Ошай, аскерка—Жукам і г. д. У артыкуле зьмешчана апісаньне паўстаньня на Аршаншчыне, а таксама і некаторых момантаў паўстаньня ў крычаўскай магілеўскай і гарэцкай мясцовасьцях.

Асмалоўскаму Аляксандру належаць „Воспоминания очевидца о польском восстании в городе Горках 23 апреля 1863 г.“. („Могилевские Губернские Ведомости“, 1870 г., №№ 32, 33, 36). Сем гадоў, якія

⁶⁾ Я пакінуў свой народ, ад маіх адназемцаў я разарваў, каб далучыцца да вас, і каб—веру я—дапамагчы ўсяму лепшаму.

прайшлі з часу падзей, яшчэ ня сьцёрлі ўспамінаў аб іх у памяці Асмалоўскага, 16-цігадовага вучня каморніцка-таксарскіх клясаў у Горках у момант паўстаньня. Паходжаньнем ён з вайсковых г. Магілева. Як гэта відаць з прыведзеных мною ў сваім месцы вынятак з яго артыкулу, для маладога „очевидца“ многае запісана даволі рэалістычна. Часам Асмалоўскі захапляецца псыхалёгічнымі момантамі, напр., калі апісвае трывожнае чаканьне і цяжкую нуду студэнцтва перад паўстаньнем, або распач і смутныя цяжкія думы паўстанцаў, калі яны маліліся ў касцёле перад выходам з Горак.

Апавяданьне А. Л. Гейнрыха, які быў у 1863 г. 20-цігадовым вучнем 2-й клясы Гарэцкага Земляробчага Вучылішча, запісаў журналісты С. Кулеша і зьмясьціў яго ў „Русской Старине“ (1883 г., № 9, стар. 609—624) пад назвай „Горы-Горецкая катастрофа 22-23 апреля 1863 г. Воспоминания очевидца“. Апавядач стараецца давесці, што гарэцкае паўстаньне было вынікам змовы з боку студэнтаў, інстытуцкіх педагогаў і гарадзкой адміністрацыі. Успаміны, пераказаныя праз 17 гадоў пасля здарэньня (Кулеша запісаў іх у 1880 г.), маюць шмат недакладнасьцяў і няправільнасьцяў, напрыклад: здарэньне аднесена к 22-23, а не к 24 красавіка; аб гарэцкім спраўніку Савіцкім гаворыцца, як аб адзіным чалавеку, які папярэдзіў вышэйшую адміністрацыю аб падзеях, што надыходзяць у Горках, а тым часам у Горкі ён зьявіўся ў канцы мая. — Брэмзін, якога ня было ў Горках у дзень паўстаньня, выяўляецца ратаўніком Гапара ад кулі яго-ж (Брэмзіна) служкі і да т. п. Апавядач і сам не прэтэндуе на дакладнасьць, але ён тым часам меў пахвалу за свае ўспаміны ад чэрыкаўскага грамадзяніна Жукавага, які даслаў аб гэтым у „Русскую Старину“ ліст, зьмешчаны ў № 11 гэтага часопісу за 1883 г. стар. 406.

Захар'ін І. Н. прыбыў на Беларусь з Пецярбургу. У сваіх „Воспоминаниях о службе в Белоруссии. 1864—1870 г. г. Из записок мирового посредника“ („Исторический Вестник“, 1884, № 3, ст. 538—565 і № 4, ст. 56—96), ён апісвае свае ўражаньні ад Мураўёва і Беклямішава і ад гарадоў — Вільны, Барысава, Магілева і даволі падрабязна апавядае аб гарэцкім паўстаньні са слоў навочных сьведкаў і паводле офіцыйных данясенняў, як ён кажа аб гэтым у заўвазе. Новага ў гэтых успамінах аб Горках амаль што нічога няма. Паводле думкі Захар'іна, узяцьце паўстанцамі Горак зрабіла ў свой час шмат шуму ў Расіі і за межамі: „Горки были единственным городом, который им удалось взять и разграбить за все время восстания 1863 г. Ни в Литве, ни в царстве Польском они не взяли более ни одного города, ни даже местечка“.

Апрача пералічанай гісторыка-мэмуарнай літаратуры, я пры ўкладаньні свае працы карыстаўся яшчэ наступнымі творамі:

- 1) Гейштор Якуб (Jakob Gieysztor) — *Pamiętniki z lat 1857—1865 г.* Wilno 1913 г.
- 2) Гуткоў Н. — „Краткий исторический очерк Горецких Учебных Заведений“, Ворша, 1890 г.
- 3) Дэмбавецкі А. С. — „Опыт описания Могилевской губ.“ Кніга I, Магілёў, 1882 г.
- 4) „Записки Горы-Горецкого Земледельческого Института“, кніжкі I-VI, 1852—1857 г. г., выдавецтва Дэпартаменту Сельскае Гаспадаркі Мін. Дзярж. Маем.
- 5) Ігнатоўскі Ў. М. — Гісторыя Беларусі ў XIX і пач. XX стагоддзя. Менск, 2-е выд. 1926 г. і яго-ж артыкул у „Полымі“ — „Вынікненне і

зьмены арганізацыйных цэнтраў паўстанья 1863 г. на Беларусі¹, 1927 г. №№ 3-4.

6) Мілавідаў А. І. — „Участие молодежи сев.-западного края в мятеже 1863 г. и вызванная им реформа местных учебных заведений по архивным материалам“, Вильня, 1904 г.

7) Мураўёў М. Н. — „Письма к А. А. Зеленому“, „Голос Минувшего“, 1913, №№ 9, 10 і 12 і яго-ж „Записки об управлении сев.-зап. краем и об усмирении в нем мятежа“, „Русская Старина“, 1882 г., IX і 1883, I-III.

8) „Могилевские Губернские Ведомости“ за 1863 і іншыя гады.

9) Рабінін І. — „Польское восстание 1863 г.“, „Книга для чтения по истории нового времени“, т. V, ст. 673—711.

Раскіданасьць матар'ялу па розных гарадох і архівах рабіла цяжкія ўмовы для працы. Прыходзілася вышукваць дакумэнты, не заўсёды маючы на гэта час і сродкі.

Адзначаючы гэтую асаблівасьць умоў працы, я лічу абавязкам выказаць падзяку старшыні Гарэцкага Раённага таварыства краязнаўства проф. П. Ф. Салаўёву за ўважлівыя адносіны да мае працы ў пачатку яе ўкладанья і прэзыдэнту Беларускае Акадэміі Навук проф. У. М. Ігнатоўскаму за тую ўвагі і папраўкі, якія зроблены ім пры папярэднім азнаямленьні з працаю.

II.

ГОРЫ-ГАРЭЦКІ ЗЕМЛЯРОБЧЫ ІНСТЫТУТ.

Прычыны адчынення Горы-Гарэцкай Земляробчай Школы і Інстытуту. — Наведваньні Горы-Горак у 1849 г. жандарам Вайцэхам. — Два пэрыоды ў існаваньні Інстытуту да 1863 г.: гады навуковага росквіту і гады грамадзкага ўздыму. — Студэнцка-профэсарскі клуб. — Статыстычныя табліцы ў справе соцыяльнага і нацыянальнага складу вучняў. Горы-Гарэцкі касцёл. — Дырэктар Інстытуту Траўтфэтар. — Магілёўскі жандар аб Інстытуце ў 1860 г.

„Комитет по усовершенствованию земледелия в России“ ухваліў у 1836 г. адчыніць земляробчую школу на ўсходняй Беларусі, менавіта ў межах Магілёўшчыны, у мястэчку Горках¹). У Горках была вялічэзная база для земляробчай школы. Да 1829 г. тут быў маёнтак графа Салагуба ў 165.000 дес. зямлі пры 19 фольварках з 13.000 прыгоннікаў. Салагуб сваёй безгаспадарнасьцю давеў гэты маёнтак да поўнае руіны, што і выклікала конфіскацыю маёнтку і перадачу ў скарб. З 1829 г. па 1840 г. маёнтак існаваў водлуг правіл скарбовай адміністрацыі, а ў 1840 г., у значнай частцы гарэцкага маёнтку была адчынена Земляробчая Школа, з вышэйшым і ніжэйшым аддзеламі, з мэтай падрыхтоўкі тэхнікаў-агрономаў. У 1848 г. вышэйшы аддзел школы быў перафармаваны ў Земляробчы Інстытут, які павінен быў выпускаць вучоных-агрономаў. У 1849 г., пасля пераводу прыгонных сялян школы на аброк, была адчынена школа фэрмэраў для адукацыі ніжэйшых тэхнічных працаўнікоў сельскай гаспадаркі і, урэшце, у 1859 г. былі тут-жа, у Горках, адчынены каморніцка-таксатарскія клясы для падрыхтоўкі каморнікаў, якіх выклікала рэформа 1861 г. Такім чынам, к 1863 г. у Горках існавала чатыры агрономічныя школы: адна вышэйшая — Інстытут, дзьве сярэдніх — Вучылішча і Клясы і адна ніжэйшая — Школа фэрмэраў²). Спачатку раён абслугоўваньня Гарэцкай Зем-

¹) У далейшым Горы-Горкі будзем называць проста Горкамі.

²) Гэтыя чатыры школы часта ў доку-

мэнтах называюцца Гарэцкімі Навучальнымі Установамі; гэтай назвай мы будзем карыстацца ў далейшым.

ляробчай Школы абмяжоўваўся Беларуссю і сумежнымі губэрнямі Смаленскай і Пскоўскай, а потым, у пачатку 50-х г. г. Земляробчы Інстытут набыў агульна-дзяржаўнае значэньне, як адзіная вышэйшая агрономічная школа. У Інстытут паступаюць вучні з Цэнтральнае Расіі, Украіны, Каўказу, Бэсарабіі, Крыма, Фінляндыі і іншых месц.

Адчыненне вышэйшай агрономічнай школы ў беларускай глушы не засталася без нагляданьня пільнага жандарскага вока. Рэволюцыі 1848 г., якія пракаціліся па Эўропе, а таксама раскрытая ў красавіку 1849 г. справа петрашэўцаў выклікалі асаблівую заўзятасьць жандарскага палкоўніка Вайцэха, адзінага прадстаўніка ахранкі ў Магілёўскай губ. У маі 1849 г. ён паведаміў Буксгэўдэну, начальніку 4-га корпусу жандараў у Вільні, аб перафармаваньні школы ў Інстытут з правамі унівэрсытэту і аб знаходжэньні ў Горках каля 60 студэнтаў і каля 50 асоб, якія падрыхтоўваюцца паступаць у Інстытут. Яго непакойць магчымасьць зьяўленьня ў вучняў „разных мыслей и мнений, а с ними и вольностей, противных учреждениям и спокойствию“; дзеля гэтага ён выпрашваў дазволу на паездкі ў Горкі для назіраньня. Надта дзіўна і наўна для мікалаеўскага жандара падобнае „выпрашваньне дазволу“ Хутка Вайцэх сам атрымаў трывожны ліст ад дырэктара Земляробчага Інстытуту Войны-Курынскага аб тым, што „съехавшаяся в Горки из западных губерний молодежь, живя совершенно свободно, может иметь вредное влияние на умы институтских воспитанников“, што ў Горках няма ніякага губэрнскага ўраду Война-Курынскі прасіў устанавіць тут гэты ўрад. Разам з тым ён прасіў Вайцэха паведаміць яму, калі вынікнуць якія-коледы чуткі, „имеющие связь с его опасениями, угрожающими помрачить добрую славу вверенного ему заведения“.

Вайцэх не дачакаўся дазволу і хутка без адкладу накіраваўся ў Горкі, пражыў там два дні і паведаміў наступнае:

„Продажа виноградных вин, трактиры, биллиарды, даже распутные женщины появились в местечке со времени увеличившегося там числа приехавшей молодежи. Я сам видел некоторых студентов, игравших в биллиард; осведомился, что иные из них получают газеты и письма—сии последние из пограничных губерний, как дознал из-под руки в отделении почтовой конторы, в Горках учрежденной. Из всех находящихся студентов некто Рошковский более других вспылчив и заносчив, более, чем к другим, собирается к нему молодежь, о чем и сообщил директору заведения“.

Паведаміў ён аб сваіх уражаньнях і магілёўскаму губарнатару. Губарнатар зараз-жа ўстанавіў у Горках пасаду станавога прыстава з правамі гарадзкіх паліцэйстараў, абавязушы яго паведамляць сакрэтна аб студэнтах Інстытута.

Вайцэхава паведамленьні дайшлі да шэфа жандараў Дубэльта, які даклаў аб іх Мікалаю І. З прычыны першага Вайцэхавага рапарта аб зграмаджэньні ў Горках моладзі Мікалай І на дакладзе напісаў— „смотреть не мешает“, а на другім—аб захапленьні студэнтаў бильярд і г. д.—Мікалай І напісаў: „товарищу мин. гос. им. велеть обратиться на это самое строгое внимание“. Вынікам гэтых царскіх рэзолюцый былі загады, з аднаго боку, Вайцэху аб пэрыодычных наездах у Горкі для зьбіраньня сакрэтных вестак аб студэнтах і профэсарох, а з другога боку,—Гамалею, таварышу мін. дзяр. маем, па сакрэтным адзеле, аб прадстаўленьні сьпісаў педагогаў у Горках і аб выкананьні рэзолюцыі Мікалая І. У дасланых Гамалею сьпісах гарэцкіх

пэдагогаў ахраннае адзяленьне не знайшло нікога падазронага. Тым жа часам Гамалей, з мэтай змяняньня ліку вучняў у Горках, прадпісаў дырэктару Інстытуту прадставіць сьпісы ўсіх асоб, якія зьяўляюцца паступаць у Інстытут, і камандыраваў у Горкі дырэктара дэпартаменту Леўшына азнаёміцца з становішчам спраў на месцы. Такім чынам, міністэрствам, у ведамстве якога знаходзіўся Інстытут, было „обращено самое бдительное внимание на сохранение надлежащего порядка и доброй нравственности между молодыми людьми, ныне в Институте находящимися“, — як аб гэтым адказаў Гамалей Дубэльту.

У гэтым-жа 1849 г. Вайцэх другі раз прыехаў у Горкі пасля пачатку вучэбных заняткаў³⁾.

Вайцэх за другі прыезд справіўся пабываць на лекцыях у Інстытуце, патрапіў выдаліць з Горак непажаданы элемэнт, і не забыўся таксама паклапаціцца аб перавоздзе Горак на стан гораду з мэтай лепшага поліцэйскага абслугоўваньня.

Апісаны непакой за Інстытут у першы год яго існаваньня быў клопатам без пары. Жыцьцё ў ім ішло сваёю чаргою, пад непасрэдным назіраньнем інстытуцкай адміністрацыі, саміх міністраў і іншых сталічных вялікіх паноў, якія наведваліся ў Горкі⁴⁾.

У далейшай пятнаццацігадовай гісторыі Гарэцкага Земляробчага Інстытуту, які меў галоўную ролю сярод іншых Гарэцкіх Наву-

³⁾ Прыводжу важнейшыя вытрымкі з яго рапарту аб гэтым наведваньні, паколькі тут малюецца бытавая старонка жыцьця студэнцтва ў першы год яго існаваньня: „Я прыбыў 2-го октября в воскресенье и в этот-же день старался разузнавать секретно о поведении воспитанников, но ничего не слышал предсудительного, хотя они в свободное время и гуляют по местечку; одно только, что я сам лично заметил, студенты непочтительны к старшим себя летами и, проходя мимо, не кланяются никому, кроме своих наставников и других чиновников Института. Все профессора живут скромно, занимаются своим делом, и я ничего не слышал о их поведении и образе мыслей сомнительного. Директор заведения также обо всех относился с одобрением. Из желавших поступить после экзамена в Институт дворяне Могилевской г. Рошковский и Конобко, первый, как замеченный в вольностях мыслей, а последний по шалостям, и к тому-же не выдержавшие удовлетворительно экзамен в русской словесности, не приняты в заведение, а дабы они, оставаясь долго под разными предлогами в местечке, не давали худого примера другим, я, увидевшись с их родственниками, предложил взять их из Горок к себе в дом.—В понедельник 3-го октября осматривал все заведения, находился при лекции и обеде фермеров, учеников и студентов. Перед обедом и после оного православные и католики хором пели молитву по-русски. От знакомых мне студентов, поступивших

в заведение из могилевской гимназии, я узнавал между разговорами о их наставниках и директоре, и они относились, что профессора ласковы и вежливы, директор-же хотя вежлив, но несколько строг, однакоже гораздо лучше бывшего директора Пейкера, который был груб и дерзок. Между прочим, сознавались, что нечаянный мой приезд в Горки их пугает. В квартире директора устроен билиард, на котором он дозволил студентам в свободное время играть, запретив однако-ж для сего им ходить в местечко.

Насчет земской полиции, хотя в Горках и находится становой пристав, но бесперывные отлучки его по делам службы и часто на несколько недель не удовлетворяют желанию знать всех приезжающих и проживающих временно в Горках, их дела, поведение и знакомство воспитанников с ними; равномерно некому удерживать их, дабы, хотя по местечку, не курили сигар, отчего может пострадать не только местечко, но и самое прекрасно устроенное заведение; живущий-же постоянно там сельский староста к удержанию в местечке порядка неспособен, и потому я полагаю бесполезно бы было для наблюдения и порядка по местечку, равномерно для удержания евреев самопроизвольно возвышать цены на жизненные припасы (на что жители ропщут) учредить городническое правление“ (М. Ц. Арх.—„О Земледельческом Институте м. Горы-Горки“ 1849, № 228)

⁴⁾ Міністар Кісялёў быў у Горках тры разы.

чальных Устаноў, трэба вылучыць два пэрыоды: першае дзесяцігодзьдзе (1848—1857) і апошняе пяцігодзьдзе (1858—1863). Прамежны год гэтых двух пэрыодаў—1857 г.—зьяўляецца таксама прамежным і ва ўсім жыцці тагочаснай расійскай дзяржавы і адзяляе задушлівую атмасферу Мікалая I ад 60-х гадоў.

Першае дзесяцігодзьдзе можна назваць гадамі росквіту навуковае думкі і росту інстытуту пад апекай Пецярбургу—з аднаго боку, а з другога—поўным здушэньнем жыцця студэнцтва. Апрача павялічэньня матар'яльных сродкаў для разьвіцьця агрономічных ведаў, у гэты пэрыод трэба адзначыць рознастайныя мэтоды папулярызацыі і паглыбленьня навуковых досьледаў. Штогод, пачынаючы з 1853 г. (першы выпуск студэнтаў з Інстытуту) і канчаючы 1857 г., Інстытут рабіў сельска-гаспадарчыя зьезды, якія, паводле свайго складу, былі, галоўным чынам, панскія, але зьяжджаліся сюды і іншыя аматары сельскае гаспадаркі. На зьездах рабіліся даклады аб навуковых дасягненьнях, Інстытуце і аб практычных нагляданьнях у панскіх маёнтках, галоўным чынам, Магілеўскай, Смаленскай і Пскаўскай губ. Пасьля зьездаў бывалі сельска-гаспадарчыя выстаўкі з прэміямі за найлепшыя экспанаты.

З 1852 г. па 1857 г. друкаваліся „Записки Горы-Горецкого Земледельческого Института“, якія выходзілі штогод асобнай кніжкай. „Записки“ мелі значнае распаўсюджаньне і пашыралі вядомасьць Інстытуту і зьяўляліся арганізацыйна-аб'яднаўчым органам і для агрономічнай думкі па-за Горкамі.

З студэнтамі рабіліся навучальныя экскурсіі ў цэнтральную Расію і на Украіну.

Усе гэтыя зьявішчы—зьезды, выстаўкі, экскурсіі, „Записки“—робяць уражаньне спрыяючых навукова-навучальных абставін і вялікай самадзейнасьці.

Становішча-ж студэнтаў і іншых гарэцкіх вучняў у гэтыя гады было вельмі цяжкае: яны знаходзілася ў становішчы вучняў закрытай навучальнай установы. Большасьць студэнтаў Інстытуту жылі ў інтэрнаце пад асобным нагляданьнем паводле статуту 1848 г. Дазвол студэнтам жыць на прыватнай кватэры залежаў ад погляду інстытуцкай адміністрацыі ў сэнсе надзейнасьці студэнта. Разьмеркаваньне студэнтаў на пансыянераў і вольных замацоўвалася дэпартамантам у Пецярбурзе. Пры гэтым дэпартамант прапанаваў тых вольных студэнтаў, якія здаваліся ненадзейнымі, перавесці на кватэру да каго-небудзь з профэсароў, ці ў інтэрнат, ці прапанаваць яму выяжджаць з Горак.

Гады з 1857 па 1863 г. у жыцці Гарэцкага Інстытуту характарызуюцца іншымі рысамі. У гэтыя гады перш-на-перш на жыцці Інстытуту адбіліся перамены ў агульным жыцці дзяржавы, а таксама і тыя перамены, якія адбыліся сярод сталічнай і губэрскай адміністрацыі, зьвязанай з Інстытутам⁵⁾.

⁵⁾ Міністар Дзяржаўных Маёмасьцяў Кісялёў (1837-1856), лібэрал і няпрыхільны да паншчыны, у 1857 г. быў заменены вядомым М. Н. Мураўёвым (1857—1861). Мураўёву вядомы былі Горкі яшчэ калі ён быў магілеўскім губарнатарам (1829—1831) і калі маёнтак Салагуба забіралі ў скарб. І цяпер, ужо міністрам, ён у 1858 г. прыехаў у Гарэцкі Інстытут. Пасьля яго наведваньня былі распачаты некаторыя

спробы ў справе разьвіцьця Інстытуту: перагледжаны навучальны плян для лепшай спецыялізацыі ў галіне агрономіі і лесагадоўлі; павялічаны лік стыпэндый для вучняў Земляробчага Вучылішча. Але сталічныя справы больш цікавілі Мураўёва, выдатнага верхавода партыі крапасьнікоў. Не згаджаючыся з пашырэньнем палажэньня 19 лютага 1861 г. на дзяржаўных сялян, ён сышоў з свае пасады, але вы-

Калі першае дзесяцігодзьдзе ў жыцці Інстытуту было гадамі ро-сквіту навуковай думкі, дык апошняе пяцігодзьдзе перад 1863 г. было гадамі грамадзкага ўздыму. Гэта можна назіраць і сярод пэдагогаў, і сярод вучняў.

У восень 1857 г. у частцы інстытуцкіх пэдагогаў—Стэбута, Рэго і Жабенкі—узнікла думка аб арганізацы студэнцка-профэсарскага клюбу, дзе была-б магчымасьць праяўляць свой грамадзкі нахіл, які дагэтуль дрымаў. Склалі проект клубнага статуту. Праз два гады—1860 г. статут быў зацверджаны ў Пецярбурзе. У 1-м артыкуле статуту гаворыцца, што „клуб узрадаецца с целью доставить студентам способы к приятному общественному проведению времени и к большему сближению их, как между собой, так и с их преподавателями и образованными лицами из других сословий⁶⁾. Паводле 9-га артыкулу статуту „управление клуба состоит из 12 старшин, на половину из студентов Института и на половину из других лиц“. Апрача студэнтаў і служачых Інстытуту сябрамі клубу маглі быць служачыя з мястэчка і паны з гарэцкіх ваколіц. Сяброўская гадавая складка для студэнта была 4 р., а для іншых—6 р. Аднаразовая складка 6 р., аднолькавая для ўсіх. Апошні 34-ы артыкул статуту, прадугледжваючы магчымую сутычку з поліцыяй, даваў поўную незалежнасьць клубу ад мясцовае поліцэйскае ўлады, „Полицейский чиновник—гаворыцца ў гэтым артыкуле,—имеющий надобность по делам службы войти в помещение клуба, должен известить о том предварительно дежурного старшину и объявить ему о причине своего прибытия. Только в присутствии члена правления он может исполнить возложенное на него поручение.

Дзіўна тое, што гэты артыкул быў прыпісаны ў міністэрскай канцэлярыі ў Пецярбурзе да projektu, які быў пасланы з Горак. Калі аб ім ведаўся станавы прыстаў Буйвід, прадстаўнік поліцэйскае ўлады ў Горках, дык ён пастанавіў абараняць свае правы і хутка апротэставаў яго ў сваім рапарце магілеўскаму губарнатару і кіраўніцтву Інстытуту. Сьпісаўшы 4 аркушы, Буйвід у некаторых месцах удаецца ў гістарычныя параўнаньні і ў патэтычныя разважаньні аб шкодзе 34-га артыкулу⁷⁾.

сунуў на сваё месца свайго сябра, таварыша і аднадума—Зелянога, які быў міністрам Дзяржаўных Маёмасьцяў з 1862г. па 1872 г.

Адначасна з гэтай пераменаю ў міністэрстве, пад ведамаў якога быў Гарацкі Інстытут, адбылася зьмена магілеўскіх губарнатараў. У 1857 г. генэрала Скалона зьмяніў А. П. Беклямішаў, які перад гэтым зрабіў сабе кар’еру у рэвельскай поліцыі, а калісь быў петрашэўцам фур’ерыстам і пісаў працы аб дапасаваньні ідэй Фур’е да жыцця сялян і аб вызваленьні сялян з зямлёю за выкуп (Сямейскі, „Буташевіч-Петрашевский“, „Голос Минувшего“, 1913 г., № 8, ст. 68). На пасадзе магілеўскага губарнатара (1857—1868). Беклямішаў з часам зрабіўся такой-жа скрытнай і двудушной асобай, як і яго прынцыпал-міністар унутраных спраў—П. А. Валуеў (1861—1868), які раней быў дырэктарам дэпартаменту ў міністра Мураўёва, а пазьней (1872—1877) міністрам

Дзяржаўных Маёмасьцяў.

⁶⁾ Маг. гіст. Арх. Справа Гар. Ін-ту „Об открытии клуба“, 1858, № 238.

⁷⁾ „Клубы—піша ён—существовали в Париже, но последствия показали, в какой мере необходим во всех публичных собраниях бдительный полицейский надзор (первая революция из клуба в конце XVIII в. в царствование короля Людовика XVI). Могут ли—пісаў ён далей—учреждающие клуб и начертывающие правила ручаться за то, что в клубе не возникнет ничего противозаконного, подобно вышеизложенному, и надеются обойтись без всякого содействия полицейской власти? Сомневаюсь! На каком основании и по каким важным преимуществам директор клуба присвоил себе право спрашивать полицейского чиновника о причине его прибытия или о предмете дела—вещь для меня совершенно темная да едва ли удобопонятная и самим учредителям“.

У канцы Буйвід заяўляў, што 34-га артыкулу ён прытрымлівацца ня будзе. Усё-ж, ня гледзячы на стараньне занадта заўзятага „адукаванага“ станавога, артыкул застаўся. Кіраўніцтва Інстытуту адказала, што статут клубу зацьверджаны міністрамі ўнутраных спраў і дзяржаўных маёмасьцяй і таму скасаваць яго немагчыма.

У першыя часы ў клубе было 105 сяброў, з якіх 69 студэнтаў, 24 служачыя (у тым ліку і профэсары) і 12 паноў. Хутка клуб атрымаў беззваротную пазыку ў 1.000 руб., і пры ім была адчынена страўня, два біліярды, бібліятэка, куды выпісваліся газеты, часопісі і новыя кнігі, таксама былі здабыты фортэп’ян і патрэбная мэбля. Зьмяшчаўся клуб у мястэчку ў прыватным доме Загорскай, і ў той-жа час складаўся проект аб пабудове асобнага клубнага будынку.

Студэнка-профэсарскі клуб пры Інстытуце часткова зьявіўся рэчышчам, у якое была накіравана грамадзкасьць Гарэцкіх Навучальных Установаў. Ён быў месцам сустрэч і знаёмства студэнцтва з местачковай і ваколічнай інтэлігенцыяй. Але боязьнь стонавога рэволюцыйнай ролі клубу не апраўдалася. З часам клуб стаў месцам толькі для адпачынку, а не для політычных сустрэч і гутарак.

Політычныя-ж інтарэсы частка студэнцтва, якая потым выступіла ў 1863 г., выяўляла ня ў клубе, які хаця і меў 34-ы артыкул, але быў залежны ад дырэктара Інстытуту, а ў розных гуртках і, галоўным чынам, у зямляцкіх арганізацыях, дзе студэнты мелі больш самастойнасьці і незалежнасьці. Аб разьвіцьці гурткавай працы сярод гарэцкіх вучняў сьведчыць і справаздача інстытуцкай адміністрацыі за 1859 г., у якой мы чытаем наступнае⁸⁾:

„В последнее время между студентами начали образовываться особые кружки для агрономической беседы, для русского, немецкого и французского чтения и разговора. В этих кружках принимали участие и некоторые из профессоров. Видя благотельное влияние—гаворыцца далей у справаздачы—этих кружков на более благородное упражнение студенческих досугов, начальство поддерживало их своим одобрением“.

Але больш ажыццяўленьня назіралася ня ў гэтых акадэмічных гуртках, а ў зямляцкіх і іншых нелегальных арганізацыях, аб якіх скажам ніжэй.

Для агульнай характарыстыкі вучняў усіх Гарэцкіх Навучальных Установаў перад 1863 г. і у 1863 г. я далей падаю чатыры тэблицы з кароткім іх тлумачэньнем.

Статыстыка вучняў Гар. Нав. Установаў ад 1850 г. да 1863 г.⁹⁾

Табл. № 1.		1850	1853	1857	1858	1860	1861	1862	на 1/1 1863
№№	Г А Д Ы								
1	Земляробчы Інстытут	196	221	154	112	162	200	256	217
2	Земляробчае Вучылішча	59	66	62	62	94	100	127	95
3	Каморн.-таксат. ілясы	—	—	—	—	52	46	39	35
4	Школа фэрмэраў	115	159	123	85	104	134	120	92
	Разам	360	446	339	259	412	480	542	439

⁸⁾ Маг. Пис. Арх. Справа Гор. Ін-ту „О представлении в Департамент Сельского Хоз. Отчета о деятельности Института за 1857-58 академ. и 1858 гражданский год“, 1859, № 62.

⁹⁾ З 1850 да 1857 г. паводле „Записок“ Інстытуту, з 1858 да 1861 г. паводле справаздач за адпаведныя гады, а за 1862-63 г. г. паводле іменных сьпісаў студэнтаў і вучняў.

Калі глянуць на гэтую табліцу, дык магчыма ўявіць агульнае становішча Гарэцкіх Навучальных Устаноў перад 1863 г., апрача гэтага некаторую ўстойлівасьць Земляробчага Вучылішча, якое давала агрономаў-тэхнікаў, няўстойлівасьць кармоніцка-таксарскіх клясаў, якія не паспелі яшчэ набыць вядомасьці, і рэзкае віханьне студэнтаў Інстытуту і вучняў фэрмэраў. Такое віханьне ліку, студэнцтва прыпадае на адзначаны ўжо 1857 г. Лік студэнтаў зьмяншаецца ў два разы ў параўнаньні з лепшымі гадамі. Такі вялікі спад тлумачыцца, між іншым, тым, што ў гэтыя гады вучнёўская моладзь шырокім патокам падалася да унівэрсытэтаў, уступ у якія стаў вальнейшы і якія сваімі навукамі больш адпавядалі моманту¹⁰⁾. Ды і мала цікава была агрономічная навука для дваранства, якому пагражала магчымая страта маёнткаў. Але потым разуменьне неабходнасьці агрономічнай асьветы ў зьвязку з аграрнымі мерапрыемствамі паступова пранікала ў асяродак моладзі, і лік студэнтаў 1862-63 г. дасягнуў сваёй вышэйшай лічбы. Зьмяншэньне лічбы вучняў-фэрмэраў тлумачыцца тым, што гэтыя вучні былі сялянскімі дзяцьмі, якіх паны перасталі аддаваць у школу з прычыны адмены паншчыны. З дзяржаўных-жа зямель вучні прадаўжалі паступаць; потым, пасля 1863 г. лік вучняў-фэрмэраў быў зьменшаны да 50, а ў 1869 г. школа была зачынена.

Соцыяльны склад вучняў Гар. Нав. Устаноў у 1863 г.¹¹⁾.

Табл. № 2.		Інсты- тут	Земляр. Вучылі- шча	Камор- так. клясы	Школа фэрмэ- раў	Разам	У про- центах
№№	Станавасьць						
1	Сялян	9	37	6	92	144	32%
2	Дваран	101	19	14	—	134	30%
3	Ваеннага стану . . .	44	7	6	—	57	14%
4	Духоўн. стану . . .	32	5	3	—	40	9%
5	Інш. (купоў, мяшчан)	31	27	6	—	64	15%
Разам		217	95	35	92	439	100%

Як відаць з табліцы, Земляробчы Інстытут, які рыхтаваў кіраўнікоў маёнткамі, зьяўляўся пераважна дваранскай вышэйшай навучальнай установай, якімі ўласна былі расійскія вышэйшыя школы першай паловы XIX в., у якія толькі пасля 1861 г. пачынаюць пранікаць сялянскія адзінкі¹²⁾. У процілегласьць Інстытуту, школа фэрмэраў была выключна сялянскай; прадстаўнікі белай касьці лічылі для сябе нізкім зьвязвацца з чорнай косьцю, з якой школа вырабляла працоўную сілу для маёнткаў. Пасля сканчэньня школы сяляне не набывалі ніякіх праў і зварочваліся або ў дзяржаўную гаспадарку, або пад уладу пана. Такое разьмежаваньне вучняў на студэнтаў вышэйшай школы, якія

¹⁰⁾ У Пецябурскім унівэрсытэце ў 1854 г.—159 студэнтаў, а ў 1859 каля 1.000, у ўсіх унівэрсытэтах дзяржавы ў 1853 г.—3000 студэнтаў, а ў 1860—да 5000.

¹¹⁾ Гэтая табліца і наступныя аб нацыянальнасьці складзены паводле іменных

сьпісаў вучняў на 1, I, 1863 г.; у сьпісах паказаны мясцовасьць паходжэньня, год нараджэньня, вызнаньне, станавасьць і папярэдняя асьвета.

¹²⁾ Усе 9 сялян-студэнтаў Інстытуту прыняты пасля 1861 г.

паходзілі з дваран і буржуазіі—з аднаго боку, і на тэхнікаў-работнікаў ніжэйшай школы з сялян—з другога боку—характэрнае зьявішча для дарэформных часоў. У каморніцка-таксатарскіх клясах таксама меў перавагу дваранскі элемент. Земляробчае Вучылішча насліла змешаны характар і было прамежным паміж Інстытутам і фэрмэрамі. Толькі двух рамесьнікаў сустракаем сярод усіх вучняў: адзін у Інстытуце, сын рыскага краўца, і адзін у Вучылішчы—сын пецяярбургскага цэхаваго майстра. Элемэнтам-жа, які меў перавагу ў усіх Горацкіх Навучальных Установах, зьяўляецца дваранскі. Дваранскія сынкі, паступаючы ў Інстытут, ня зусім прыхільна адносіліся, з сваімі дваранскімі рукамі, да неабходных практычных заняткаў. Дырэктар пецяярбургскага дэпартаменту Няелаў у сваёй справаздачы пасьля рэвізіі Гарэцкіх Навучальных Устаноў, у жніўні 1861 г., між іншым, пісаў: „Ученики Земледельческого Училища тянулись за студентами, между которыми был развит дух ложной гордости, которой много мешал вообще практическим занятиям. Подобно студентам, между учениками завелись своего рода роскошь и франтовство, так что некоторые ученики приходили на полевую практику в белых перчатках“¹³⁾. Апрача белых пальчаток у гардэробе тагочаснага гарэцкага студэнта мы сустракаем шпэгі, тонкае галяндэрскае сукно, капялюшы з асобнымі футараламі для іх, нават сваё ўмебляваньне—пісьмовыя сталы і інш. Каштоўнасьць абстаноўкі некаторых студэнтаў даходзіла да 200—250 руб. Але адменна багатых у Горках было мала: такія ішлі больш у сталіцы, а не ў беларускую глуш. Многія студэнты зьяўляліся даўжнікамі гарэцкіх ліхвяроў, як Крол. Былі сярод вучняў, асабліва сярод вучняў Земляробчага Вучылішча, ня лічачы ўжо фэрмэраў, і такія, што вельмі адчувалі патрэбу ў дапамозе і жылі на 80 руб. стыпэндый пры ўсёй сваёй маемасьці ў 8—10 руб. У 1863 г. было 223 стыпэндыяты (52%), у тым ліку і 92 фэрмэры, а на сваім кошце 216 вучняў (48%). Апрача дзяржаўных стыпэндый, былі стыпэндый Вольнага Эканомічнага Таварыства, Сельска-Гасп. Таварыства Украіны, Каўкаскага Камітэту і іншых устаноў, але зусім адсутнічалі стыпэндый магілеўскіх, альбо іншых найбліжэйшых дваран.

Нацыянальны склад вучняў Горац. Нав. Устаноў у 1863 г.¹⁴⁾

№№	Нацыянальнасьць	Інстытут	Земляр. Вучыл.	Камор-таксат. клясы	Школа фэрмэраў	Разам	У процантах
1	Беларусаў	42	39	12	50	143	32%
2	Палякоў	69	25	15	12	121	28%
3	Вялікарусаў	51	20	3	15	89	20%
4	Украінцаў	30	7	3	7	47	11%
5	Іншых	25	4	2	8	39	9%
	Разам	217	95	35	92	439	100%

¹³⁾ Лен. Ц. Арх., Справа „О ревизии Горы-Горецкого Земледельческого Института директором департамента Нееловым“.

1861 г. № 14.

¹⁴⁾ Нацыянальнасьць у іменных сьпісах вучняў не паказана, і я вызначыў яе

З гэтай табліцы відаць, што сярод студэнцтва, якое складала палову ўсіх вучняў (217 з 439) і грала кіраўнічую ролю сярод астатніх вучняў, самай вялікай нацыянальнай адзінкай былі палякі (з 217—69, г. зн. 32%). Калі яшчэ прыняць пад увагу згоднасьць і організава-насьць польскага студэнства ў Горках (аб чым ніжэй), то стане відавочным тое вялікае значэньне, якое мелі ў жыцьці Гарэцкіх Навучаль-ных Установаў якраз студэнты-палякі. Апрача вучняў-палякоў у Гор-ках з часу адчынення земляробскай школы заўсёды было яшчэ асоб 15—20 палякоў, так званых „футурусаў“, якія рыхтаваліся ў адну з навучальных устаноў. Мясцовых-жа палякоў у Горках было каля 60 чалавек (1,5% пры 4,000 насельніцтва).

Статыстыка вучняў-палякоў Горац. Нав. Установаў перад 1863 г.

Табліца № 4.

№№	Г а д ы	1845	1851	1858	1860	1863
1	Усіх вучняў у Горках .	166	370	259	412	439
2	У тым ліку палякоў . .	44	112	61	103	121
3	Лік палякоў у процантах	27	30	24	25	28

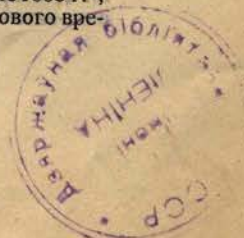
Такім чынам, лік вучняў-палякоў у Гарэцкіх Навучальных Уста-новах на ўсім працягу іх гісторыі да 1863 г. быў значным, і магчыма лічыць, што частка польскай моладзі, якая раней накіроўвалася ў Ві-ленскі Унівэрсытэт, цяпер ішла ў Гарэцкі Інстытут. Зразумела, што 130—140 асоб польскай моладзі (лічачы і „футурусаў“) — гэта была нязначная велічыня ў параўнаньні з вучнямі-палякамі ў іншых гарадох тагочаснай Расіі. У Кіеўскім Унівэрсытэце перад 1863 г. было 800 па-лякоў з 1200 усіх студэнтаў; у Пецяўбургскім—палякі складалі трэць вучняў, у Маскоўскім—вучылася 600 палякоў; сотні палякоў таксама вучыліся ў інжынэрным і лясным інстытутах¹⁵). У параўнаньні з гэтымі лічбамі колькасьць гарэцкіх вучняў-палякоў была нязначная, але ўдзель-ная вага іх была вельмі значнай.

У Горках польская моладзь сустракала некаторыя спрыяльныя ўмовы для свайго нацыянальнага аб'яднаньня і організава-насьці. Такім спрыяльным момантам часткова зьяўляўся гарэцкі касьцёл, які быў па-будаван яшчэ ў 1709 г. на зямлі і на сродкі, што ахвяраваў, як фун-душ, тагочасны гаспадар Горак Сапега. Да адчынення Земляробчай Школы касьцёл існаваў амаль выключна на сродкі ад фондушавага маёнтку: парафіян у ім лічылася 613 асоб, але яны былі расьсеяны ў ваколічных паветах—Аршанскім, Копыскім, Амсьціслаўскім і Чаву-

сам, кіруючыся мясцовасьцю пахаджэнь-ня вучня і вызнаньнем, якому ў той час надавалі значэньне пры вызначэньні на-цыянальнасьці, а паняцьці католік і паляк былі сынонімамі. Цыфру вучняў—палякоў у 121 асобу называе таксама дырэктар Інстытуту Траўтфэтар у сваёй паясьняль-

най запісцы, аб якой ніжэй. Даныя па нацыянальным складзе вельмі няпэўныя і ў табліцах я прыводжу толькі як прыблізныя лічбы.

¹⁵ Рабінів, І. „Польское восстание 1863 г.“, „Книга для чтения по истории нового вре-мени“, т. V, ст. 695.

скім—і імкнуліся да бліжэйшых касьцёлаў¹⁶⁾. У 1839 г., адначасова з сканчэннем пабудовы Земляробскай Школы, касьцёл быў некалькі адрамантаваны і адноўлены, бо мелася на ўвазе, што ён будзе абслужваць каталікоў, якія паступяць у школу. Неабходна адзначыць, што гэтае „возобновление“ касьцёла, як гаворыцца ў делаводстве, было зроблена да таго, як вырашыўся склад вучняў (першы прыём быў у 1840 г.). У 1844 г., у звязку з пашырэннем тэрыторыі школы, фундушны маёнтак адышоў ад касьцёла да школы, а касьцёл астаўся пры невялічкай сядзібе ў 7 дзес. і фольварку Шыманаўцы ў 28 дзес. і быў залічан у 4-ую ступень штатных казённых касьцёлаў з пэнсіяй у 275 р. у год. У 1845 г. ксяндз Зубрыцкі зьвярнуўся ў Земляробчую Школу з просьбай аб грашовай субсыдыі ў 120 р. у год, спасылаючыся на тое, што з пэнсіі застаецца 215 р. для ксяндза і двух царкоўна-паслугачоў, бо 35 р. адсылалася на ўтрыманьне дэкана і 25 р. ішло на выплату падаткаў. У сваёй просьбе Зубрыцкі выказаў думку, што касьцёл—зданне школы, по высочайшей воле построенное“. Тагочасны дырэктар школы Пэйкер накіраваў просьбу ў Пецяярбург, находзячы яе справядліваю, затым што ў ліку парафіяна было 44 вучні школы і фэрмы, і з свайго боку прасіў назначыць 50 р. у год. Міністр Кісялёў назначыў штогодную субсыдыю ў 100 р. з тым, каб касьцёл больш не дамагаўся ніякіх дапамог. З першай субсыдыі быў афарбован касьцёл і папраўлен парканы¹⁷⁾.

Ня глядзячы на ўмову Кісялёва пры выданьні старублёвай субсыдыі, касьцёл у 1861 г. зноў узбудзіў перад Інстытутам просьбу аб новай субсыдыі на рэмонт. Просьбу касьцёла падтрымаў дырэктар Траўтфэтар, які напісаў у Пецяярбург аб надзвычайна ўбогім і няпрыстойным становішчы касьцёла з прыбудовамі і аб тым, што касьцёл служыць толькі для служачых і вучняў навучальных устаноў, а іншых асоб у парафіі гэтага касьцёла амаль зусім няма. У выніку касьцёл атрымаў адначасова 300 р. з сродкаў дэпартаменту земляробства.

Касьцёл, зьяўляючыся ў тая гады для палякоў асабістым нацыянальна-політычным цэнтрам, іграў такую-ж ролю і ў Горках перад 1863 г. Уплыў гарацкага касьцёла на вучняў яшчэ больш узмацніўся, калі ў 1859 г., звыш гарадзкога ксяндза, быў уведзён у штат Інстытуту асобны каталіцкі настаўнік закону, на роўных правах з праваслаўным настаўнікам закону. Такім чынам у Горках аказалася два ксяндзы—гарадзкі і інстытуцкі. Выкладаньне закону ксяндзам выдася на польскай мове; прычым, тая, што кепска ведалі гэтую мову і не ўладалі ёю, загадзя павінны былі навучыцца ёй. Навучаньне польскай мове вялося шырока, і інстытуцкая адміністрацыя дамагалася скасаваньня польскай мовы на лекцыях закону боскага, адкуль, уласна, ішло пашырэнне мовы.

Цяпер зробім кароткі агляд адміністрацыйна-навучальнага персону Гарацкіх Навучальных Устаноў у 1863 г.

На чале гэтых устаноў у апошнія трохгодзьдзе перад 1863 г. і ў момант майскіх здарэньняў 1863 г. стаяў Рудольф Эрнставіч Траўтфэтар, пахаджэннем з літоўскіх немцаў. Сваю вучоную кар’еру ён пачынаў у Дорпацкім Унівэрсытэце, потым прадаўжаў яе ў Кіеўскім, у якасьці профэсара ботанікі з 1838 г.; а з 1847 г. да 1859 г. ён быў рэк-

¹⁶⁾ Маг. Гіст. Арх., Справа Гор. ін. „По прошению настоятеля Горского рим.-катол. костела об оказании пособия

этой церкви“, 1845, № 158.

¹⁷⁾ Ibidem.

тарам у тым-жа Кіеўскім Унівэрсытэце¹⁸⁾. У 1859 г. Траўтфэтар звольніўся з пасады ў стане ганаровага члена Кіеўскага Унівэрсытэту, а ў ліпні 1860 г. быў прызначаны на пасаду дырэктара Гарэцкага Інстытуту.

Пяцідзесяцілетні генэрал, бюрократ-адміністратар, які выхаваўся ў якасьці унівэрсытэцкага рэктара ў часы дваранска-нацыяналістычнага міністэрства Уварава, Траўтфэтар павінен быў зьявіцца, паводле думкі М. Мураўёва, які яго прызначыў, надзейным вартаўніком і абаронцам Гарэцкае Навучальнае Установы ад рэвалюцыйна-дэмакратычнага ўплыву эпохі і, у прыватнасьці, ад узмоцненага ўплыву польскай вучнёўскай моладзі. Але завірушныя гады не маглі не зачапіць і Траўтфэтара, які пачаў выяўляць сябе ў Горках, як првінцыяльны вяльможны лібэрал. Спагадныя адносіны да нацыянальных меньшасцяў, да якіх ён і сам, уласна, належаў, было галоўным кіраўнічым правілам у яго абхаджэньні з вучнямі²⁾.

З аднаго боку, нацыянальная спагаднасьць лібэрала, а з другога — радасьць бюрократа, якому ўдаецца „облечь дело формою“, г. зн. абмежавацца аднымі формальнымі зносінамі да жыцьцёвых насыпелых пытаньняў — вось два грунтоўныя моманты ў дзейнасьці начальніка, які стаяў на чале Гарэцкіх Навучальных Устаноў у апісаных ніжэй трагічных дні. Апрача таго, трэба адзначыць, што Траўтфэтар, будучы дырэктарам у Горках, галоўны час аддаваў навукова-дасьледчай працы ў галіне ботанікі, адміністрацыйнай-жа працай быў заняты часткова, адчуваючы сябе паўнезалежным генэралам. Ад ваколічнага абуджанага жыцьця ён трымаў сябе ізолявана і адчужона і ня прымаў удзелу ў грамадзкім жыцьці павету і гараду. Аж да 1863 г. ён не адчуваў ніякай залежнасьці ні ад губэрскай, ні ад мясцовай улады, абмяжоўваючы толькі паведамленьнямі аб жыцьці Інстытуту ў Пецярбург. Калі ў 1862 г. мястэчка Горкі было перафармавана ў горад з адпаведнаю адміністрацыйна-поліцыйнаю ўладаю, Траўтфэтар атрымаў у сьнежні гэтага году ад гараднічага г. Горак Стахоўскага паведамленьне „для сведения и должного руководства, что институт в отношении полицейского ведомства считается в г. Горках“. Але ён, як-бы абараняючы сваю экстэрыторыяльнасьць у поліцыйных адносінах і генэральскую амбіцыю, зьвярнуў гэта паведамленьне гараднічому з запіскай, што ён „ожидает сведения об этом к должному руководству от своего на-

¹⁸⁾ Біяграфія Траўтфэтара ў Энцыкл. слоўніку Брокгаўза і Эфрона, т. XXXIII, ст. 736-737.

²⁾ Аб сваім адміністрацыйным сredo і аб сваёй спагаднасьці ў нацыянальным пытаньні Траўтфэтар пісаў пазьней у паясьняльнай запісцы аб здарэньнях 1863 г. наступнае. (Лгр. Ц. Арх. Справа №10131. „Я определен был директором Горьгорецкого Института в 1860 г. При управлении Горьгорецкими заведениями принято было по всем частям самое гуманное направление. Согласно тому я действовал на воспитанников не устрашением, а убеждением, не наказанием, а любовью, не строгостью, а справедливостью. При этом я не делал никакого различия между воспитанниками по их происхождению. Не отличая ни в чем воспитанника русского от воспитанника поляка, воспитанника из дворян от товарища из прежних крепостных крестьян,

я старался всеми силами слить их в одно. Я избегал возгласать порывы превратного патриотизма или смешного высокомерия, высказывающиеся иногда среди вверенного мне юношества. Если приходилось взыскивать за подобные поступки, я рад был возможности облечь дело формою, которая оставила на стороне народность и сословия. При этом я имел в виду, что прямое прикосновение к ране болит и не содействует ее заживанию, а замедляет таковое. Я считал обязанностью избегать по возможности введения каких-л. мер, обязательных не для всех, а только для русских или только для поляков и т. д.“.

Траўтфэтар, запраўды, застаўся верным у сваіх дзеяньнях гэтаму, выразна сформуляванаму адміністрацыйна-пэдагогічнаму сredo.

чальства, а не от городничего“¹⁹⁾. Губэрская і мясцовая ўлада лічыла Інстытут непадведным і непадлеглым ёй і мінавала яго, рассылаючы тые ці іншыя загады, якія мелі агульны характар і непасрэдна не датычыліся Інстытута.

Адміністрацыйна-тэхнічны апарат, які знаходзіўся пад кіраўніцтвам Траўтфэтара для назірання за вучнямі, складаўся з 8 асоб: у Інстытуце—дэкан і старэйшы профэсар І. Г. Цэлінскі, з ліфляндзкіх немцаў, які паклаў пачатак мэліорацыйным досьледам у Горках; інспэктар студэнтаў барон Ю. Ф. Ган, таксама немец, які ледзь пісаў паруску, у распараджэньні якога было два „надзірателя“—В. Коратцаў і В. Вільбоа. У Земляробскім Вучылішчы інспэктарам быў профэсар-лесавод Ю. Ю. Жабенка, паляк, які скончыў Гарэцкі Інстытут пры першым выпуску ў 1851 г. і „надзіратель“ Ф. Мальчэўскі. Загадчыкам Каморніцка-таксатарскіх клясаў быў межавы інжынэр, штабс-капітан, А. Лясьнеўскі, паляк, таксама, як і загадчыкам фэрмы быў паляк П. Юрэвіч. Такім чынам, з 9 асоб усяе адміністрацыі, лічачы і дырэктара, было 3 немцы (Траўтфэтар, Цэлінскі і Ган), 3 палякі (Жабенка, Юрэвіч і Лясьнеўскі), два беларусы і адзін расіец, прычым тры апошнія займалі самыя найменшыя пасады „надзірателей“.

Вялікае давераньне мікалаеўскага ўраду немцам у справе дзяржаўнага кіраўніцтва перайшло, як спадчына, і на першыя гады кіраванья Аляксандра II і адбілася на Гарэцкім Інстытуце; тады, як у выніку некаторага спрыяньня ўраду да палякоў пасьля 1857 г. выявілася прысутнасьць сярод інстытуцкай адміністрацыі палякаў. З усіх-жа 40 асоб у ўсіх Гарэцкіх Навучальных Установах было 10 палякоў²⁰⁾.

Назаву тут яшчэ некаторых пэдагогаў (з агульнага ліку ў 24 асобы), якія сустрэнуцца ў далейшым: А. І. Стэбут, потым вядомы вучоны агроном; К. Д. Шмідт—агрохімік; Э. Ф. Рэго, які заснаваў у Горках садова-гародніцкую галіну ведаў; С. С. Касовіч, таксама вядомы потым дырэктар Маскоўскай Земляробчай школы; А. А. Гінцэль—фізык; Ф. А. Вянцоўскі, які выкладаў правазнаўства і вёў практычныя заняткі расійскай мовы; Т. І. Выбраноўскі—архітэктар-мэханік і яго памочнік А. Н. Казлоўскі. Разам з навукова-дасьледчай і навучальнай працай пералічаных асоб, сярод якіх асабліва выдзяляюцца Стэбут і Цэлінскі, магчыма знайсці і нязначны ўдзел іх у грамадзкім жыцьці, аб чым ніжэй.

Становішча Гарэцкіх Навучальных Установаў у першы год дырэктарства Траўтфэтара апісаў магілеўскі жандарскі падпалкоўнік Сакалоў, які наведваўся ў Горкі ў лістападзе 1860 г.

„Траўтфэтар—піша Сакалоў у сваім данясенні²¹⁾—в короткое время успел поставить себя к преподавателям и студентам весьма хорошо, простым, но серьезным обращением, приобрел их доверие и уважение. Приглашая к себе, он имеет случай видеть ближе каждого и действовать на них безошибочно. Преподаватели ведут скромную семейную жизнь, приглашают к себе студентов, что для последних весьма полезно; где они участвуют в серьезных суждениях о науках и этим отвлекаются от неприличных вечерних оргий. Хотя большая часть студентов своекоштных живут на наемных квартирах и поэтому над-

¹⁹⁾ Маг. Гіст. Арх. Справа Гор. Ін. „По разным предметам“, 1862 г. № 96.

²⁰⁾ Гэту цыфру паказвае Траўтфэтар у вышэйпамянутай паясьняльнай за-

пісьці. „Високое доверие к преподавателям и студентам приобрел Траутфетар своим простым, но серьезным обращением, и благодаря этому имеет случай видеть ближе каждого и действовать на них безошибочно. Преподаватели ведут скромную семейную жизнь, приглашают к себе студентов, что для последних весьма полезно; где они участвуют в серьезных суждениях о науках и этим отвлекаются от неприличных вечерних оргий. Хотя большая часть студентов своекоштных живут на наемных квартирах и поэтому над-

²¹⁾ Мас. Ц. Ар., Справа „О землед. Институте м. Горы-Горки“, 1849 г., № 228.

зор за ними не совсем удобен, но за небольшим исключением ведут себя довольно кротко и поступков, которые бы служили во вред их репутации или к беспокойству жителей местечка, не делают; случается, что они собираются между собою, и беседы их, свойственно их молодым летам, бывают несколько и шумны, но не выходят из границ благопристойности“.

Як відаць, Сакалоў намаляваў, амаль напярэдадні здарэньняў 1863 г. у Горках, даволі спакойны, ідылічны малюнак. Шэф жандараў Далгарукаў, да якога дайшло гэта апісаньне, выразіў некаторае недавер'е яму і адзначыў алоўкам, што звесткі, якія раней падаваў Вайцэх, нязгодны з гэтым данясеньнем. Далей алоўкавай адзнакі Далгарукава справа не пасуналася. Факты-ж запраўды сьведчылі аб абуджэньні і ўздыме грамадзкага жыцьця сярод гарэцкага студэнцтва.

III.

РЭВОЛЮЦЫЙНЫ РУХ У ІНСТЫТУЦЕ ДА 1863 г.

Напад на кватэру станавага прыстава.—Дымкевіч.—Організацыя Беларускай школы.—Організацыяна-падрыхтоўчае чатырохгодзьзе 1857—1861 г.—Першая дэманстрацыя 1861 г.—Зьезд для арганізацыі Ральнічага таварыства.—Удзел студэнтаў у дэманстрацыях на Магілёўшчыне. Студэнт Ульяноўскі, беларускі і польскі гімны.—Майская дэманстрацыя і ліпнёўскі інцыдэнт 1862 г.—Перавод Горы-Горак з местаковага стану на гарадзкі.—Сутычка гараднічага з профэсарам Гінцэлем.—Зьезд у Крычаве.—Маёўнікі Цэханавецкага, Міцкевіча і Піатроўскага. Магілёўскі паўстанскі камітэт.—Склад Гарэцкага паўстаніцкага камітэту.

Пачатак абуджэньня політычнага руху сярод вучняў Гарэцкіх Навучальных Установаў, і, у прыватнасьці, сярод студэнтаў, інстытуту трэба аднесьці да названага ўжо 1857 г. Увосень гэтага году адбылося разбурэньне кватэры станавага прыстава Буйвіда, які быў галоўным назірачом за політычным жыцьцём студэнцтва і які, як ужо было зазначана, протэставаў супроць 34-га параграфу клюбнага статуту. У ўсіх вокнах яго кватэры шыбы, лікам больш 70, былі выбіты, мэбля ў двух пакоях была паламана, люстра разьбіта. Меншае разбурэньне адбылося ў канцэлярыі станавага, якая зьмяшчалася ў асобным будынку: там таксама былі выбіты некаторыя шыбы, паламаны крэслы, раскіданы, а часткова і згублены канцэлярыскія паперы.

Разбурэньне яўна насіла політычны характар. Па справе вялося дазнаньне. Станавы паказваў на некаторых студэнтаў, як вінавайцаў разбурэньня; але дазнаньне ў гэтым напрамку не дало ніякіх вынікаў, і, не адшукаўшы вінавайцаў, справу спынілі.

Паміж іншым па справе дапрашваўся нехта Дымкевіч, які незадоўга перад гэтым прыехаў у Горкі і на якога спасылаўся станавы, як на знаўцу студэнтаў, але ён адмовіўся поўным няведаньнем таго, што здарылася¹⁾.

Дымкевіч, з якім мы ў першы раз сустракаемся, быў выдатнаю асобаю ў справе арганізацыі і аб'яднаньня ня толькі гарэцкіх студэнтаў, але і ваколічнага грамадзтва ў павеце і нават у Магілёўшчыне, на працягу ўсяго перадпаўстанскага пэрыяду. На жаль, прыватнае жыцьцё Дымкевіча застаецца невядомым, бо не ўдалося знайсці дакумэнтаў, якія-б датычыліся яго асобы. Чалавек гадоў у 40, які пры-

¹⁾ Лен. Лес. Ин. Справа „Горыгорец. Зем. Ин-та о нападении на дом пристава

3-го стана Орш. у. студентами Гор. Зем. Ин-та“, 1857 г., № 176.

быў з Вільні, па расказах студэнтаў²⁾, Дымкевіч быў калісь профэсарама, а ў Горкі прыехаў, бо вельмі любіў студэнцкую грамаду. Спачатку ён выдаваў сябе за „футуруса“, а потым стаў звычайным жыхаром г. Горак³⁾. Скарэй усяго Дымкевіч быў адным з віленскіх студэнтаў, што перажылі трагэдыю 1831 г., і цяпер накіраваўся ў блізка да яго асяродак, які шмат нагадваў яму з успамінаў. Ён зрабіўся душой студэнцкай моладзі, асабліва польскай, пасля 1858 г., калі студэнцтва расьсялілася па прыватных кватэрах, у якія студэнты былі пераведзены ў зьвязку з эканамічнымі цяжкасьцямі пасьяля Крымскай Кампаніі і адчыненнем пры Інстытуце каморніцка-таксатарскіх клясаў. Студэнты расьсяляліся зямляцкімі гурткамі, з якіх вылучаліся смаленскае, каўкаскае і іншыя, а асабліва польскае. Зразумела, што тут студэнты адчувалі сябе вальней. Вось у адной з такіх кватэр, у прадмесці Горак — Слабадзе жыў і Дымкевіч, які, хаця і быў, паводлуг успамінаў Асмалоўскага, „угрымым і молчалівым“, але карыстаўся сярод студэнцтва бязумоўным аўторытэтам. Ён вельмі клапаціўся аб матар’яльным становішчы студэнтаў і распачаў шмат крокаў для яго паляпшэньня: упарадкаваў некалькі студэнцкіх стравень на коопэрацыйным падставе; зорганізаваў касу, якая дапамагала бедным, прычым сама часта атрымываў ад бацькоў вучняў грошы для перадачы ім; для папаўненьня сродкаў касы часта рабіў розыйгрышы розных рэчаў. Апрача матар’яльнай дапамогі, да Дымкевіча студэнты часта звачваліся за гэтай альбо іншай радай. Адначасова з гэтым Дымкевіч пашыраў сярод студэнтаў рэволюцыйную і іншую нелегальную літаратуру і заснаваў сакрэтную беларускую школу, у якой выкладаў сам з некаторымі студэнтамі. Вучыліся ў гэтай школе дзеці мясцовых сялян па лемантарох і кнігах, якія былі надрукаваны пабеларуску, польскімі літарамі. Гэтая школа праіснавала на працягу 4 год, да студзеня 1863 г., калі Дымкевіч памёр.

Першыя гады, з 1857 па 1860 г., калі ня лічыць разбурэньня кватэры станавога, зьяўляюцца галоўным чынам гадамі мірнага і культурнага аб’яднаньня і прапаганды, пры дапамозе сродкаў, якімі карыстаўся Дымкевіч. Чытаньне дазволенах Міцкевіча і Славацкага і новых маладых пісьменьнікаў, напрыклад К. Уейскага, сьпевы нацыянальнага польскага гімну, нашэньне нацыянальных гарнітураў, — усё гэта характарызуе арганізацыйна-падрыхтоўчы пэрыод першага чатырохгодзьдзя (1857—1860). Аднак, і ў гэты час студэнцкае жыцьцё пачынае бушаваць і прымае формы, якія выходзяць за межы дысцыпліны. Студэнцкія сходы пачалі прымаць такі людны і бурны характар, ажно Траўтфэтар паказваў студэнтам на нязгоднасьць з законам іх сходаў. Студэнты адмовіліся няведаньнем студэнцкіх правіл, і Траўтфэтар павінен быў напамніць студэнтам праз назірача Маркава аб 15 параграфэ правіл, паводле якога „всякого рода многочисленные собрания, под каким бы предлогом или названием ни были, строго запрещаются, кроме особого разрешения“⁴⁾.

²⁾ А. Асмалоўскі „Воспоминания очевидца о польском восстании в г. Горках 23 апр. 1863 г.“, „Магіл. Губэр. Ведам.“, 1870 г., № 32.

³⁾ Аб Дымкевічу галоўным чынам гаворыцца ў паясьняльнай записцы Палаўцова, каторы быў камандзіраваны ў Горкі

на дазнаньне — Справа Лен. Ц. Арх. № 10131. У Ратча „Очерки мятежного движения в Мог. г. в 1863 г.“, „Вестник Зап. России“, 1864 г., IX, ст. 78-79.

⁴⁾ Маг. Гістор. Арх., Справа Гор. Ін-та, „По разным предметам“, 1860, № 73.

Наступныя 2 гады, 1861 і 1862, як у Польшчы, таксама і на Беларусі, у тым ліку і на Магілёўшчыне, характарызуюцца, галоўным чынам, дэманстрацыямі, якія ўзьнікаюць разрозьнена і з розных выпадкаў і маюць у большасці нацыянальна-рэвалюцыйны характар.

Першыя варшаўскія дэманстрацыі, у лютым і красавіку 1861 г., у час апошніх пасяджэньняў Ральнічага таварыства, з чалавечымі ахвярамі, знайшлі сабе водгук у Горках — водгук нерашучы і асабісты. 21 і 23 красавіка (новы стыль) у касцэле ксяндзом Пятроўскім і ў царкве Першае Прачыстае папом Лепаўшынскім былі адпраўлены паніхіды згодна просьбы Ісакава, які паступаў у Інстытут, і іншых, якія засталіся царкоўнікам невядомымі. Хаця паніхіды былі адпраўлены па нядаўна памершым студэнце Альбікоўскім і яшчэ па некаторых іншых невядомых, але самая экстраардынарнасьць здарэньня, як заказ вучнямі паніхіды па цэлым шэрагу памершых, дала падставу для мясцовай адміністрацыі тлумачыць гэтыя паніхіды, як ушанаваньне згіблых у час варшаўскіх дэманстрацый. Нават Траўтфэтар, асьцярожны да ўсялякіх чутак, паведаміў Пецяўбургскі дэпартамант, што гэткае тлумачэньне мае пад сабой падставу. Але допыт у гэтай справе царкоўнікаў нічога ня выявіў. Траўтфэтару-ж гэты факт даў падставу да паўторнага напаміну студэнтам аб 15 параграфу студэнцкіх правіл. „Впрочем — канчаў сваё дэпартаманскае данясеньне Траўтфэтар з прычыны паніхіды — усё спокойно, і лекцыі працягваюцца устаноўленым порядком“⁵⁾. Лекцыі запраўды прадаўжаліся ўстаноўленым чынам, але „на Шипке“ далёка не ўсё было спакойна, як аб гэтым кажуць далейшыя факты.

У канцы красавіка адбылося ў Горках важнае здарэньне, якое зьявілася выходным пунктам у справе ўстанова сувязі гарэцкіх студэнтаў з дзеячамі Магілёўшчыны і ў справе вынясьня Горак на першае месца ў паўстаньні 1863 г. на Магілёўшчыне. Гэта быў скліканы паводле ініцыятывы Дымкевіча і профэсара Казлоўскага сельска-гаспадарчы зьезд, на якім была высунута думка аб арганізацыі Ральнічага таварыства. Зьезд, з аднаго боку, запаўняў сабою той пралом, які зрабіўся з спыненьнем сельска-гаспадарчых зьездаў пры Інстытуце, а з другога боку, выклікаўся жыцьцём у зьвязку з нацыянальна-вызваленчай барацьбой і сьяянскай рэфармай 19 лютага 1861 г.⁶⁾

Зьявілася патрэба ў абмене думак з прычыны перажытага і ў адшукваньні новых форм прыстасаваньня да жыцьця. Момент супаў з уздымам нацыянальна-політычнага руху. Ральнічае таварыства ў Варшаве, якое ўзьнікла ў 1857 г., было зачынена ў сакавіку 1861 г.

Дымкевіч першы пачуў магчымасьць такога таварыства і сумесна з профэсарам Казлоўскім склікаў у Горкі некаторых бліжэйшых паноў, якія раней бывалі на інстытуцкіх зьездах⁷⁾. Такім чынам, 27 красавіка

⁵⁾ Лен. Ц. Арх. Справа „Об участии студентов Горыгор. Земл. Ин-та в беспорядках и об исключении из Института студ. Ульяновского“, 1861 г., № 65.

⁶⁾ Апошні сельска-гаспадарчы зьезд пры Інстытуце быў у 1857 г. Зьезды пры Інстытуце склікаліся ў канцы жніўня і складаліся, апрача большасці інстытуцкіх педагогаў, з ваколічных 12—15 паноў, разьвязваліся тут выключна пытаньні практычнае агрономіі. Пагроза, якая надышла панскаму зямляўладаньню пасля 1857 г.,

прымусіла ваколічных паноў думаць не аб набываньні агрономічных ведаў, што да некаторай ступені давалі зьезды, а наогул аб сваім лёсе. Цікавасьці зьездамі ў паноў ня было, ды і сам Інстытут перажываў крытычныя гады, таму і зьезды ня склікаліся. Але жыцьцё паступова пачало ўкладацца, страх паноў зьявіўся пераўвяданым, лютаўскі маніфэст быў аб'яўлен, маёнтныя правы захоўваліся.

⁷⁾ Паясьняльная запіска Палаўцова ў справе № 10131.

віка 1861 г. у Горках адбыўся зьезд, які насіў падрыхтоўчы і да нека-
торай ступені прыватнага характар. На зьездзе была ўхвалена думка аб
арганізацыі Ральнічага таварыства, а для распрацоўкі проекту статуту
і для большай шырыні справы рашылі склікаць у Горках у жніўні
больш людны зьезд з прадстаўнікоў Магілёўшчыны. Значэньне гэтага
зьезда адзначыў невядомы корэспандэнт з Магілёўскай губ. у „Kuryer
Wileński“, пачаўшы сваю заметку наступнымі словамі: „Вялікая ідэя
(świętna myśl), каторая некалькі гадоў тлела ў большасьці нашай
шляхты, у памятны дзень 27 красавіка б. г. прыняла характар сталага
прадпрыемства—заснаваньня ральнічага таварыства“⁸⁾.

Лета пайшло на папярэднюю распрацоўку статуту і на паведам-
леньне павятовых маршалкаў пра зьезд, а 10-га жніўня 1861 г. у Гор-
ках адбыўся другі, альбо ўласна першы зьезд па арганізацыі Магілёў-
скага Ральнічага таварыства. Адбыўся зьезд на адной прыватнай ква-
тэры з удзелам каля 30 асоб з паноў, інстытуцкіх профэсароў і
студэнтаў⁹⁾.

Апрача таго, на зьезд былі запрошаны профэсары Інстытуту
А. Гінцэль, А. Казлоўскі і І. Стэбут, загадчык вучэбнае фэрмы пры
Інстытуце П. Юрэвіч і экзэкутар Інстытуту Н. Брэмзін. Урэшце ў
зьездзе прынялі ўдзел таксама, апрача Дымквіча, некаторыя сту-
дэнты, у кватэры якіх адбываўся зьезд,—С. Віскоўскі, В. Дамарацкі і
іншыя. Такім чынам зьезд быў пераважна панска-польскім. Старшы-
нёй зьезду быў аднагалосна абраны Эдуард Жукоўскі, магілёўскі
павятовы маршалак¹⁰⁾.

Пастановы зьезду былі запісаны ў пратакол па-польску і месь-
ціліся ў наступным: арганізацыю Магілёўскага Ральнічага таварыства
ўхвалілі, прычым рашылі выпрасіць дазвол на яго арганізацыю і па-
ведаміць цераз Жукоўскага павятовых маршалкаў аб неабходнасьці
склікаць да 15 верасьня павятовыя сходы, на якіх абраць аднаго альбо
двох дэлегатаў і накіраваць іх з матар'яламі ў Магілёў на 1-га кастрыч-
ніка на другі зьезд для канчатковага і формальнага зацьвярджэньня
таварыства і рэдакцыі статуту; калі-ж хто з маршалкаў адмовіўся-б ад
даручанай справы, то яго месца павінен заступіць грамадзянін, асобна
абраны, які ўжо ўступіў у члены таварыства ад свайго павету. Потым
былі абраны дзьве камісіі: арганізацыйная, для атрыманьня дазволу
на магілёўскі зьезд і яго ўпарадкаваньне, у складзе 5 асоб—Жукоў-
скага, Галынскага, Піора, Васілеўскага і Арцымовіча,—і рэдакцый-
ная, для апрацоўкі статуту і матар'ялаў з месц да наступнага зьезду,
з 4 асоб—Цэханавецкага, Міткевіча, Гінцэля і Стэбута, прычым про-
фэсары Гінцэль і Стэбут і загадчык фэрмы Юрэвіч былі аднагалосна

⁸⁾ „Kuryer Wileński“, 1861, № 70,
„Z Mogilewskiej gubernji“.

⁹⁾ Паны прыехалі з большасьці паве-
таў (7) Магілёўскай губ. з Аршанскага—
З. Міткевіч, Піора, Арцымовіч; з Магілёў-
скага—Э. Жукоўскі, Прус-Жукоўскі,
Бржазоўскі, Мацкевіч; з Мсьціслаўскага—
С. Галынскі, Клімовіч; з Клімавіцкага—
И. Цэханавецкі, А. Абаленскі; з Чэрыкаў-
скага—А. і Ф. Чудоўскія; з Чаўскага—
Піатроўскі; з Копыскага—павятовы мар-
шалак Васілеўскі. Усяго 15 паноў пера-

важна палякоў. Ня было прадстаўнікоў
чатырох далніх паветаў—Гомельскага,
Рагачэўскага, Быхаўскага і Сеньненскага.

¹⁰⁾ Пра зьезд у справе Лен. Ц. Арх.
„—О возникших в Могил. г. политиче-
ских манифестациях и о мерах к прекра-
щению оных“, 1861, ч. I, № 87—102, а
таксама у „Переписке Траутфеттера с раз-
ными учреждениями 1863 г.“ (Лен. Лесн.
Ин.), дзе знаходзіцца адносьнік Цэлінскага
ў сьледчую камісію з паказаньнем складу
зьезду.

абраны ганаровымі членамі будучага Ральнічага таварыства; урэшце, быў заслуханы ў папярэднім відзе проект статуту¹¹⁾.

Пасья офіцыйнай, гэтак кажучы, часткі зьезду, яго ўдзельнікі вялі гутарку аб большь сьціслай сувязі паміж сабою, аб магчымасьці ўдзелу ў дэманстрацыях, аб дапамозе справе вызваленьня.

Члены зьезду прабылі ў Горках некалькі дзён і ўвесь час сустрэкалі спрыяльныя адносіны да сябе з боку студэнтаў, чаму адзін з удзельнікаў зьезду выказаў студэнтам падзяку за іх сардэчную гасьціннасьць у газэце „Kurjer Wileński“¹²⁾.

Неабходна адзначыць, што ўласна на зьездзе ў жніўні 1861 г. ўжо вызначыўся да некаторай ступені магілеўскі паўстанцкі камітэт, які вёў падрыхтоўчую працу да мая 1863 г., а потым члены яго выступілі і ў часе самаго паўстаньня. Тут мы сустрэліся з такімі імёнамі, як Ф. Чудоўскі, З. Міткевіч, С. Віскоўскі, І. Цэханавецкі, якія потым будуць іграць выдатную ролю ў падзеях 1863 г. на Магілеўшчыне і, у прыватнасьці, у Горках.

Хутка пасья зьезду распачаліся крокі для падрыхтоўкі магілеўскага зьезду. Разасланы былі на месцы пратокіл горацкага зьезду і проект статуту. Корэспандэнт Kurjera Wileńskiego з Магілеўскай губ. ад 1 верасьня 1861 г. паведамляў, што Ральнічае таварыства ўжо распачало сваю працу і што складаюцца таксама проекты арганізацыі земскіх банкаў і камісійных кантор¹³⁾.

Але справа абарвалася з-за выпадку з рагачэўскім маршалкам Богушам і з прычыны загадаў з сталіцы аб недапушчэньні арганізацыі таварыства.

Адзін з першых на прапанову рагачэўскага зьезду даць матар'ялы для магілеўскага зьезду адгукнулася рагачэўская шляхта. У ліку 50 асоб з сваім маршалкам Богушам, яна падпісала асобны акт з цэлым шэрагам політычных пажаданьняў. У акце, між іншым, былі пажаданьні аб аднаўленьні карыстаньня польскаю моваю ў Магілеўскай губэрні, а таксама публічнага і яўнага судаводзтва, аб адчыненні Віленскага Унівэрсытэту, аб далучэньні Рагачэўскага павету разам з усёю губэрняй да Літоўскіх губэрняў і іншыя. Выяўленьне, пасья вобыску ў Богуша гэтага політычнага акту і матар'ялаў аб рагачэўскім зьездзе, прымусіла губарнатара Беклямішава забіць на трывогу з прычыны арганізацыі таварыства. Ён паведаміў аб гэтым міністра Валу-

11) Статут таварыства быў спроектаваны з 5 разьдзелаў: мэты і задачы, склад таварыства, кіраўніцтва, грашовыя сродкі і спосабы працы. Мэта Ральнічага таварыства Магілеўскай губ. — гаворыцца ў першым параграфі гэтага статуту — падняць сельскае гаспадаркі і наогул разьвіцьцё ўсіх бакоў ральніцтва, для дасягненьня чаго таварыства павінна здбываць сродкі спосабам, які не забаронен законам. Лік членаў таварыства, волгул статуту, быў неабмяжован; членам мог быць усялякі грамадзянін (obywateł) Магілеўскай г., у тым ліку і жанчыны — „właścicielki ziemskich posiadów“. Але адначасова з такім дэмократызмам статут аддае даніну дваранска-абшарніцкім і ўрадавым інтарэсам, дапушчаючы ганаровымі членамі таварыства, па сваім становішчы,

начальніка губэрні, яго намесьніка, губэрскага маршала і дырэктара Горацкага Інстытуту. Апрача таго, членамі таварыства, без абавязковых членскіх узносаў, запрашаюцца спэцыялісты, агрономы і профэсары агрономічных дысплілін. На чале таварыства стаіць камітэт, які складаецца з старшыні, двух яго заступнікаў, 8-мі членаў, сакратара і скарбніка. Для дасягненьня мэты таварыства — падняць сельскае гаспадаркі — статут намячаў уклад выставак, конкурсаў, выданьне пэрыодычнае літаратуры, арганізацыю бібліотэкі пры таварыстве і г. д.

12) За 1861 г. № 70, „Z Mohilewskiej guberniji“.

13) За 1861 г., № 78, „Mohilew nad Dnieprem“.

ева, арыштаваў Богуша і, пад строгай вартай, перавёў яго з Рагачэва ў Магілёў. Пасьля гэтага Беклямішаў атрымаў дазвол на выданьне штомесячна асобных 250 руб. на справу шпіёнства, якое і згрупаваў у сваіх руках, а раўналежна з гэтым ахранка ў губэрні была прадстаўлена жандарскім падпалкоўнікам Сакаловым з яго канцэлярыяй¹⁴⁾. Хача гарэцкі зьезд і ня трымаўся ў асобным сакрэце, але ўсё-ж галоўнай мэтай яго паказваўся агляд новай жняяркі сыстэмы Мазье (dla obejrzenia żniwiarki Mazier"¹⁵⁾). Цяпер-жа, калі, з гісторыяй Богуша, выявіўся політычны характар гарэцкага зьезду, пецярбурскі ўрад, які нядаўна зачыніў Ральнічае таварыства ў Варшаве і які некалькі спужаўся адкрытага сэпаратызму рагачэўскае шляхты, забараніў далейшыя крокі для арганізацыі Магілёўскага Ральнічага таварыства. Міністр унут. спраў Валугеў паведаміў міністра дзярж. маем. Мураўёва, у канцы верасня аб гарэцкім зьездзе і аб дзейнасьці Жукоўскага, абранага старшынёй яшчэ не зацьверджанага таварыства, і прасіў Мураўёва „сделать зависящее распоряжение к отклонению образования агрономического общества в Магилевской губ. и к обузданию своеволия студентов Горецкого института“. Мураўёў на гэта адказаў наступнае: „Для отклонения движения к образованию агрономического общества в Могил. губ. и съезда дворян в м. Горках министерство гос. имуществ не может сделать с своей стороны никаких распоряжений до представления ему проекта устава об учреждении общества, тем более, что полицейский надзор за с'ездами дворян не подлежит ведению министерства гос. имуществ. С своей стороны я долгом считаю покорнейше просить усилить вообще полицейский надзор в м. Горках по причине значительного скопления там молодых людей и на случай могуших быть между ними движений, так как начальству Института, при содействии одного станowego пристава, исполняющего и другие многочисленные обязанности, невозможно уследить и предотвратить все подобные движения. Впрочем, независимо сего, строго подтверждено институтскому начальству иметь ближайшее по возможности наблюдение за действиями студентов, живущих в Горках, через установленных для сего надзирателей и сообщать немедленно полицейской власти о поступках, противных общественному порядку“.

Адначасова з гэтым Мураўёў прадпісаў Траўтфэтару прыняць „меры внушения и строгости для удержания студентов в границах их обязанностей“ і сачыць, каб профэсары і студэнты ня прымалі ўдзелу ў арганізацыі агрономічнага таварыства.

Такім чынам, далей падрыхтоўкі к магілёўскаму кастрычнікаму зьезду справа з арганізацыяй Магілёўскага Ральнічага таварыства не пасунулася. Але сувязі, усталяваныя на горацкім зьездзе, выявіліся ўжо ў найбліжэйшыя дні, і загады Мураўёва аб „удержании студентов в границах их обязанностей“ выклікаліся ўдзелам гарэцкіх студэнтаў у дэманстрацыях у верасні месяцы ў розных месцах Магілёўшчыны, пра што ён меў паведамленьне ад Валугева.

Магчыма зацьвярджаць, што Ральнічае таварыства падтрымлівалася само па сабе толькі ўмяркованымі, лібэральнымі элементамі Магілёўшчыны, тады як больш крайнія, як Дымкевіч і некаторыя студэнты, глядзелі на горацкі зьезд і таварыства, як на спосаб уста-

¹⁴⁾ Лен. Ц. Арх. Справа „О возникших в Мог. г. полит. манифестациях“ и о

мерах к прекращению оных“, 1861—1863, ч. I, № 87/102.

¹⁵⁾ „Kuryer Wileński“, 1861, № 70.

наўленьня сувязі і яднаньня сваіх сіл для больш значных выступленьняў. Такія дэманстрацыйныя выступленьні пры галоўнай арганізуючай ролі гарэцкіх студэнтаў, адбыліся ў Магілеве, мястэчку Бялынічах і ў Воршы.

Першая дэманстрацыя наогул на Магілеўшчыне адбылася ў самым Магілеве 15 верасня 1861 г. і вылілася ў сьпевы нацыянальнага польскага гімну і іншых песень у касьцёле. У ёй прымалі ўдзел гарэцкія студэнты, сярод якіх асабліва вызначыўся студэнт Ульяноўскі. Губарнатар Беклямішаў быў загадзя паведамлены, што рыхтуецца дэманстрацыя, і заручыўся ад ксяндза абяцаньнем адхіліць дэманстрацыю. Дачыненне ксяндза падзяліла былых у касьцёле: адны разышліся, а іншых Ульяноўскі пераканаў не разыходзіцца. Моладзь і некалькі дарослых, у тым ліку і вядомы Эд. Жукоўскі, засталіся і, пад кіраўніцтвам Ульяноўскага і жонкі Жукоўскага, споўнілі некалькі песень. Такія самыя дэманстрацыйныя сьпевы ня раз паўтараліся ў Магілеве ўвосень і ўзімку 1861 г.¹⁶⁾

¹⁶⁾ Лгр. Ц. Арх. Справы. Об участии студентов Гор. Зем. Инст. в беспорядках“ 1861 г. № 65. Падаем тэкст гімну на мове беларускай, у тагочаснай транскрыпцыі, і адрывак гімна на польскай мове. Мы іх знайшлі ў справе „О возникших в Могил. губ. политических манифестациях 1861—1863 г.“ Лгр. Ц. Арх. № 87/102, стар. 156-157.

I.

Боже, што Польшу през няшотны веки
Дав чесьць и славу, сцярог ад няволи
А ни жалевши атцовской апеки
Сутай пацехи

У Журавичах, у Барунах слава
Машири божай на весь свет гримела,
Пакуль масковских хитрых панов справа
Усих у сьхызму уцягнуть успела.

И Кязимиров помнись, як маскалі
У сваю веру принукай нас скулі.
Справ, штоб ад сызмы усьи мы атстали
Справ, штобы з Польшай унію вяр-
нули. Амин.

II.

MODLITWA DLA ROSSIAN UŁOŻONA
DLA MOSKALI, ABY JĄ SPIEWALI.

Апрача гэтага, Ульяноўскі прымаў удзел у дэманстрацыйных сьпевах сумесна з іншымі гарэцкімі студэнтамі, што засталіся невядомымі, і ў мяст. Бялынічах, Магілеўскага павету, у часе вялікага зграмаджэньня там народу на фэст 20-22 верасьня (8-10 па ст. стылі, на другую прачыстую). Рэлігійныя сьпевы прадаўжаліся 40 гадзін без перапынку, а адначасова з гэтым сьпяваліся і іншыя політычныя сьпевы. Такім чынам, гарэцкія студэнты наведваліся ў Бялынічы, за 150 клм. ад Горак, не з багамаленнымі мэтамі (раней ніколі гэтага ня было), а выключна для агітацыі сярод народу. Значэньне гэтай спробы збліжэньня з народам адзначыла пасья і сьледчая камісія, якая паказвала таксама, што пасья бялыніцкае падарожы гарэцкія студэнты „получили вкус и охоту странствовать на праздничные поклонения при народных собраниях“¹⁷⁾.

Адначасова з Бялыніцкай дэманстрацыяй адбылася падобная ёй дэманстрацыя ў Воршы, дзе другая частка гарэцкіх студэнтаў, якія засталіся таксама невядомымі, вышла з сьпевам політычнага гімну ў касьцёле. Але і тут, як і ў Магілеве, ксёндз Кучынскі падбухторыў частку парафіян супроць дэманстрантаў, чаму ім прыйшлося паўцякаць і выехаць у Горкі, дзе студэнтаў чакаў Траўтфэтар. Пасья паведамленьняў Мураўёва і Беклямішава, ён напаміну студэнтам праз інспэктара Гана пад асобную расьпіску, 7-ы параграф студэнцкіх правіл, які забараняў адлучацца з Горак без асобнага дазволу і пагражаў выключэньнем з Інстытуту за самавольную адлучку. Паводле гэтага параграфу, Ульяноўскі, высланы з Магілева ў Горкі Беклямішавым, быў выключаны з Інстытуту. Каля гэтага-ж часу было зацьверджана наступнае правіла, запазычанае з статуту Дорпацкага Унівэрсытэту, адносна выключаных студэнтаў: „падвергнушыся ісклучению, удалению или изгнанию, по объявлении им приговора, через 24 часа должны оставить город и в следующий день быть за границею уезда, если только за долги не будут под полицейскою стражею“¹⁸⁾. Ня глядзячы на строгасьць гэтага закону аб адміністрацыйнай высылцы, ня глядзячы на адпаведныя распараджэньні губэрнатара і напамінаньні дэпартаманту, Ульяноўскі, карыстаючыся падмогай таварышоў, прабывў у Горках да сьнежня 1861 г. і, такім чынам, яшчэ прымаў удзел у шанаваньні трыццацігодзьдзя паўстаньня 1831 г. — 27 лістапада, Ушанаваньне гэта насіла спакойны характар: адбылося ў касьцёле набажэнства, студэнты былі апрануты ў нацыянальныя гарнітуры з нацыянальнымі гэрбамі і эмблемамі. У сьнежні Ульяноўскі выехаў на бацькаўшчыну—у Віцебск¹⁹⁾.

Boże najświęszy, spraw to swym cudem,
By wojsko nie szło z wolnymi do boju,
Złącz go wolnością z Polskim dzielnym
ludem.
Niech z Polską zyjem w braterskim pokoju.
Przed twe ołtarze zanosim błaganie.

Ukarz morderców Rosjił przebacz, panie
Lud Ruski nie chce dla zdobyczy boju
Nie chce juz cudzej własności posiadać
Pragnie swobody używać w pokoju,
Nie chce swych więzów innym ludom
wkładać

Przed twe ołtarze zanosim błaganie
Z kajdan niewoli racz nas rozkuć, panie.
Lud Rosjił przeklnie wyrodnego syna.

Co krwią Polaków zmaże swoje skronie
Matki i żony odepchną Kaina.
Który oszpeci taką zbrodnią dłońie
Przed twe ołtarze zanosim błaganie
Wyrodných synow nie daj wiecej, panie.
Amen.

¹⁷⁾ Лен. Ц. Арх. Справа № 10131.

¹⁸⁾ Лен. Лес. Ін-та, Справа „О высылке из Горак студентов, исключ. за неодо- брительное поведение“, 1859 г., № 99.

¹⁹⁾ Э. Малішэўскі, „Rok 1863 na Kresach mohilewskich“, „Wschód Polski“, 1920 г., № 8-9, ст. 32.

З здарэньняў наступнага 1862 г., трэба адзначыць маёвую гулянку, якая была зорганізавана 3 мая (па ст. стылі 21 красавіка) гарэцкімі студэнтамі-палякамі, адначасова з такой-жа гулянкай у Магілеве. Гэтае здарэньне зьявілася да некаторай ступені прэлюдыяй да майскай трагедыі наступнага 1863 г. Маёўка адбылася на фольварку Шыманаўцы, які належаў гарэцкаму касьцёлу і знаходзіўся прыблізна за паўтары км. ад Горак, у напрамку Воршы. У маёўцы прымала ўдзел каля 50 асоб, у тым ліку Дымкевіч, профэсар Гінцэль, ксяндзы Манюшка і Дабравольскі і вучні Гарэцкіх Навучальных Установаў. Сярод апошніх распарадчыкамі былі студэнты Інстытуту—Дамарацкі, Конча, Ракасоўскі, Беразінскі, Гацыскі, Сьнежка, Гардзялоўскі і браты Лятасковічы. Пікнік, прыстасаваны да дня ўспаміні польскай канстытуцыі, зразумела, насіў палітычны характар: сьпявалі гімны і іншыя сьпевы, казалі прамовы; скончылася гулянка фэерверкам. Некаторыя ўдзельнікі зьявіліся дамоў раней, а некаторыя засталіся да познага вечару. Апошняя партыя ўвайшла ў мястэчка з дэманстрацыйнымі сьпевамі, затрымалася на яго ўскраіне і, пасылаючы стрэламі з паляўнічкіх стрэльб яшчэ раз салют фэсту, прарабіла асабістую вайсковую атаку: рынулася на тын і яго зламала. Сьведкай гэтае дэманстрацыі зьявіўся назірач над студэнтамі Іверсін/ Ён падпаў пад зьневажэньне за сваю непамерную цікавасьць і апісаў гэты выпадак у наступных выказах у рапарце дырэктару ²⁰⁾:

„Когда я по долгу службы подошел к студентам в форменной фуражке с кокардою и в сопровождении педеля Леонова, то один из них, которого я по случаю темноты не мог явственно рассмотреть, подскочил ко мне, крича: „не твое дело, подлец, мерзавец! Бейте надзирателя, бейте его!“ Произнося эти слова, он раза четыре сряду размахивался на меня тростью, с тем, чтобы нанести мне удары, что ему однако удалось один только раз, потому что я стоял к счастью около стены домика, защищавшей меня от этих ударов. Шедший же почти вслед за этим студентом другой студент, фамилии которого я хотя не знаю, но весьма явственно мог заметить и распознать в лице при случайном лунном свете, тем более, что этот студент давно уже памятен мне по своей физиономии, ругая меня самыми скверными словами, схватил крепко за галстук и сильно оттолкнул меня от себя, восклицая неоднократно вместе с помянутым товарищем своим: „бейте надзирателя! бейте его, мы их всех перережем, чтобы они не вмешивались не в свое дело!“ Все же прочие студенты спокойно прошли мимо меня попарно, отворачивая от меня лицо. Сопровождавший же меня педель Леонов, стоя на более удобном месте, при лунном свете явственно распознал, что в этой партии в первых рядах находились студенты: Конча, Снежко, Гациский, Доморацкий и Березинский“.

На наступны дзень па гэтай справе Траўтфэтар, сумесна з трыма профэсарамі і інспэктарам, зрабіў дазнаньне. Выклікаліся і дапытваліся студэнты-палякі. Сярод іх Іверсін пазнаў Ракасоўскага за таго, хто біў яго палкай, а Кончу за таго, хто схпіў яго за гальштук. Як Ракасоўскі і Конча, так і ўсе студэнты, якіх дапытвалі ў гэтай справе, і нават пэдэль Лявонаў адмовіліся поўным няведаньнем таго, што здарылася з Іверсіным. Рада Інстытуту, скліканая зараз-жа пасьяла дазнаньня, здаверылася ясным і пэўным паказаньням Іверсіна, які пацьвердзіў іх ізноў на радзе, выключыла Ракасоўскага і Кончу з Ін-

²⁰⁾ Ibidem, „Журнал Совета Гор. З. Ин-та, 23 апр. 1862 г.“

стытуту, з паведамленьем аб гэтым у ўсе вышэйшыя навучальныя ўстановы Расіі. Зараз-жа пасья рады пастанова была абвешчана выключаным з прапановай пакінуць Горкі без адкладу. Аб справе было паведамлена і Міністэрства Дзярж. Маемасьцяй, якое назначыла асобную сьледчую камісію з двух губэрскіх чыноўнікаў і жандарскага афіцэра Вячаслова. Ізноў дапытвалі ўсіх удзельнікаў маёўкі і ўсе адмовіліся поўным няведаньнем інцыдэнту, чаму дазнаньне нічога не дало. У часе дазнаньня жандарскі афіцэр, дапытваючы Траўтфэтара, цікавіўся Дымкевічам. Траўтфэтар выказаў думку, што Дымкевіч—шпіён. Гэтай думкай Траўтфэтар выразіў погляд, які пашыралі прыхільнікі Дымкевіча, каб адвесьці поліцыйнае нагляданьне ад яго²¹⁾. А запраўды Дымкевіч быў адным з галоўных арганізатараў маёўкі. Між іншым, ён выплаціў селяніну 5 руб. за зломаны тын і адмовіўся поўным няведаньнем таго, што здарылася, як і ў 1857 г. па справе аб разбурэньні кватэры станавага. Апрача таго, пасья выключэньня Ракасоўскага і Кончы, Дымкевіч, з боязьні выяўленьня патаемнае арганізацыі ў Горках, ездзіў у Магілеў, дзе, між іншым, вёў перамовы з губэрскім маршалкам Любамірскім. У пасьледку, пасья дазнаньня аб здарэньнях 1863 г., сьледчая камісія дакарала жандарскага афіцэра Вячаслова ў аднабокасьці дазнаньня і ў тым, што ён ня выявіў асобы Дымкевіча²²⁾. Магчыма, што гэтая аднабокасьць і была вынікам паездкі ў Магілеў. У ўсякім выпадку, зварот да Любамірскага і сувязь з умяркованымі элемэнтамі, што прысутнічалі на гарэцкім зьездзе ў жніўні м-цы,—усё гэта прадпрымалася Дымкевічам у мэтах знаёмства з настроямі лібэральнай плыні—і ў мэтах магчымага скарыстаньня яе ў сваіх інтарэсах. Усё гэта нікольні ня віхае крайняе пазыцыі Дымкевіча, гэтага „ярого демагога красной партіі“, як яго называе Ратч²³⁾.

Шыманаўская маёўка, якая скончылася смутна для двух студэнтаў і праваджалася пэдагогічным і політычным дазнаньнем, сьведчыла аб арганізаванасьці і дысцыплінаванасьці студэнтаў.

У гэты-ж дзень (3-га мая) была маёўка і ў Магілеве, больш многалічная, чымся гарэцкая (каля 150 асоб). Але там не абышлося без урадавага ўплыву і праніканьня губэрнатарскага вока ў асяродак удзельнікаў маёўкі. Беклямішаў напярэдадні паведаміў двух з галоўных арганізатараў маёўкі—Чарвінскага, старшыню цывільнага суду, і Бжастоўскага, старшыню крымінальнага суду, што яны адказваюць за спакойнае гуляньне і непераход яго ў дэманстрацыю. У маёўцы Чарвінскі і Бжастоўскі ня ўдзельнічалі. Скончылася яна спакойна, быў толькі, калі варочаліся ў горад, няўдалы замер запець політычны гімн²⁴⁾.

Трэба, урэшце, адзначыць яшчэ адзін інцыдэнт 1862 г., які зьявіўся вынікам некаторай замкнёнасьці і корпарацыйнасьці студэнтаў—палякоў, што іншы раз вяло да нацыянальнага антагонізму і сутычак. У канцы ліпня г. г. чатыры студэнты-палякі, у часе гуляньня ў парку з дамамі, позна ўвечары былі абкружаны пяцьма рускімі студэнтамі—

21) В. Ратч, „Очерки мятежного движения в Мог. г. в 1863 г.“ „Вестник Зап. России“, 1864, XI, ст. 78.

Мог. г. в 1863 г.“, „Вест. Зап. России“, 1864, IX, 79.

22) Лен. Ц. Арх., Справа № 10131.

24) Ц. Лен. Арх., Справа „О возникших в Мог. губ. политических манифестациях“, 1861—1863, № 87/102.

23) В. Ратч, „Очерки мят. движ. в

у большасці з сямей вайсковых—і трыма футурусамі і падпалі пад зневажэнне²⁵⁾. Хаця студэнты, якія сварыліся, былі і п'яныя, а інцыдэнт быў хуліганскім учынкам, але справе быў дан строгі ход і гонар палякоў быў абаронены. Тры студэнты былі выключаны з Інстытуту з прапановай безадкладна пакінуць Горкі, двух пасадзілі ў карцар на тыдзень, а трох футурусам загадзя адмовілі ў прыняцці ў Інстытут.

Такім чынам, Траўтфэтар застаўся верным свайму прынцыпу супраціўлення амбітнаму шовінізму, які выявіўся з аднаго і з другога боку, і выключыў з Інстытуту двух палякоў і трох рускіх студэнтаў.

Дэманстрацыі 1862 г., якія прынялі ў Магілёўшчыне больш значныя памеры, чымся ў 1861 г., прымусілі губарнатара Беклямішава ў „всеподданнейшем отчете“ за 1862 г. адзначыць наступнае (у справаздачы за 1861 г. аб дэманстрацыях ён зусім не спамінаў)²⁶⁾:

„Демонстрации здесь суть произведения отдельных личностей и увлечения праздной толпы бедной молодежи. Эта возбуждаемая молодежь и обращает на себя главное внимание губернской администрации; сочувствие помещиков ограничивается ношением чемарок или конфедераток и пустым хвастовством; толпа же не рассуждая, действуя во имя патриотизма, под незаметным подстрекательством нескольких агитаторов может быть способна на всякую выходку, и если в этом отношении она и не опасна для государства, то может быть вредна и опасна для общественного порядка и спокойствия“.

Хоць Беклямішаў у гэтых словах і зводзіць дэманстрацыі да агітацыі беднае моладзі, а не да насыпелых жыццёвых пытанняў, але ўсё-ж і ён занепакоены іх небяспекай для грамадскага парадку.

Адной з урадавых мер, якая павінна была перашкаджаць развіццю нацыянальна-рэвалюцыйнага руху на Магілёўшчыне, і ў прыватнасці ў Горках, быў перавод у чэрвені 1862 г. Горак з месцячковага становішча на гарадзкое.

Яшчэ ў 1849 г. жандарскі палкоўнік Вайцэх клапаціўся аб пераводзе Горак на стан горада, у мэтах найлепшай поліцыйнай абароны. З тых пор інстытуцкая адміністрацыя штогодна, на працягу 13 год, прасіла аб падвышэнні Горак на стан горада ў мэтах культурнага характару—магчымага поляпшэння дарог, зьяўлення скарбоўні, пошты і т. п. Але ўсё гэта не дапамагала. Толькі міністэрская перапіска 1861 г. аб недахваце поліцыйнага нагляду ў Горках і майская гісторыя 1862 г., якая выклікала міністэрскае дазnanьне, прысьпешылі гэтую справу. Горкі былі вызначаны павятовым горадам з утварэннем новага гарэцкага павету з часьцей Магілёўскага і Аршанскага павеатаў і з скасаванага Копыскага павету. З пакінутай за штатам Копысі ў Горкі былі пераведзены павятовы і земскі суд, скарбоўня, інвалідная каманда, страпчы, канцэлярыя маршалка і іншыя павятовыя ўстановы²⁷⁾. У дадатак да гэтых устаноў, у мэтах найлепшай поліцыйскай абароны, у верасні гэтага-ж году ўзнік проект пабудовы грунтоўнай турмы, дзеля чаго хутка падшуканы падрадчыкі і месца для яе пабудовы²⁸⁾.

²⁵⁾ Лен. Ц. Арх., справа „О беспорядках в Горыг. З. Ин-те, произведенных студентами оного“, 1862, № 88.

²⁶⁾ Маг. Гіст. Арх., справа канцэлярыі Маг. губарнатара, справаздача за 1862 г., разьдзел аб „народной нравственности“.

²⁷⁾ „Новый уезд“, „Русский Вестник“, раздз. „Совр. Летопись“, 1862, № 6, ст. 25.

²⁸⁾ Мал. Гіст. Арх., справа „О постройке в г. Горках помещения для тамошнего острога“, 1864 г., № 51.

Адным з першых распараджэньняў новай гарадзкой улады ў Горках было распараджэньне гараднічага Стахоўскага пра неабходнасьць усім, хто нанова прыяжджае ў Горкі, нават і чэлядзі, зарэгістраваць свае пасьведчаньні і пашпарты ў кіраўніцтве гараднічага. Гэта распараджэньне было публічна абвешчана з барабанным боем. Апрача таго, гараднічы паведаміў праз Траўтфэтара жыхароў Інстытуту пра гэтае палажэньне з папярэджаньнем, каб ніхто ня прымаў чэляднікаў без пасьведчанья. Заўзятасьць Стахоўскага пры выкананьні распараджэньня мела вынікам сутычку яго з профэсарам Інстытуту— Гінцэлем²⁹⁾, у якога знаходзілася без пасьведчанья наймітка сялянка Антонава. Сустраўшы яе на вуліцы, Стахоўскі загадаў поліцэйскім схапіць яе і пасадзіць пад арышт у поліцыі. Калі даведаўся пра гэтае Гінцэль, то ён без адкладу зьявіўся ў поліцыю і, водлуг слоў рапарту гараднічага, „вступя в сильнейший азарт, ударив руками в грудь полицейского служителя В. Гутика, угрожая выбить ему зубы, схватив ту женщину, повел с собою в дом“. Стахоўскі пасылаў да Гінцэля квартальнага назірача і позву, каб ён выслаў у поліцыю жанчыну, „взятую насильственным и самопроизвольным образом“, але Антонава ня была зьвернута. „Такой поступок Гинцеля—канчаў Стахоўскі свой рапарт у Магілеўскае губ. кіраўніцтва—сделался известным всему городу и, без сомнения, послужит дурным примером другим лицам, которые будучи в том уповании, что когда профессор дозволил себе, в присутствии полиции, нанести побои полицейскому служителю и отнять бродягу, то, конечно, другие не останются разбить патруль, или же съезжий дом“³⁰⁾. Губэрскае кіраўніцтва даручыла дасьледчую справу аб Гінцэлі павятоваму страпчану Зубоўскаму. Апошні выявіў, што Гінцэль забраў сваю наймітку Антонаву, сялянку з маёнтку пана Дундукова-Карсакова, а не якую-ж шлынду, з боязьні, што яе пакараюць у поліцыі. „Трудно верить—адпісаў у Магілеў Зубоўскі,—каб Гинцэль таўхнуў у грудзі поліцэйскага, пагражаючы выбіць зубы“. Губэрскае кіраўніцтва не здаволілася дазнаньнем Зубоўскага і перадала справу судоваму сьледчаму для формальнага дазнанья, але ў гэты час надшоў май 1863 г., які прынёс больш значны матар'ял для дазнанья, у тым ліку і аб Гінцэлі.

Падвышэньне Горак на становішча гораду мела поліцэйска-абарончае значэньне, і надта наўна было тлумачэньне гэтага факту Беклямішавым, якое ён даваў у справаздачы за 1862 г. наступнымі словамі:³¹⁾

„Нравственное образование молодых людей, воспитывающихся в Горецком Институте, весьма страдало от совершенного отчуждения их от общества, так как в м. Горках, кроме лиц, принадлежащих к институту, проживали только евреи и крестьяне. Вследствие возведения Горак на степень уездного города это неблагоприятное обстоятельство устраняется и можно надеяться, что между молодыми людьми, имеющими теперь возможность посещать хоть несколько семейств чиновников и дворян, поселившихся в городе, разовьется больше порядочности и искоренится или по крайней мере ослабится тот буйный дух, которым они доселе отличались“.

²⁹⁾ Ibidem, справа „Об ослушании власти полиции проф. Горецкого Института Гинцеля“, 1863 г., № 6.

³⁰⁾ Ibidem., стар. 217.

³¹⁾ Маг. Гіст. Арх., справа канцэляры губарнатара, справаздача за 1862 г., разьдзел аб „учебных заведениях“.

Ня выхованасьці вучняў магчыма было чакаць ад дзесятка новых чыноўнікаў, якія сваім разьвіцьцём былі шмат ніжэй за якіх студэнтаў, а нечага іншага. Гэтае „іншае“ добра зразумелі і пачулі студэнты. Сумесна з іншымі дзеячамі на Магілеўшчыне, у мэтах большай консьпірацыі свае політычнае арганізацыі, яны перанясылі месца для нарад у больш глухія правінцыяльныя куткі.

Такім месцам у кастрычніку 1862 г. было мястэчка Крычаў, Чэрыкаўскага павету. Блізка таго часу была скончана пабудова, галоўным чынам на сродкі пана і ўладара Крычава—Галынскага, новага касьцёлу, замест таго, які згарэў у 1855 г. і меў больш, чымся двухсотлетнюю даўнасьць³²⁾. На ўрачыстасьць асьвячэньня касьцёлу зьехалася каля ста асоб, у тым ліку былі і гарэцкія студэнты³³⁾. Галоўнымі арганізатарамі гэтага асаблівага зьезду былі С. Галынскі, Ф. Чудоўскі і І. Цэханавецкі. Асьвячэньне касьцёлу было толькі прычынаю, каб сабрацца і бліжэй пазнаёміцца адзін з адным на агульным нацыянальна-політычным грунце. У часе агульных гутарак абгаварваліся пытаньні пра паўстаньні і дэкрэт Жонду нарадовага³⁴⁾ (рэволюцыйнага ўраду) пра дармовае надзяленьне зямлёй тых сялян, якія далучацца да паўстаньня,—прычым Галынскі і Чудоўскі былі прыхільнікамі залежнасьці ад Жонду. Найбольш значным момантам зьезду была прысутнасьць сярод гасьцей упаўнаважанага ад Варшаўскага Жонду. Некаторыя з прысутных знаёмілі яго з становішчам рэволюцыйнае справы на месцах. Выступаў таксама невядомы студэнт з Горак, які казаў пра падрыхтаванасьць гарэцкіх студэнтаў да выступу і пра магчымасьці скарыстаць для транспорту завадзкіх жарабцоў інстытуцкае фэрмы. Чудоўскі казаў аб сіле паўстанцаў у Аршанскай і Крычаўскай мясцовасцях. Арліцкі, які апісвае гэты зьезд, апавядае, што ён, Арліцкі, прыбыў на зьезд, як член рэволюцыйнага камітэту ў Магілеўскай губ., з даручэньнем перадаць некалькі значных распараджэньняў Варшаўскага Жонду крычаўскаму ксяндзу Гардзялоўскаму. Прысутнасьць упаўнаважанага з Варшавы і прысылка распараджэньняў у Крычаў праз Магілеў сьведчаць аб сувязі, якая існавала між магілеўскай і цэнтральнай рэволюцыйнымі арганізацыямі. Праз некаторы час пасля зьезду Арліцкі быў камандыраваны магілеўскім рэволюцыйным камітэтам па яго справах у Вільню, з якой і ўстанавілася потым больш шчыльная сувязь.

Прысутнасьць гарэцкіх студэнтаў на крычаўскім зьездзе, і, такім чынам, констатаваньне сувязі іх з цэнтральнай рэволюцыйнай арганізацыяй дае падставу лічыць восень 1862 г. трэцім момантам у жыцьці гарэцкага рэволюцыйнага студэнцтва. У арганізацыйных адносінах да жнівеньскага зьезду 1861 г. у Горках праца насіла пераважна мясцовы характар. Пасля гарэцкага зьезду 1861 г. гарэцкія студэнты наладзілі сувязь з магілеўскай арганізацыяй. Урэшце, з восені 1862 г. сувязь стала ўжо з Віленскім Жондам, які, уласна, у той час склаўся з пэўнай праграмай.

Больш сталымі месцамі частых даведваньняў гарэцкіх студэнтаў увосень 1862 г., а асабліва ўвясну 1863 г., былі маёнтакі паноў І. Цэханавецкага і З. Міткевіча.

³²⁾ Дэмбавецкі А. „Опыт описания Мог. губ.“, Магілеў, 1884 г., кніга II, ст. 144.

³³⁾ Арліцкі С. „Уголок восстания 1863 г. (Из воспоминаний участника)“, „Истор. Вестник“, 1902, X, ст. 47—55.

³⁴⁾ Выданы 15 жніўня 1862 г.

Ігнат Цэханавецкі быў багатым панам. Яго маёнткі займалі плошчу каля 1500 дзесяцін, захапляючы частку Мсьціслаўскага павету (Вышава і Лужкі) і частку Клімавіцкага (Чарняўка і Роскашы), зьмяшчалі ў сабе каля 700 душ прыгонных і давалі звыш 8.000 р. гадавога прыбытку³⁵⁾. Гэтыя сродкі дазвалялі яму жыць з выгодамі панскага сядзібнага жыцця. Ён дзяржаў звыш дваццаці коняй, сярод якіх былі верхавыя, вязныя і працоўныя. Сярод транспорту былі карэты, экіпажы і кабрылеты. З 12 дваровых дзье пакаёўкі, два кухары і лёкай былі бліжэйшымі дваровымі, якія жылі ў панскім доме і прыслужвалі сям'і з пяці асоб: самога гаспадара, 48-мі год, жонкі Ізабэлы—33 год і трох падрастаў дзяцей. Апрача таго, для дзяцей былі гувэрнэр Бальбашэўскі, былы студэнт Гарэцкага Інстытуту, і гувэрнантка Шарская. Гувэрнэр, гувэрнантка і лёкай былі палякі і выхоўвалі ў польскім напрамку насьледнікаў Цэханавецкага, а Бальбашэўскі часам займаўся з дзясцымі дваровых. На ўсім, пачынаючы з выхоўваньня дзяцей і канчаючы гарнітурамі, быў польскі адбітак. Гасьцінны гаспадар вельмі часта прыймаў у сябе гасьцей—суседніх паноў—Галынскага, Чудоўскага, Сьвяхоўскага і гарэцкае студэнцтва. Для студэнтаў ён даваў сваіх коняй, якія прывозілі і адвозілі іх у Горкі. Сталымі гасьцямі з гарэцкіх студэнтаў былі: Дамарацкі, Віскоўскі, Маргулец, Дзяконскі і браты Казеллы. Апрача таго, бывалі тут студэнты Маскоўскага Унівэрсытэту: Мацкевіч і Гедройц-Юрага, дзеці бліжэйшых паноў. Адным словам, у Цэханавецкага адбываліся людныя сходы, якія прынялі яўна рэволюцыйны характар пасля закліку да паўстаньня ў студзені 1863 г. Рыхтавалі корпію; практыкаваліся ў страляніне і коннай язьдзе, прычым сама Цэханавецкая практыкавалася ў страляніне і была добрай наезьніцай. У перапынках між вечарынкамі-зьездамі рыхтавалі рознастайныя прыпасы вайсковага характару: сушылі сухары, рыхтавалі сухі бульён, закуплялі волава і парох. Маёнтак Цэханавецкага зрабіўся як-бы інтэнданцкай базай і апорным пунктам для паўстанцаў. Гаспадыні маёнтку належала значная організацыйная роля ў гэтых адносінах. Сам-жа Цэханавецкі, галоўным чынам, абараняў польскую нацыянальнасьць, а ў сялянскім пытаньні не падзяляў програмы Жонду Нарадовага аб дармовай адмове ад зямлі і быў прыгоншчыкам у параўнаньні з такімі суседзямі, як Чудоўскі і Галынскі. Даўней ён прымаў удзел у сельска-гаспадарчых зьездах пры Гарэцкім Інстытуце, выяўляючы цікавасьць да земляробскіх пытаньняў, быў адным з галоўных організатараў Магілёўскага Ральнічага таварыства і займаў ганаровую пасаду куратара Віцебскае гімназіі, чаму часамі пражываў у Віцебску. Ён настолькі здолеў надаць мясцовай провінцыяльнай адміністрацыі ўважэньне да сябе і пакору перад сваёй панскай асобай, што нават становы прыстаў адмовіўся, пасля майскіх здарэньняў 1863 г., вясці сьледства і допыт з прычыны ўдзелу Цэханавецкіх у паўстаньні; за гэта становы быў зьволены з пасады з аддачай пад суд.

Другім месцам для сходаў членаў гарэцкай консьпірацыйнай політычнай арганізацыі было Літвінава, маёнтак пана Зьдзіслава Міткевіча, які быў актыўным членам паўстанцкай арганізацыі на Магілёўшчыне, а пазьней зрабіўся адным з галоўных паўстанцаў у гарэцкім

³⁵⁾ Маг. Гіст. Арх., Справа „По предложению г. начальника о политических преступниках Игнати Цехановецком, же-

не его Изабелле и Ромуальде Бальбошевском“, 1865 г., № 258.

адзеле³⁶). Гэта быў 26-цілетні жанаты пан, з чатырма малымі дзяцьмі. Скончыўшы унівэрсытэт, ён служыў у Харкаўскім камэрцыйным банку, потым у Магілёўскім шляхецкім дэпутацкім сабраньні, а з 1862 г. пражываў у сваім маёнтку Літвінаве, Аршанскага павету, і займаў пасаду аршанскага міравога пасярэдніка. Міткевіч меў каля 3.000 р. гадавога прыбытку з маёнтку Літвінава, які зьмяшчаў 212 прыгонных, і з дзялянкі ў 512 дзесяцін у Аршанскім павеце. У той час як Вышава Цэханавецкіх, якое мясьцілася на паўднёвы ўсход ад Горак, было апэрацыйнай базай для паўстанцаў, галоўным чынам Чэрыкаўскага аддзелу і часткова Гарэцкага, Літвінава Міткевіча, якое ляжала на поўнач ад Горак, было галоўным штабам для гарэцкіх паўстанцаў. Такое значэньне Літвінава набыло асабліва ўжо з лютага 1863 г., калі Міткевіча пачынаюць наведваць і гарэцкія студэнты, з якіх найбольш частымі наведнікамі былі Антановіч і Віскоўскі. Таксама наведвалі Літвінава і бліжэйшыя палякі, як міравы пасярэднік з мяст. Дуброўны Бржозоўскі, кіраўнік маёнтку Любамірскіх—Сляпцы Суднік і інш. Тут таксама, як і ў Вышаве, апрача абгаварэньня розных пытанняў, рыхтаваўся провіянт і транспорт, асабліва з паловы красавіка 1863 г., калі выявіўся парадак паўстаньня на Магілёўшчыне.

Меншае значэньне, чымся Цэханавецкі і Міткевіч, меў міравы пасярэднік Чавусаўскага павету пан Піатроўскі. У 1860 г. ён звольніўся з пасады ў ведамстве шляхоў зносін і пасяліўся ў сваіх маёнтках Башарах і Рослях (між г. Чавусамі і мяст. Раснай). Ён таксама прыймаў у сябе гарэцкіх студэнтаў, у прыватнасьці, студэнта Антановіча, які агітаваў тут сярод некаторых жыхароў і рыхтаваў розныя рэчы для паўстаньня³⁷).

Зразумела, што паездкі ў провінцыяльныя куткі для студэнтаў былі цяжкімі, асабліва пры напамінаньні Траўтфэтарам 7-га параграфу студэнцкіх правіл пра выключэньні з Інстытуту за самавольную адлучку. З гэтае прычыны выжджаць прыходзілася сакрэтна, ды і то студэнтам старэйшых курсаў, як Дамарацкаму і Віскоўскаму; некаторым-жа, якія ўзялі дзейны ўдзел у падрыхтоўчай працы паўстанцкай арганізацыі, прышлося пакінуць навучальную ўстанову. Такімі зьявіліся: студэнт П. Казелло і вучні каморніцка-таксатарскіх клясаў А. Ястржэмбскі, Янкоўскі і Мачульскі. Ня гледзячы на перакананьні вучэбнае адміністрацыі, яны пакінулі вучэньне. З пачатку 1863 г. лік выключаных з Гарэцкіх Навучальных Установаў вучняў, за незьяўленьне да заняткаў, павялічыўся.

Трэба лічыць, што ўвосень 1862 г. склаліся пэўныя рэволюцыйныя арганізацыі як у Магілёве, гэтак і ў Горках.

У „Pamiętnikach“ Гейштара магілёўская губэрская паўстанцкая арганізацыя названа ў наступным складзе: начальнік цывільны і вайсковы (ваявода)—Ігнат Бжастоўскі (старшыня магілёўскае крымінальнае палаты), Ул. Любамірскі (губэрскі маршалак), камісар сувязі з Жондам і іншымі губэрнямі Міх. Аскерка (лекар) і члены бяз вызначаных функцый—Ф. Чудоўскі (чэрыкаўскі пан), Чарвінскі (старшыня магілёўскага цывільнага суда) і В. Парафяновіч (з менскіх дваран, кіеўскі студэнт)³⁸).

³⁶) Маг. Гіст. Ар., Справа. „О политических преступниках Мацкевиче, Полонском, Якутовиче, Тихонове и Миткевиче“, 1864, № 76.

³⁷) Маг. Гіст. Арх., справа. „О поли-

тических преступниках Пиотровском, Мацкевиче и др.“, 1864, № 219.

³⁸) „Pamiętniki Jakoba Gieysztorza z lat. 1857—1865“, t. I, st. 410—412.

Ужо паводле становішча большасці членаў гэтае арганізацыі магчыма адзначыць, што гэта была памерна-лібэральная (белая) арганізацыя. Для характарыстыкі старшыні Бжастоўскага і члена Чарвінскага ўспомнім, што яны спужаліся папярэджання Беклямішава перад маёўкай 1862 г. і ў ёй ня прымалі ўдзелу. Гэтая арганізацыя ня мела ніякага ўплыву на гарэцкае студэнцтва, якое выдзеліла свой больш крайняга напрамку камітэт, у які ўваходзілі некаторыя дзеячы губэрні і які трымаў сувязь, галоўным чынам, з Вільняю.

Паводле матар'ялаў пра гарэцкія здарэнні 1863 г. гарэцкі рэволюцыйны камітэт у канцы 1862 г. і перад самым паўстаннем у 1863 г. меў наступны склад:

1) Дымкевіч—стаяў на чале камітэту да сваёй сьмерці ў студзені 1853 г., калі яго месца заняў студэнт Віскоўскі.

2) Віскоўскі Станіслаў, студэнт апошняга курсу Інстытуту, 23-летні юнак, з дваран Мсьціслаўскага павету, Магілёўскае губ., дзе ў яго маткі быў маёнтак з 160 дзесяцін. З дамовай адукацыяй ён на працягу 5 год вучыўся ў Горках, так што ўвесь прадпаўстанскі пэрыяд у Горках прайшоў на яго вачох. Выбар Віскоўскага замест Дымкевіча адбыўся з тае прычыны, што Віскоўскі быў магілёвец, умелы арганізатар і добра ведаў Горкі за 5-цігадовае прабываньне. Зразумела, што ён ня мог замяніць аўтарытэтнага сярод вучняў Дымкевіча, але ўсё-ж быў умелы арганізатар таварышоў-вучняў, добра падтрымліваў сувязь з ваколічнымі дзеячамі і праз тое меў значныя даручэнні для паездак у Вільню і Маскву³⁹⁾.

3) Дамарацкі Вайцех, студэнт апошняга курсу Інстытуту, 22—год, з дваран Валынскае губэрні, да Інстытуту вучыўся ў Валынскай гімназіі. Ён таксама, як і Віскоўскі, вучыўся ў Горках з 1858 г. і, такім чынам, добра ведаў мясцовае жыццё. Яму была даручана, галоўным чынам, установа сувязі з ваколічнымі дзеячамі і вучнямі. У сакавіку 1863 г., за месяц да паўстання, ён патрапіў да магчыся таго, каб залічылі ў лік вучняў Іванаўскае фэрмы (5 вёрст ад Горак) яго зямляка А. Сечынскага. Праз Сечынскага (ён пасля быў паўстанцам) ён трымаў сувязь з вучнямі фэрмы, а таксама імкнуўся іх схіліць да паўстання. Дамарацкі быў чырвоны энтузіяст, натхнёны юнак і душа гарэцкага камітэту. Ён прымаў таксама ўдзел і ў магілёўскім камітэце. Арліцкі, удзельнік магілёўскага паўстання, называе Дамарацкага сваім таварышом, відаць, паводле сумеснае працы ў магілёўскім камітэце, бо ў сьпісах гарэцкіх вучняў Арліцкага няма. Гэты самы Арліцкі апавядае, што Дамарацкі заўсёды супярэчыў яму, калі ён выказваў добрыя надзеі наконт жаданых вынікаў ад рэформ 1861 г. „Все это пустое, мираж... попомнишь: чиновничество слопаёт ваш тощий либерализм“—так адказваў Дамарацкі Арліцкаму, які больш абараняў ідэі белае часткі арганізацыі⁴⁰⁾.

4) Антановіч Восіп, студэнт першага курсу Інстытуту, 20 лет, з дваран Віленскае губэрні, вучыўся да Інстытуту ў Віленскай гімназіі. Пражыў у Горках 2 гады. Яму даручаліся падрыхтоўка і хаваньне зброі як у Горках, таксама і ў правінцыі. Антановіч адзін з цвёрдых і нязрушных юнакоў⁴¹⁾.

³⁹⁾ Лен. Ц. Арх., Справа Аўдыт. дэп. Ваен. Мін., т. 8, прысуд аб Віскоўскім.

⁴⁰⁾ „Уголок восстания 1863 г. из воспоминаний участника“, „Истор. Вестник“;

1902, X, стар. 43.

⁴¹⁾ Лен. Ц. Арх., Справа Аўдыт. дэп. Ваен. Мін., т. 8, прысуд аб Антановічы.

5) Казёл Павел, выключаны з Інстытуту ўвосень 1862 г., 24 гадоў, з дваран Віленскае губ., вучыўся перш у Менскай гімназіі. Яму быў даручаны матар'яльны бок справы: провіянт, фураж, транспорт і іншае. У клопатах аб гэтым ён часта наведваўся да Цэханавецкага ⁴²⁾.

6) Дзеконскі Карл, таксама выключаны з Інстытуту вясной 1863 г. пасля трох гадоў навучання, 22 гадоў, з дваран Горадзенскае губ., раней вучыўся ў Марымонцкім Інстытуце. Ён ведаў агітацыйнай справай і хаваў у сваёй кватэры, у якой жыў сумесна з студэнтам Коўзанам, агітацыйную і рэвалюцыйную літаратуру. Быў значным арганізатарам і энэргічным рэвалюцыянерам, але часамі знаходзіўся пад уплывам Цэханавецкага ⁴³⁾.

7) Кілдыш Данат, вучань каморніцка-таксатарскіх клясаў, у якія паступіў увосень 1862 г., 30 гадоў, з віленскіх дваран, галоўны агітатар і вярбоўшчык, ведаў сьпісамі паўстанцаў ⁴⁴⁾.

8) Маргулец Сьцяпан, студэнт 2-га курсу Інстытуту 23 год, з дамовай адукацыяй, зямляк і сукватэрнік Дамарацкага, ведаў, прымерна кажучы, адміністрацыйнай справай, наглядаў за жыцьцём адміністрацыі і яе распараджэньнямі ⁴⁵⁾.

9) Чарвінскі Раймунд, студэнт 3-га курсу Інстытуту, 26 гадоў, перш вучыўся ў мэдыка-хірургічнай акадэміі. За 5 год жыцьця ў Горках добра ведаў мясцовае насельніцтва. Ён таксама, як і Дамарацкі, быў энтузіясты і натхнёны юнак, прыхільны і адданы сялянскай справе, але ў той-жа час заўзяты абаронца польскае нацыянальнае ідэі. Чарвінскі быў зусім убаку ад таварышоў, прыхільных да Цэханавецкага, і ад самога Цэханавецкага ⁴⁶⁾.

10) Міткевіч Зьдзіслаў, як вышэй адзначана, трымаў сувязь з мясцовым насельніцтвам, а потым і з Віленскім Жондам.

11) Чудоўскі Фадзей (Тадэуш), чэрыкаўскі пан, старшыня чэрыкаўскага павятовага суду, вядомы нам як удзельнік у інстытудскіх с.-г. зьездах, потым у гарэцкім зьездзе 1861 г. і ў Крычаве ў 1862 г. Унівэрсытэцкі таварыш Гейштара, які перад паўстаньнем стаяў на чале Віленскага Жонду, чаму Чудоўскі трымаў сьціслую сувязь гарэцкіх студэнтаў з Вільняю, а таксама і з магілеўскім камітэтам, членам якога ён быў. Усе дакумэнты называюць Чудоўскага галоўным магілеўскім агітатарам. Ён хаця і меў 45 гадоў, але быў запраўды энэргічным і заўзятым членам арганізацыі.

Такім чынам, гарэцкі камітэт трымаў сувязь з магілеўскім камітэтам праз Дамарацкага і Чудоўскага, і з Віленскім Жондам праз Віскоўскага, Міткевіча і Чудоўскага.

Магчыма думаць, што некаторыя члены гарэцкага рэвалюцыйнага камітэту належалі да чырвоных,—як: Дымкевіч, Дамарацкі, Антановіч, Кілдыш і Чарвінскі, а астатнія—да больш умеркаваных, але ў усякім выпадку не да белых і не да такіх, якія былі ў магілеўскай арганізацыі. Уплыў чырвоных адбіваўся на многіх паўстанцах, але дзеяльнасьць іх у значнай ступені была ослаблена ўплывам Цэханавецкага, а потым умеркаванай плыньню магілеўскае арганізацыі і Віленскага Жонду перад самым выступам.

⁴²⁾ Ibidem, т. 18.

⁴³⁾ Ibidem, т. 6.

⁴⁴⁾ Маг. Гіст. Арх., Справа „О полит. преступниках Донате Килдыше и Ал. Гладковском“, 1863 г., № 506.

⁴⁵⁾ Ibidem, „О пол. преступниках Богомольце, Маргульце и др.“, 1864, № 22.

⁴⁶⁾ Ibidem, „О пол. преступнике Р. Червинском“, 1863, № 508.

IV.

ПЕРАД НАПАДАМ І НАПАД ПАЎСТАНЦАЎ НА ГОРАД 6 МАЯ 1863 ГОДУ.

Люты—май у Горках.—Чуткі аб падрыхтоўцы паўстання 4-га сакавіка.—Данясенне смаленскага жандара.—Перамовы Беклямішава з Траўтфэтарам.—Выключэнне вучняў з Гарэцкіх Навучальных Установаў перад паўстаннем.—Красавік месяц у паўстанні 1863 г.—Зьвірждоўскі.—Разьмеркаваньне ўрадавага войска на Магілёўшчыне перад паўстаннем.—Ваенная рада ў Літвінаве. Інструкцыя Зьвірждоўскага.—У маёнтку Цэханавецкага і ў Горках напярэдні паўстаньня.

Напад на вятэру начальніка інваліднай каманды, казарму, чахавус і скарбоўню — Паржы.—Сяляне супроць паўстанцаў.—Студэнт-паўстанец Чарвінскі.—Забойства Пржыбылоўскага.—Збор на пляч.—Пасьведчаньне студэнта Ярымолава.

У першыя месяцы (студзень—красавік) 1863 г., у жыцьці Гарэцкіх Навучальных Установаў трэба адзначыць дзьве меры з боку сталічнай, губэрскай і інстытуцкай адміністрацыі у зьвязку з узніканьнем паўстання ў Польшчы і Заходняй Беларусі (22 студзеня): забарона вучням адлучацца ў месцы захапленьня паўстаннем, і асобнае дазваньне, у канцы лютага, з прычыны чуткі аб паўстанні ў Горках, прызначаным як-бы на 4 сакавіка (па стар. стылі 19 лютага).

Першае мерапрыемства, абвешчанае Траўтфэтарам з пачатку паўстання, ня мела асабліва практычнага значэньня, бо вучні з 22 студзеня зварочваліся пасьля зімовага перапынку ў Горкі, а не выяжджалі з іх. Пра дазваньне-ж, з прычыны чуткі аб паўстанні ў Горках, высьвятляецца наступнае.

Першапачаткова, яшчэ ў сярэдзіне лютага, у Магілеве разышліся чуткі аб тым, што рыхтуецца паўстаньне ў самым Магілеве, з нападам на скарбоўню, дом губарнатара і гарнізонны батальён. Тэлеграму пра гэтыя чуткі Беклямішаў накіраваў Валугеву, узмацніўшы нагляд у Магілеве¹⁾. У канцы лютага зьявіліся чуткі пра паўстаньне ў Горках, вызначанае, нібыта, на 4 сакавіка, калі павінны былі атрымаць волю панскія дваровыя. Спачатку гэтыя чуткі дайшлі да Смаленску, губарнатар якога Тілен, з боязьні за сваю губэрню, 26 лютага тэлеграфавуў Валугеву аб чутках, што ў Горках і Магілеве рыхтуюцца непарадкі 4-га сакавіка і прасіў вайскавай дапамогі. Пасьля тэлеграмы з Смаленску Валугеў тэлеграфавуў Беклямішаву: „Смотрите за Горками. На 19-ае остерегайтесь там и у себя“. Паколькі чаканьне паўстання ў Горках было даволі натуральна для адміністрацыі, якая ведала склад гарэцкага студэнцтва і некаторыя факты з яго папярэдняга жыцьця, чуткі аб паўстанні былі ўсебакова дасьледваны жандармэрыяй, магілёўскім губарнатарам і рэвізорам з Пяцярбургу.

Праверка чутак жандармэрыяй адбылася пасьля паведамленьня Тілена аб іх смаленскаму губэрскаму жандарскаму палкоўніку Грабе-Горскаму, які для гэтай справы камандыраваў у Красьнінскі павет, суседні з Гарэцкім, жандарскага капітана Навіцкага. Праз некаторы час Навіцкі аб чутках паведаміў наступнае: „Горыгорецкіе студэнты вмести с некоторыми шляхтичами имели намерение снабдить оружием освобождающуюся дворню в 19-ый день февраля и сделать какую-то демонстрацию“²⁾. Гэтае жандарскае тлумачэньне не заслугоўвае ўвагі, бо дысцыплінаваньня студэнты пэўне чакалі загадаў ад сваіх організа-

¹⁾ Лен. Ц. Арх., Справа „О возникших в Мог. Губ. политических манифестациях“, 1861-1863, ч. II.

²⁾ Дак. Б.А.Н. Справа „О беспорядках в Царстве Польском и в западных губерниях“, 1863, № 27.

дый з Вільні і Магілева, і не адважыліся-б на гэтка сэпаратны выступ у Горках, тым больш, што нідзе ў іншых мясцох Магілеўшчыны на гэты дзень не вызначаліся ніякія выступы. Апрача таго, Навіцкі далей дадае недарэчнае, выдуманнае паведамленьне аб тым, што дырэктар Інстытуту ў час даведаўся аб дэманстрацыі і „главные зачинщики тотчас же удалены“. Ніякіх павадыроў гэтага паўстаньня-дэманстрацыі ня было, і ніхто ніадкуль ня быў выдалены³⁾.

Аб Красьнінскім павеце жандар Навіцкі паведамляў, што ў ім ніякага руху нямажа быць, асабліва ў самым г. Красным, бо ў ім „пролетариев и личностей, отличающихся своим вредным направлением, нет“ і таму знаходзіў, што ўзмацняць красьнінскую ваенную каманду занадта і нават шкодна, з прычыны таго, што зьяўленьне жаўнёраў, пры спакоі ў пагранічных месцах з Магілеўскай г., непакоіць насельніцтва. Паведамляў ён тут-жа і аб Горках, што ў іх „как и прежде, совершенная тишина и спокойствие“⁴⁾.

Такім чынам, праверка жандармэрыяў чутак пра паўстаньне ў Горках была павярхоўнай і нічога не дала, але ўсё-ж аб ёй было адпісана смаленскаму губарнатару Тілену і ў Пецярбург шэфу жандараў Даўгарукаву.

Беклямішаў, таксама паведамлены аб чутках смаленскім губарнатарам, у канцы лютага запрасіў да сябе ў Магілеў Траўтфэтара і вёў з ім гутарку аб магчымасьці паўстаньня ў Горках і аб перасьцярожлівых мерапрыемствах супроць яго. Беклямішаў прاپановаў Траўтфэтару зусім не дазваляць водпускаў вучням але Траўтфэтар пераканаў губарнатара ў крайняй цяжкасьці гэтага мерапрыемства, тым больш, што з пачатку

³⁾ І наогул уся праверка чутак Навіцкім робіць уражаньне пераказу расказаў і гутарак, а не дасьледваньня на месцы. Далей, напрыклад, у сваім даньсенні ён апісвае нешта на ўзор яўрэйскага пагрому, учыненага станавым прыставам у мястэчку Лядах, Гарэцкага павету, недалёка ад г. Краснага Смаленскай губ. Гэты станавы за сваё „энергическое распоряжение с евреями“ атрымаў ад начальства загад падаць заяву аб звальненьні з пасады. Пакідаючы пасаду, нецвярозы станавы загадаў п'яным сялянам, што былі на рынку, хапаць яўрэяў з таго поваду, што неабходна даставіць рэкрутаў; п'яныя сяляне схапілі 20 яўрэяў, зьвязалі іх, і пад канвоем 30 дзесяціх станавы прывёз іх на 5 тройках у сваю кватэру, дзе і пратрымаў іх у халодным пакоі да наступнага дня; „Рассказ об этом происшествии— канчае гэтую гісторыю Навіцкі,— пераходзя из уст в уста, принял совершенно другой характер; стали рассказывать, что была резня в м. Лядах, но с кем неизвестно. Гэтае паведамленьне таксама не адпавядае запраўдасьці: навошта было, напрыклад, станавому прыставу, які жыву тут-жа ў Лядах, адвозіць 20 яўрэяў на 5 тройках у сваю кватэру; потым, за „энергическое распоряжение с евреями“ царскі ўрад не звальняў з пасады, а наадварот—падвышаў у пасадазе. Запраўды былі зьдзекі над яўрэямі ў мя-

стэчку Дуброўне, Гарэцкага павету, недалёка ад Лядаў. 45 яўрэяў гэтага мястэчка скардзіліся магілеўскаму губарнатару на жорсткасьць дубровенскага станавога прыстава—Васілеўскага. У гэтай скарзе яны пісалі, што прыстаў, з прычыны няздачы яўрэйскай грамадой 8 рэкрутаў, „мерами полицейскими забрал несколько человек и умышленно единственных сыновей, в том числе и исполнивших свою очередь, угрожал сдачею в рекруты и стеснял их в невольном заточении дотеле, пока всяк вынужден был у него искупиться. Таким же образом, он забрал несколько человек разных мест, чинил от них за освобождение подобные вымогательства“. Прыстаў Васілеўскі ня быў звольнены з пасады. Праз паўтара гады—у жніўні 1864 г.—другі станавы прыстаў апытаў аб дзеяньнях Васілеўскага трох „почетных хозяев“ мястэчка, якія скаргу яўрэяў лічылі бязгрунтоўнай. У выніку скарга была пакінута „без последствий“; мала таго, з яўрэяў спангалі 1 р. 20 к. за дакумэнтную паперу. (Мат. Іст. Арх. Справа „О делаемих стан. прис. Василевским Дубровенскому еврейскому обществу притеснениях“ 1863 г, № 94.

⁴⁾ Док. БАН, Справа „о беспорядках в Царстве Польском и в западных губерниях“, 1863, № 27.

паўстаньня ён сам узмаціў нагляд і спыніў выдачу водпускаў вучням у месцы, захопленыя паўстаньнем. Затым, Беклямішаў завёў гутарку пра гарэцкіх ксяндзоў — Манюшку і Дабравольскага, ці ня лепш іх замяніць іншымі. Супроць гэтага мерапрыемства Траўтфэтар таксама супярэчыў на гэтай падставе, што да таго часу ня выявілася іх політычная няпэўнасьць, і што невядома яшчэ, ці будуць лепшымі іх заступнікі. Урэшце, губарнатар закрануў пытаньне аб зьмяшчэньні ў Горках войска. І гэтую прапанову Траўтфэтар адхіліў, выказаўшы поўную ўпэўненасьць у тым, што ў Гарэцкіх Навуч. Установах паўстаньне не адбудзецца, што ад гэтых устаноў, небазьпекі не пагражае, хаця сярод вучняў і ёсьць некалькі такіх, што спачуваюць паўстаньню і нават гатовы да яго далучыцца; апрача таго, Траўтфэтар адзначыў немэтазгоднасьць зьмяшчэньня войска без асобнай патрэбы ў невялікім гарадку, бо пры вялікім ліку маладых асоб у горадзе лёгка ўзьнікаюць сутычкі паміж імі і маладымі афіцэрамі; трэба толькі, на думку Траўтфэтара, сачыць, каб паўстаньне не пашырылася да Гарак⁵⁾.

Такім чынам, усе тры мерапрыемствы — спыненьне водпускаў вучням, выдаленьне ксяндзоў і зьмяшчэньне войска — ня былі прыняты. Пасьля гэтых перамоў Беклямішаў адпісаў (5 сакавіка) тэлеграму Валугу: „В Горках по настоящее время всё спокойно, и по всем собранным сведениям беспорядков в этом городе не предвидится, поэтому я и не делал распоряжения о расквартировании войска в этом городе, тем более, чтобы не возбудить этим распоряжением студентов“⁶⁾.

Праз некалькі гадзін пасля гэтай тэлеграмы Беклямішаў адпісаў другую — аб непарадках, якія рыхтуюцца ў Воршы і ў якіх галоўны ўдзел маюць замер прыняць гарэцкія студэнты. Для папярэджаньня магчымых непарадкаў, адначасова з гэтым, Беклямішаў раскватэраваў у Воршы, дзе ўжо была адна батарэя, роту жаўнераў, а другую роту — у м. Дуброўне, у адным пераходзе ад Воршы.

Пасьля тэлеграм Беклямішава Валугу адказаў смаленскаму губарнатару, што чуткі аб паўстаньні ў Горках пераўвялічаны, чаму вайсковая дапамога не патрэбна.

Урэшце, міністар дзярж. маем. Зеляной, не здавальняючыся паведамленьямі з месц, камандыраваў чыноўніка асобных даручэньняў Сабурава ў Магілеў і Горкі, каб упэўніцца на месцы ў ступені грунтоўнасьці чутак пра паўстаньне і папярэдзіць Траўтфэтара к прыняцьню больш энергічных мер у выпадку патрэбы. Сабурава таксама ўсе запэўнілі — у Горках і ў Магілеве, — што чуткі ня маюць ніякага грунту⁷⁾.

У сярэдзіне сакавіка наведваўся ў мястэчка Раманава (каля Горак) к пану Дандукову-Карсакаву жандарскі чыноўнік асобных даручэньняў Радзіянаў. Апошні цікавіўся жыцьцём Гарэцкага студэнта ў сувязі з чуткамі пра паўстаньне і звярнуў увагу толькі на нязначны эпізод з панскім канторшчыкам. Гэты канторшчык-каталік зьбіраўся пабрацца з праваслаўнай, а студэнты даслалі яму пагражаючы пратэст супроць жаніцьбы. Аб гэтым выпадку Радзіянаў паведаміў у Пецярбург жандармскаму генэралу Патапаву, чым хацеў выявіць гарэцкае студэнцтва здольным толькі на падобныя блазенскія жарты, а не

⁵⁾ Паясьняльная запіска Траўтфэтара, Лен. Ц. Арх., справа № 10131.

⁶⁾ Лен. Ц. Арх., справа „О возникших в Мог. г. политических манифестациях“,

1861—1863 г., ч. II.

⁷⁾ Лист Зеляного да Мураўёва, Лен. Ц. Арх., справа № 1013.

на паўстаньне. Між тым, гэты выпадак мог быць простаю сутычкай канторшчыка з студэнтам на грунце зайздрасці⁸⁾.

Такім чынам, усебаковае ўрадавае дасьледваньне ўзьніклых чутак—і жандармэрыяй, і губарнатарам, і асобным рэвізорам—паказала іх бязгрунтоўнасьць і супакоіла, як сталічную, так і губэрскую адміністрацыю.

З апісаных дазнаньняў аб чутках асаблівае ўвагі заслугоўваюць перамовы Траўтфэтара з Беклямішавым. У сваіх супярэчаньнях Беклямішаву Траўтфэтар абараняў сваю поўнезалежнасьць у справе кіраванья Інстытутам і не хацеў чуткамі кіравацца ў сваіх адміністрацыйна-пэдагогічных мерапрыемствах, а, такім чынам, мяняць свой прынцып нацыянальнай цярылівасьці. Апрача таго, ён знаходзіўся пад уражаньнем акадэмічных настрояў сярод вучняў, аб чым у пасьледку пісаў наступнае:

„Студенты и другие воспитанники Горыгорецких Учебных Заведений, в особенности из поляков, вели себя в последнее время лучше, чем когда-л. Они соблюдали надлежащий порядок в городе и заведениях, подчинялись беспрекословно всем распоряжениям начальства и занимались своим делом. Они не только по-прежнему посещали лекции, но брали также постоянно множество книг из библиотек заведений для занятий дома“⁹⁾.

Уражаньне ад акадэмізму вучняў яшчэ больш узмацнялася мірным цячэньнем выпускных экзаменаў, якія адбываліся на працягу трох месяцаў (люты—красавік), і нават за некалькі дзён да паўстанья ў Горках. З 30 студэнтаў апошняга курсу Інстытуту скончыла 26 асоб—9 з годнасьцю вучонага агранома і 17 з годнасьцю запраўднага студэнта; а ў Земляробскім вучылішчы скончылі ўсе 16 вучняў апошняе клясы з годнасьцю вучонага помочніка кіраўніка. З скончыўшых вучылішча двое—Гладкоўскі і Парафіяновіч—зьявіліся пазьней паўстанцамі.

Будучы сьведкай акадэмічных настрояў сярод вучняў, Траўтфэтар да апошніх дзён, перад паўстаньнем паведамляў у Пецярбург Зелянога, што ў Інстытуце належны парадок і спакой, што між вучнямі няпрыметна нічога падобнага на спачуваньне або рыхтаваньне да паўстанья. Ведаў ён, як казаў аб гэтым і Беклямішаву, некаторых студэнтаў, што спачувалі паўстанню, але жыцьцё іх працякала пад нагодам інстытуцкай адміністрацыі.

У некаторых профэсароў у гэтыя месяцы зьбіраліся госьці з пэдагогаў і студэнтаў. Жабенка, Гінцэль, Казлоўскі, Венцкоўскі і ксёндз Манюшка прымалі ў сябе сваякоў-студэнтаў Кудрэвіча, Манюшку, Кушалеўскага, а таксама і таварышоў гэтых студэнтаў—Дзеконскага, братоў Лятасковічаў і іншых. Часта на гэтых сходах заходзіла гутарка пра польскае паўстаньне; выказвалася яму спачуваньне. Адночы нехта з гасьцей расказаў аб тым, што яўрэі (Крол і іншыя ліхвары) непакояцца аб зысканьні даўгоў з студэнтаў палякаў, якіх яны забяспечылі грашамі, і якія могуць далучыцца да паўстанцаў. Студэнт Кудрэвіч абмовіўся, што ён павінен слухаць загадаў якойсь арганізацыі. Проф. Вянцкоўскі ня раіў проф. Радкоўскаму, які зьбіраўся будаваць дом у горадзе, пачынаць пабудову, бо дом можа быць заняты палякамі

⁸⁾ Док. БАН. Справа „О беспорядках в Царстве Польском и в западных губерниях“, 1863, № 27.

⁹⁾ Паясьняльная записка Траўтфэтара, Лен. Ц. Арх., Справа № 10131.

пад казарму¹⁰). Падобныя гутаркі хоць і не змяшчалі ў сабе якіх-небудзь прымет надыходзячае катастрофы, але ўсёж сьведчылі аб некаторай напружанасьці перажываньняў. Выявіліся яны пазьней на судзе, а да майскіх здарэньняў праходзілі міма адміністрацыі.

Запраўды, далёка не акадэмічныя настроі былі сярод вучняў, што спачувалі паўстанню і асабліва тых, што ўваходзілі ў паўстанскі камітэт. Некалькі інакш, напрыклад, чымся Траўтфэттар, апісвае час перад паўстаньнем у Горках А. Асмалоўскі, які ў той час быў вучнем каморніцка-таксарскіх клясаў.

„Возвратясь с рождественских каникул—успамінае Асмалоўскі—, мы заметили, что многие из студентов поляков не возвратились в Горки, другие хотя и приехали, но стали без внимания слушать лекции, и все без исключения ходили, как сонные. На лицах их можно было прочесть отпечаток какого-то тревожного ожидания и томительной тоски. Костюмы сделались небрежны, лица исхудали, вытянулись, бывшие жаркие студенческие рассуждения прекратились“¹¹).

Успаміны Асмалоўскага, які бліжэй стаяў да вучняў, праўдзівей за нагляданьні Траўтфэттара. Паказам акадэмізму вучняў у запісцы, паданай ў следчую камісію, Траўтфэттар, у значнай ступені, стараўся рэабілітаваць сябе. Калі-ж вучні, будучыя паўстанцы, і вялі сябе добра ў акадэмічных адносінах, дык, галоўным чынам, для ўсыпленьня чуйнасьці адміністрацыі ў мэтах захаваньня поўнай консьпірацыі свае арганізацыі ў апошнія хвіліны перад выступам.

✓ Аб неакадэмічных настроях вучняў, між іншым, сьведчыць вялікі лік выключэньняў вучняў з Гарэцкіх навучальных устаноў і характар гэтых выключэньняў. За 3 месяцы (студзень—красавік) было выключана 30 асоб: 23 з Інстытуту, 4 з зямл. вучылішча і 3 з камор-такс. клясаў. Некаторыя былі выключаны паводле заяваў, а некаторыя за няяўку з водпуску. Пачалі паўтарацца тыя выпадкі, якія мелі месца ўвосень 1862 г. з Ястржэбскім і іншымі. Вучань Балабонін, напрыклад, адарваны падрыхтоўчай працай перад паўстаньнем, на працягу сакавіка зусім перастаў наведвацца на заняткі. Інспэктар Жабенка выклікаў яго да сябе для аб'ясненьня.—Ён не зьявіўся. Тады Жабенка сам адведаў Балабоніна на яго кватэры. Балабонін аб'ясніў сваю адсутнасьць на занятках хваробай, але на прапанову Жабенкі падаць аб гэтым дакумэнт, ён заявіў, што ўважае за лепшае звольніцца з вучылішча, пасля чаго па рапарце Жабенкі і быў выключаны перад самымі вялікоднымі вакацыямі (2 красавіка)¹²). Пазьней Балабонін зьявіўся ў ліку паўстанцаў.

У гэты час таксама былі звалены студэнты Дзяконскі К., член гарэцкага камітэту, Багамалец І. і вучань Бабіцкі М.; апошнія два таксама сустракаюцца сярод паўстанцаў. Выключаны быў на месяц (з 28/III—28/IV) студэнт Коссак Е.—таксама потым паўстанец. Двое з выключаных—студэнты Бараноўскі і Шаўлоўскі—сустрэліся мне сярод паўстанцаў Крычаўскага аддзелу¹³). Магчыма, што большасьць астатніх

¹⁰ Лен. Ц. Арх. Справа Аўдыторыятскага Дэпар. Ваен. Мін., т. 9, прысуд аб Жабенку, Гінцэлі, Венцоўскім і Выбраноўскім, а таксама ў Маг. Гіст. Арх. Справа „О политическом преступнике ксендзе А. Моношко“, 1864 г., № 444.

¹¹ Асмалоўскі А., „Воспоминания очевидца о польском восстании в г. Горках 23 апр. 1863 г.“, „Могил. Губ. Ведомо-

сти“, 1870, № 32.

¹² Маг. Гіст. Арх., Справа Гарыг. З. Ін-та „О приеме в Горыгоренское Земл. Училище К. Балабовина“, 1860, № 28.

¹³ Ibidem. Справа „О политических преступниках Арцимовиче, Шавловском, Шубинском, Барановском и др.“, 1864 г., № 289.

выключаных апынуліся ў іншых паўстанскіх аддзелах Польшчы, Беларусі і Літвы. Пасля вялікодных вакацый (з 4 па 20 красавіка) не з'явілася з водпуску яшчэ 12 вучняў, якія таксама, мабыць, далучыліся да іншых паўстанскіх аддзелаў; напрыклад, адзін з іх, студэнт Стапінскі з'явіўся ў Магілёўскім Чарнаруцкім паўстанскім аддзеле¹⁴). Магчыма, што многія студэнты ў часе вялікоднага адпачынку вандравалі з мэтай арганізацыі і агітацыі па розных кутках Магілёўшчыны, у якіх намячалася паўстаньне, бо час гэтага адпачынку супаў з паласой асабліва напружанай і вострай барацьбы, калі вырашалася пытаньне аб паўстаньні на Магілёўшчыне і, у прыватнасьці, у Горках.

11-га красавіка быў выданы рускім урадам маніфэст пра змяшчэньне ў в'язьніцкіх катарынаў і складах зброю да 15 мая (1 мая па стар. ст.).

13 і 16 красавіка Варшаўскі Жонд выпусціў проклямацыі пра неабходнасьць прадаўжэньня барацьбы і ўзбраеньня ўсіх палякаў для вызваленьня Польшчы.

17 красавіка Англія, Францыя і Аўстрыя здалі рускаму ўраду ноту з пагрозай інтэрвэнцыі ў абарону палякаў.

26 красавіка Расія адказала на ноту, што Польшча не дарасла да констытуцыі і што неабходна барацьба з „партай космополітычна-скай рэвалюцыі“.

28 красавіка шляхта апублікавала праграму аб незалежнасьці Польшчы.

Пагроза інтэрвэнцыі і ўсьлед за ёй словы францускага імператара Напалеона III і яго міністраў, што Польшча будзе адбудована ў тых межах, дзе пральецца польская кроў, стварылі для паўстанцаў уражаньне дыплёматычных посьпехаў. Таму Варшаўскі Жонд прапанаваў Віленскаму Жонду прыскорыць паўстаньне на Беларусі і Літве, з мэтай паднавіць успаміны аб межах Польшчы 1772 г., адцягнуць войскі ад цэнтральных польскіх месц зьяўленьнем партызан-паўстанцаў у глыбокім тыле непрыяцеля і прыцягнуць да сябе яшчэ большую ўвагу Эўропы.

У Віленскім Жондзе ў гэты час кіраўніцтва належала партыі белых. Белья імкнуліся да нацыянальна-політычнага вызваленьня Польшчы, галоўным чынам, пры дапамозе чужаземных дзяржаў, тады як чырвоныя, страціўшы значэньне ў Жондзе, марылі аб сацыяльнай рэвалюцыі пры дапамозе сялянскага паўстаньня¹⁵).

Гэтая перавага партыі белых у значнай ступені вызначыла далейшы ход і характар паўстаньня ў Магілёўшчыне і ў прыватнасьці гарэцкіх здарэньняў.

На чале Віленскага Жонду з'явіліся такія значныя паны, як Я. Гейштар, які загадваў ходам паўстаньня, узбраеньнем паўстанцаў і г. д., В. Старжынскі—кіраўнік пазамежнай дыплёматычнай часткай Жонду і іншыя.

Гейштар у сваіх „Pamiętnicah“ апавядае, што ён на прапанову Варшаўскага Жонду распачаць паўстаньне на Беларусі адказаў, што ня трэба чапаць Беларусі і Украіны, бо ў іх нельга спадзявацца на спачуваньне народу, а ляпей будзе, калі моладзь пойдзе з гэтых краін у суседнія акругі, залюдніўшы палякамі. Але з яго думкай не палі-

¹⁴ Ibidem. Справа „О политическом преступнике Б. Стопинском“ 1863 г., № 284.

¹⁵ У. Ігнатоўскі, „Вынікненне і зьме-

ны арганізацыйных цэнтраў паўстаньня 1863 г. на Беларусі“, „Польмя“, 1927, № 3, ст. 198.

чыліся, і неўзабаве Віленскі Жонд таксама прызнаў неабходнасць паўстання на Беларусі, у прыватнасць на Магілёўшчыне, таму што з месц паступалі весткі аб падрыхтаванасці да выступу¹⁶⁾.

З такімі весткамі ў пачатку красавіка прыбылі ў Вільню члены магілёўскай паўстанскай арганізацыі Ф. Чудоўскі, М. Аскерка і Міткевіч. Тут яны азнаёміліся з становішчам спраў у Жондзе, а потым часткова прымалі ўдзел у стварэнні пляну паўстання на Беларусі, галоўным аўтарам якога, уласна, быў вядомы паўстанец С. Серакоўскі. Магілёўскаму паўстанню Серакоўскі надаваў вялікае значэнне і будаваў шырокі фонтастычны плян забрання магілёўскага артылерыйскага парку і перанясення ўзброенай рэвалюцыі ўглыб Расіі, праз губерні Смаленскую, Калускую, Маскоўскую, нават да Казані, дзе, пад кіраўніцтвам Кіневіча, павінны былі паўстаць татары¹⁷⁾. Гарэцкая-ж партыя паўстанцаў, сумесна з крычаўскай, павінна была захапіць артылерыю ў Крычаве, а адтуль падацца на Рослаўль для ўзбуджэння паўстання між смаленскімі сялянамі¹⁸⁾. Побач з гэтымі плянамі Серакоўскага, Віленскі Жонд усё-ж ставіў магілёўскаму паўстанню, на падставе данясенняў з месц, больш абмежаваныя задачы—ваеннай дэманстрацыі на скрайніх межах былой Польшчы, захват магілёўскай артылерыі і злучэнне з мінскімі паўстанскімі аддзелаўмі.

Апрача выпрацоўкі агульнага пляну паўстання на Магілёўшчыне, якое намячалася на пачатак мая, адначасова з паўстаннем на Літве, Віленскі Жонд прызначыў галоўным магілёўскім вайсковым начальнікам (ваяводаю) Людвіга Зьвірждоўскага, а таксама правадыроў пасобных аддзелаў на Магілёўшчыне і зацьвердзіў (паводле прапановы Чудоўскага)—Міткевіча памочнікам Зьвірждоўскага, а С. Віскоўскага начальнікам Горак па грамадзянскай частцы.

Зьвірждоўскі, магілёўскі ваявода і правадыр гарэцкіх паўстанцаў, радзіўся ў 1825 г. ў Вільні. Скончыўшы Міхайлаўскае артылерыйскае вучылішча ў Пецярбурзе, Зьвірждоўскі залічыўся афіцэрам у рускую армію. У 1854 г., у часе крымскай кампаніі, ён быў адным з кіраўнікоў інжынерных прац у Рэвелі, у чыне паручніка¹⁸⁾. Нехта Эвальд, таварыш Зьвірждоўскага па службе ў Рэвелі, характарызуе яго з адмоўнага боку, паказваючы на яго эгоізм і грубінства, якія выклікалі няпрыхільнасць да яго з боку таварышоў-афіцэраў. „Жвирждовский—кажа Эвальд—смотрел на службу, как на средство обставить себя в жизни как можно удобнее, и этой задачей объяснялись все его действия в смысле инженерного строительства. Совершенно неопытный в житейских делах, я—пішэ далей Эвальд—часто попадал впросак, не умея угодить его стремлениям, за что он меня ненавидел от всей души и не старался скрывать своей ненависти“¹⁹⁾. Здаецца, гэты вод-

¹⁶⁾ „Pamiętniki Iakóba Gieysztora z lat, 1857—1865“, Wilno, Biblioteka Pamiętników 1913, t. II, str. 124.

¹⁷⁾ Przyborowski, „Dzieje 1863 roku“, Kraków, 1902, t. III, str. 62; В. Ратч, „Очерки мятежного движения в Мог. г. в 1863 г.“ „Вест. Зап. России“ 1864, X, ст. 89.

¹⁸⁾ Такі плян быў у беларуска-літоўскім камітэце водлуг прызнання Міткевіча Беклямішаву пасля судовай пастановы ў лютым 1864 г.; паведамленьне аб прызнанні Міткевіча накіравана Бекля-

мішавым Мураўёву і захоўваецца ў Цэнтр. Віленскім Архіве; E. Maliszewski, „Rok 1863 na Kresach mohilewskich“, „Wschód Polski“, 1920, № 8-9, str. 36.

¹⁸⁾ Аб Зьвірждоўскім галоўным чынам у Пжыбароўскага „Dzieje 1863 roku“, t. III, str. 60—65. і ў В. Ратча „Сведения о польском мятеже 1863 г. в северо-зап. России“, 1867, Вильна, т. I, ст. 137, 144, 151, 166, 175, 186.

¹⁹⁾ „Исторический Вестник“, 1895, IX, ст. 586.

зыў рускага афіцэра, які, магчыма, перанёс свае адмоўныя адносіны да паўстаньня 1863 г. і на характар мінулага жыцьця аднаго з яго гэрояў, нелга лічыць бесстаронным. У 1862 г. Зьвірждоўскага мы спатыкаем у Вільні ў якасьці бліжэйшага ад'ютанта віленскага генэрал-губарнатара Назімава, у якога ён карыстаецца вялікай прыхільнасьцю: жыве ў летні час на губарнатарскай летніцы, навучае яго дзяцей. Адначасова Зьвірждоўскі зьяўляецца членам Віленскага Жонду, схіляючыся больш у бок чырвоных, на чале якіх стаяў вядомы паўстанец Кастусь Каліноўскі. Ён перапісваецца з пазнанскім арганізатарам паўстаньня—Гутры, катораму піша аб шырокіх надзеях пры паўстаньні на сялянства. Будучы членам Віленскага Жонду і ад'ютантам Назімава, Зьвірждоўскі паведамляў Жонд аб тых або іншых губарнатарскіх распараджэньнях, і тым як-бы абараняў яго бясьпечнасьць—з аднаго боку, а з другога—ён тлумачыў Назімаву, што дэманстрацыі, якія адбываліся ў той час у Вільні, ня маюць ніякага значэньня. З папер, забраных у арыштаванага ў Варшаве Я. Дамброўскага, улада ўстанавіла прыналежнасьць Зьвірждоўскага да працы Жонду. У выніку выяўленай акалічнасьці і за ўдзел у адной віленскай дэманстрацыі Зьвірждоўскі, у канцы 1862 г., быў пераведзены спачатку ў Маскву, а потым у Пецярбург у штаб грэнадэрскага корпусу, у якім і састаяў у чыне капітана да пачатку красавіка 1863 г. У Пецярбурзе ён, не парываючы сувязі з Віленскім Жондам, застаўся верным сваім поглядам, якія некалькі нават узмацніліся пад уплывам сустрэч з Серакоўскім і студэнцкай моладзьдзю. У Пецярбурзе таксама, як і ў Маскве, былі адзелы Цэнтральнага Варшаўскага Жонду.

Выгляд Зьвірждоўскага водлуг яго партрэту, зьмешчанага Я. Гейштарам ²⁰⁾, зьяўляецца ў наступным відзе: валасы на галаве з прадзелам пасярод, высокі і шырокі лоб, некалькі навіслыя над вузкімі вачамі бровы, данізу прычасаныя даўгія вусы; апрануты ён у мундыр афіцэра генэральнага штабу, з аксэльбантамі праз плячо і ў ордэнах. Сьведкі-ж паўстаньня адзваваюцца аб Зьвірждоўскім, як аб даволі поўным мужчыне сярэдняга росту, з цёмна-русымі валасамі, карымі вачамі і вострым носам ²¹⁾.

Гейштар, які асабова ведаў Зьвірждоўскага, характарызуе яго, як ня зусім сымпатычнага чалавека, амбітнага, зайздроснага, некалькі інтрыгана, але вялікага патрыёта ²²⁾. Падобную-ж характарыстыку Зьвірждоўскага дае і генэрал Ратч, што пісаў пра 1863 г. з даручэньня Мураўева: водлуг яго слоў, гэта—чалавек тонкай двудушнасьці і здрады. Польскі гісторык Пжыбароўскі характарызуе яго, як чалавека даволі адважнага, але ў той-жа час ня выявіўшага ў даручанай яму справе ні здольнасьці, ні энэргіі, ні творчасці. Малішеўскі не згаджацца з гэтай характарыстыкай Пжыбароўскага, лічачы Зьвірждоўскага вялікім патрыётам-паўстанцам ²³⁾.

З мінулага жыцьця Зьвірждоўскага і з прыведзеных характарыстык магчыма ўстанавіць, што ён быў прызваны на вялікі пост вайсковага начальніка Магілеўшчыны, як ваенны спэцыялісты, гарачы і выпрабаваны абаронца польскай незалежнасьці і адважны рэвлюцыянэр, блізкі да чырвоных.

²⁰⁾ „Pamiętniki Jakóba Gieysztora z lat 1857—1865“, 1913, t. II, str. 125.

²¹⁾ Рассказы студэнтаў. Лен. Ц. Арх. Справа „О манифестациях по Мор. губ.“, 1863 г. № 87, ч. II.

²²⁾ „Pamiętniki Jakóba Gieysztora z lat 1857—1865“, t. II, str. 125.

²³⁾ Maliszewski, „Rok 1863 na Kresach mohil.“) str. 35.

У першых днёх красавіка ў Пецябург, водлуг даручэння Віленскага Жонду, прыбылі Міткевіч і М. Аскерка, каб запрасіць Зьвірждоўскага зьявіцца на пост магілеўскага ваяводы. Зьвірждоўскі, захапіўшы з сабой таварышоў афіцэраў-артылерыстых, — Жаброўскага, Жукоўскага і Алэндзкага, наведваюцца загадзя ў Маскву. Сюды да яго прыехаў студэнт Віскоўскі, які атрымаў ад яго скрынку з рэвольвэрамі. Гэтую зброю (водлуг прызнання на судзе—24 рэвольвэры) ён потым прывез у Горкі для раздачы паўстанцам²⁴).

24 красавіка Зьвірждоўскі прыехаў у маёнтак Міткевіча—Літвава і жыў у ім з пашпартам капітана Вялічкі. З Літвава Зьвірждоўскі і прыехаўшыя з ім афіцэры наведваліся ў мясцовасьці, у якіх рыхтавалася паўстаньне. Водлуг успамінаў Гейнрыха, тады вучня Земляробскага Вучылішча, візыты Зьвірждоўскага ў Гарэцкі Інстытут былі вельмі частыя²⁵). Потым у Літваве, на радзе,—у якой прымалі ўдзел, апрача Зьвірждоўскага і яго таварышоў-афіцэраў, Міткевіч, Віскоўскі і іншыя члены гарэцкага камітэту,—былі вызначаны для паўстанья пэўныя пункты Магілеўшчыны, водлуг звестак з месц і ў залежнасьці ад разьмеркаваньня па губэрні ўрадавых войск, што было вядома паўстанцам.

Урадавыя войскі на Магілеўшчыне, у момант выступу паўстанцаў, складаліся з 3 рэзэрвовых батальёнаў па 5 рот у кожным. У Магілеве знаходзіўся, апрача артылерыйскага парку, штаб батальёну Александропальскага палка, які абараняў паўднёвую частку Магілеўшчыны. У Амсьціслаўлі зьмяшчаўся штаб батальёну Чарнігаўскага палка, які абараняў паўночна-ўсходнюю частку губэрні, у тым ліку і Гарэцкі павет; роты гэтага палка былі разьмяркованы ў Амсьціслаўлі (1^{1/2}), Чаўсах (1), Чэрыкаве (1), у вёсцы Рай (1) і паўроты у Крычаве, якая абараняла там артылерыйскі парк. Урэшце, у Воршы знаходзіўся штаб батальёна Магілеўскага палка, 2 роты якога зьмяшчаліся ў Воршы і па 1-ой роце ў мястэчках Дуброўне, Талачыне і Любавічах²⁶). З гэтага разьмяшчэньня ўрадавых войск відно, што левабярэжная Аршаншчына і Горацкі павет былі зусім пазбаўлены рэгулярных войск. Апрача таго, адначасова з прыездам Зьвірждоўскага ў Літвава, роты Магілеўскага батальёна былі перасунуты да г. Сянна. Адбылося гэта пры наступных акалічнасьцях.

20 красавіка камандзір Магілеўскага батальёна Бранд атрымаў данясеньне ад афіцэра Асташкевіча, які на вялікдзень даведваюцца да сваякоў у Сянно аб тым, што ў Сенінскім павеце рыхтуецца паўстаньне. Асташкевіч паведамляў, што ў Сянно прыехала некалькі чалавек з Польшчы і Літвы і, зьяўляючыся да паноў з просьбай афараваньня на карысьць паўстанцаў, казалі, што 2.000 паўстанцаў выступяць 26 мая праз Барысаў да Менску і ў Літву²⁷). Гэта данясеньне спраўдзілася дзямальнем сенінскага спраўніка, што прымусіла камандзіра батальёна, з дазволу Беклямішава, накіраваць у Сянно тры роты з Воршы, Талачына і Дуброўны. Такім чынам, Ворша і Дуброўна аслабнулі ў вайсковых адносінах у той час, калі ў 10 вярстах ад Ду-

²⁴) Маг. Гіст. Арх., Справа „О политическом преступнике С. Висковском“, 1663, № 35.

²⁵) Успаміны Гейнрыха ў расказе Кулешы, „Горы-Горейская катастрофа 22 и 23 апреля 1863 г. Воспоминания очевидца“, „Русская Старина“, 1883, IX, стар.611.

²⁶) Маск. Ц. Арх., „Приложение к военному журналу Виленского воен. округа за 1863 г.“, № 1311, ч. I.

²⁷) Маск. Ц. Арх. „Дело о передвижении войск по случаю восстания в Западном Крае в 1863 г.“, № 1316, ч. IV.

броўны, у Літвінаве, адбывалася вайсковая нарада, якая зьявілася выходным момантам магілеўскага паўстаньня і здарэньняў у Горках. Магчыма з пэўнасьцю зацьвярджаць, што чуткі аб зьяўленьні 2.000 паўстанцаў у Сянінскім павеце 26 мая былі пушчаны паўстанцамі сьвядома, з разьлікам на адцягненьне ўвагі ўлады ад Літвінава і Гарэцкага павету, а агітатарамі, што зьяўляліся да сянінскіх паноў, былі гарэцкія студэнты, якія карысталіся ў гэты час вялікодным адпачынкам.

Літвінаўская рада вызначыла шэсьць паўстанскіх пунктаў і разьмеркавала іх паміж кіраўнікамі наступным чынам: аршанскі, пад кіраўніцтвам Будзіловіча, на вучастку Мікуліна, Ліэзна і Бабінавічы; сянінскі, пад кіраўніцтвам Жаброўскага, у раёне—Лісічына, вёскі Сляпцы і Сянно; магілеўска-чарнаруцкі, пад кіраўніцтвам Алэндзкага, Пазьняка і братаў Манцэвічаў, на пляцы—Чарноручча, Круча і Друцк; рагачоўскі пры організатарых Грыневічы і Держаноўскім, каля Верхняй Тошчыцы; крычаўскі з Жукоўскім і горацкі з Зьвірждоўскім на чале²⁸⁾.

Начальнікі паасобных аддзелаў прысвоілі сабе розныя псеўдонімы. Зьвірждоўскі выступіў пад імём Тапара, а Жукоўскі—Касы. Псеўдонім Тапара ня мае ніякай сувязі з эмблемай на пячатцы, якою быўшае ўравадаваў свой подпіс Зьвірждоўскі, як аб гэтым кажа польскі гісторык Пыжыбароўскі²⁹⁾. Пячатка Зьвірждоўскага, як гэта будзе апісана ніжэй, ня мела падобнай эмблемы. Псеўдонімы Тапара і Касы сьведчылі аб жадацьні надаць рэволюцыйнаму руху на Магілеўшчыне характар суровай барацьбы з ворагам і характар сялянскага паўстаньня, сымбелем якога здаўна былі тапар і каса³⁰⁾.

Урэшце, на радзе ў Літвінаве былі, мабыць, выпрацаваны дырэктывы для паўстанцаў і, за подпісам военнага начальніка Магілеўскага ваяводства—Тапара, разасланы на месцы. Прыводжу ў вынятках галоўныя пункты гэтага распараджэньня, якое было адабрана ў рагачоўскіх паўстанцаў і ў рускім перакладзе (з польскага) пераслана Белянішавым Валуеву.

Спосаб дзейнасьці должен быць партизанскі, кrome пунктоў, где соединятся значительные силы. Предметом стремления будет: беспокоить неприятеля, нападать нечаянно на слабого и уходить от сильнейшего, чтобы не рисковать большими потерями. Делать засады, нападать на транспорт, почту, забирать деньги, жечь все дела канцелярий, судов. Для увеличения сил своего отряда вербовать народ, а где не будет охотников, то брать рекрут, стараясь однакоже благосклонно обходиться со всеми классами... При каждом отряде должно быть несколько конницы, что зависит от местных обстоятельств. Однако предписывается, чтобы малые партии преимущественно были конные. Всякий выступающий в восстании должен быть одет по возможности однообразно, соображаясь с формою, которая будет принята для войска, а именно: свита из серого самодела или серого сукна, брюки какие угодно, сапоги длинные до колен. Шапка обыкновенная. Нехудо иметь бурку или бурнус. После будут даны отвороты и воротники цветные, а на голову оланки с откидным козырьком³¹⁾.

²⁸⁾ В. Райн „Очерки мятеж движения в Мог. г.“, „Вестник Зап. России“, 1864, X, ст. 90-91.

²⁹⁾ „Dzielo 1863 roku“, т. III, стр. 60.

³⁰⁾ Дарэчы ўспомнім словы Каліноўскага: „Тапар паўстанца на заўважаньні спынацца нават над каляскаю шляхецкага

дзіцяці“. У. Іглатоўскі, „Арганізацыйныя цэнтры паўстаньня на Беларусі“, „Польмя“, 1927, № 3, ст. 194.

³¹⁾ Ц. Лев. Ар., „Справа „О возникших в Мог. г. политических манифестациях“, 1861—1863, ч. II.

К 3-му мая ўся падрыхтоўка да выступу была скончана. Самае паўстаньне на Магілеўшчыне, як і Серакоўскага на Літве, і студэнтаў Кіеўскага Унівэрсытэту на Украіне, было вызначана Віленскім Жондам на бліжэйшыя дні пасля 3-га мая, бо вядома было, што губэрская ўлада, паводле прыкладу мінулага году, высьцерагалася ў дзень польскай констытуцыі, пасля-ж 3-га мая, натуральна, уважлівасьць паліцыі павінна была аслабнуць. Ужо 4-га мая пачалася яўка паўстанцаў на многія раней вызначаныя пункты Магілеўшчыны.

Сьпешную падрыхтоўку магчыма было наглядаць у гэты час на галоўных пунктах, дзе складаўся гарэцкі аддзел паўстанцаў і забясьпечвалася пасьпяховасьць яго дзеяньняў.

У маёнтку Цэханавецкіх—Вышава выконвалася разьвязаньне, прынятае на сямейнай радзе, аб тым, каб пакінуць сваё радавое гняздо і пераехаць у Віцебск. Гэтае разьвязаньне Цэханавецкіх выклікалася жаданьнем аддаць сваё памесьце ў поўнае распараджэньне паўстанцаў і галоўным чынам боязьню за свой лёс у выпадку няспеху паўстаньня. Баяліся расправы з боку сялян, незадаволеных сваім панам. Такое тлумачэньне дае нават Траўтфэттар у сваёй паясьняльнай запісцы, напісанай у першы месяц пасля здарэньняў. „Много могилевских помещиков — піша ён — в непосредственно предшествовавшее нападению на Горки время, старались переехать с семействами своими в города и другие места, где они не могли бояться своих озлобленных крестьян“³²⁾. Ад’езд быў вельмі сьпешны. Не пасьпела Цэханавецкая ўраньні 4-га мая вярнуцца з студэнтам Дамарацкім з Віцебску, куды яна езьдзіла для адшуканьня кватэры, як а 2 гадзіне гэтага-ж дня Цэханавецкі з Дамарацкім ад’ехаў у Горкі, каб запасьціся загадзя падарожнай на далейшую паездку³³⁾. Пасля ад’езду Цэханавецкага хутка былі ўпакованы манаткі—бялізна, пасуда і іншае, што падавалася пакаваньню ў скрынкі і кашы. Аб 11-ай гадзіне ўночы на 5 мая тры экіпажы вывозілі з Вышава гаспадыню з траіма дзяцьмі і забітаю ў скрынкі маемасьцю. Водлуг паказаньняў некаторых сьведкаў, уласна возьнікаў, з Вышава была вывезена таксама і вайсковая маемасьць—стрэльбы, кулі і т. п. На наступны дзень, 5 мая ўраньні, Цэханавецкая з дзецьмі была ў Горках і перадала свайго ўлюбенца верхавога каня студэнту Казелу, прычым для адпачынку застанаўлівалася ў кватэры ксяндза Манюшкі, які ў гэты час знаходзіўся ў водпуску ў Магілеве, сам жа Цэханавецкі застанаўліваўся ў студэнтаў Дамарацкага і Маргульца. Пасля невялікага адпачынку ўся сям’я Цэханавецкіх накіравалася ў Воршу, куды і прыбыла ноччу. Такім чынам, Цэханавецкія шчасьліва прамкнуліся, ратуючы сваё жыцьцё і частку маемасьці, з паласы, ахопленай на наступны дзень паўстаньнем. 5 мая Вышаўскі панскі дом прымаў у сябе ўжо раней бываўшых гасьцей—ваколічную польскую моладзь, якая ў паходных гарнітурах пасьпешна ўпарадкоўвала транспарт, провіянт і ўзбраеньне. Кіраваў усёй гэтай падрыхтоўкай гувэрнэр Бальбашэўскі. Быў складзены абоз з 8 драбін, які і падаўся ў напрамку Крычава. Панскі дом спусьцеў. Засталіся толькі на канюшні дзьве клячы, няздолныя да хуткага пераезду, і ў панскіх харомах—гувэрнантка Шарская. Яна павінна была бараніць панскую маемасьць, што засталася ў доме.

³²⁾ Лен. Ц. Ар., Справа № 10131.

³³⁾ Маг. Гіст. Арх., Справа „По предложению г. начальника о полит. преступ-

никах И. Цехановецком, жене его Изабелле и Р. Бальбашевском“, 1865, № 258.

У той час, як гэтыя асобы, як Цэханавецкі, які прымаў удзел у падрыхтоўцы да паўстання, пастараліся ўхіліцца ад актыўнага выступу ў прызначаны дзень і ўцяклі з Горак, з другога канца — з Магілева ў Горкі накіроўваліся дзесяткі паўстанцаў на подмогу галоўнаму аддзелу на Магілеўшчыне. З Магілева прыбыло каля 30 асоб³⁴). Большасць іх была з служачых крымінальнага і цывільнага суда (10) і скарбовай палаты (8), а астатнія з іншых устаноў — канцэлярыі губарнатара, шляхецкага дэпутацкага сабранныя, будаўнічай камісіі, шляхоў зносін, бэрнардынскага манастыра і 2 гімназісты. Папярэдняя падрыхтоўкай і арганізацыяй магілеўскіх паўстанцаў, якія далучыліся да паўстання ў Горках, ведалі: член Магілеўскага камітэту М. Аскерка, сакратар магілеўскай крымінальнай палаты Галіноўскі і Манкевіч³⁵). Апошні, паходзячы з Рагачэўскага павету Маг. губ., у 1861 г. пачаў службу ў Вільні ў кнігарні Оргельдбрандта, а потым служыў у рэдакцыі „Віленскага Вестніка“. У пачатку паўстання 1863 г. ён прыбыў у Магілеў, дзе 2 мая быў арыштаваны, як агэнт цэнтральнага камітэту. У наступствы Манкевіч на судзе адважна бараніў ідэю паўстання. Сярод паўстанцаў, што прыбылі з Магілева ў Горкі, быў адзін і вайсковы — штабс-капітан Сьлежаноўскі. Застаўленьне магілеўскімі чыноўнікамі службы для пераезду 70 вёрст да Горак палягчалася некалькі тым, што 4 мая была субота, чаму на наступны дзень ніхто не цікавіўся іх адсутнасьцю, тым больш, што яны казалі, што адпраўляюцца на паляваньне. Пераезд адбываўся саматугам, а таксама і невялікімі групамі або непасрэдным шляхам да Горак, або кружным шляхам у напрамку на Воршу і Літвінава.

У Горках у гэтыя дні ішла апошняя падрыхтоўка. Складаліся канчатковыя сьпісы тых, хто далучаўся да паўстання, пагаджаліся тыя, хто віхаўся, прызначаліся дзесяцкія, упарадкоўвалася ўзбраеньне і провіянт. Вучань Земляробскага Вучілішча Бобрык расказваў пасьля, што вучань Гладкоўскі запрасіў яго сумесна з таварышамі Грамыкай, Вінкевічам і Струмілай і намаўляў іх далучыцца да паўстанцаў, заклікаючы ў іх таварыства³⁶). Вінкевіч і Струміла згадзіліся далучыцца, а Бобрык і Грамыка адмовіліся. У часе падрыхтоўчай працы здарыўся выпадак, які зрабіўся потым прадметам судовага дзаныя. Пяць паўстанцаў, тры з іх выключаныя з кармоніца-таксатарскіх клясаў увосень 1862 г. — Мачульскі, Ад. Ястржэмбскі, Янкоўскі і два вучні гэтых клясаў — Лапа і Савіцкі жылі сумесна і рыхтавалі ўзбраеньне; Янкоўскі і Савіцкі³⁷) прадувалі рэвольвэры, і адзін з іх на жарт нацэліўся ў Мачульскага; неўзнарк стрэліў — і Мачульскі быў забіты. Ястржэмбскі абамлеў, а Лапа хацеў бегчы і клікаць на дапамогу; але, такім чынам, выявілася б консьпірацыйнасьць усёй справы, чаму

³⁴) Лен. Ц. Арх., справа Аўдытар. Дэп. Ваен. Мін., т. 18, прысуд аб Сьлежаноўскім, Галіноўскім і іншых, л. 304—312, а таксама ў Маг. Гіст. Арх. справы „О политич. преступниках Галиновском, Сапрыко, Магушевиче и др., Э. Печоре, Жариве, Гишижком и Францковиче, Ф. Печоре, Гонсовском и др., Онихимовском Чернецком и др.“, 1864, №№ 124, 144, 472, 529, 550.

³⁵) Маг. Гіст. Арх., справа „О политических преступниках Гонсовском, Монкевиче и др.“, 1864, № 144.

³⁶) Арх. Лес. Ін., Адзнака Траўтфэтара аб паказаньні Бобрыка ў сьпісе вучняў, якіх апытвала пасьля паўстання камісія з інстытуцкай адміністрацыі.

³⁷) Далей выпадак перадаецца водлуг ліста А. Ястржэмбскага да брата забітага, палкоўніка Мачульскага, з Іркуцку ад 15 кастр. 1902 г. Ліст знаходзіцца ў Малишэўскага. E. Maliszewski, „Rok 1863 na kresach mohil.“, „Wshód Polski“, 1920, № 8-9, str. 38.

Янкоўскі, дзесятнік у паўстанскай арганізацыі, старэйшы з таварышоў, яго вярнуў. Мачульскага, які ўжо не падаваў прымет жыцця, загарнулі ў коўдру і паклалі пад ложак. Ястржэмбскага ачулілі вядром вады і рашылі чакаць паўстаньня. Такім чынам вінавайцай сьмерці Мачульскага быў альбо Янкоўскі, альбо Савіцкі. На судзе-ж аб чым будзе ніжэй, Ястржэмбскі ўзяў віну на сябе.

Галоўным арганізацыйным пунктам для гарэцкага паўстанскага аддзелу былі маёнты кн. Любамірскага — Сляпцы і Зарубы, недалёка ад мястэчка Дуброўны³⁸⁾. У Дуброўне 5-га мая (нядзеля—23 красавіка, ст. стыль), у Юр'яў дзень, быў сельскі сход, які сабраў міравы пасярэднік Бржазоўскі. Перад сходам некаторыя палякі, што далучыліся да паўстаньня, маліліся ў вялікім дубровенскім касцёле. Потым адправіліся на абед да пана Любамірскага і да кіраўніка яго маёнтку Судніка ў маёнтак Сьляпцы, які знаходзіўся ад Дуброўны каля 3-4 верст. На адвечорку сабраліся ў Зарубах, каля 5-6 верст ад Сьляпцоў у напрамку да Літвінава. Сюды ў Зарубы прыбыў і Зьвірждоўскі з Міткевічам, і, такім чынам, адбылося фармаваньне аддзелу, які ўключаў ужо ў сябе каля 30 паўстанцаў, часткова з мясцовай шляхты, а часткова з прыбылых магілеўцаў. Самы збор у Зарубах быў абстаўлены канспірацыяй. Цікаўлівых-жа і дамовых паведамлялі, што адпраўляюцца на паляваньне.

Пасьля захаду сонца, а 7 гадзіне, аддзел паўстанцаў выехаў на Горкі. Сьпераду ішлі тры вялікія драбіны, запрэжаныя ў тройкі, з людзьмі, провіянтам і ўзбраеньнем; потым ішлі аднаконныя калёсы; некаторыя ехалі верхам, а некаторыя нават ішлі і пехатою. А 12 гадзіне ўночы аддзел быў ужо каля Горак і застанавіўся на фальварку Шыманоўцы. Другая частка магілеўцаў сабралася асобнай партыяй у прадмесьці Горак-Слабадзе, каля царквы³⁹⁾.

Калі Зьвірждоўскі атрымаў паведамленьне ад Віскоўскага праз Казелу, што фармаваньне Гарэцкага аддзелу скончана, што ўсюды расстаўлены вартаўнікі, што горад сьпіць, то ён з сваім аддзелам, пакінуўшы варту пры ўезьдзе, увайшоў у Горкі і размясьціў свой обоз на пляцы, каля так звананага гасьцінага двара. Далучыліся і магілеўцы-паўстанцы. Хутка была расстаўлена на ўсіх выхадах з гораду варта-пикеты, якія ня ўпуськалі і не выпускалі нікога з гораду. Горад быў зусім адрэзаны, і ўлада ў ім перайшла да Зьвірждоўскага. А 1-ай гадзіне начы ўсе паўстанцы сабраліся на пляц, дзе была раздана зброя тым, у каго яе ня было. Потым паўстанцы былі разьдзелены Зьвірждоўскім на 5 аддзелаў, прыблізна па 20-25 чалавек. Першы аддзел, з студэнтам Дзяконскім на чале, накіраваўся да кватэры начальніка мясцовай каманды ўнутраной варты — Мышкоўскага; другі аддзел, з Віскоўскім на чале, быў выдзелены для заняцьця цэхаўза; трэцяя колёна, са студэнтам Дамарацкім, напала на казарму, якая называлася „зборняй“, бо яна была зборным месцам для жаўнёраў; чацьверты аддзел, правадыром якога зьяўляўся сам Зьвірждоўскі, кінуўся на скарбоўню, і пяты, пад кіраўніцтвам Маргульца, адправіўся ў Інстытут для яго абароны, нагляданьня і вярбоўкі прыхільнікаў паўстаньня.

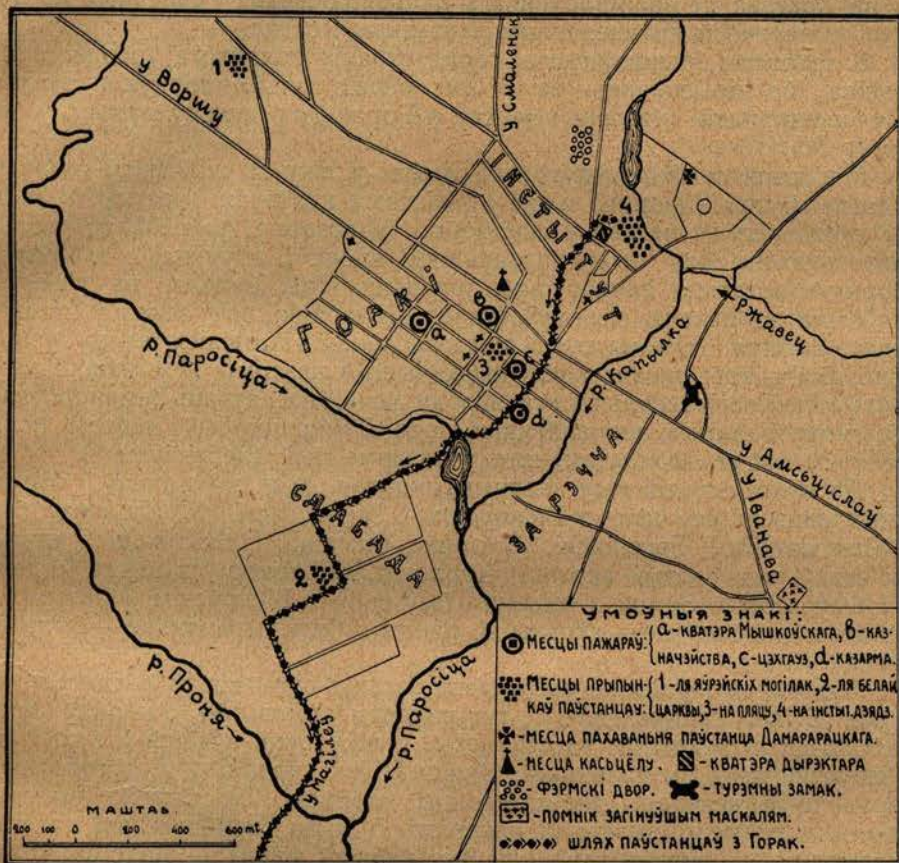
³⁸⁾ Гісторыя нападу на горад, а таксама і парасоўваньне па Магілеўшчыне апісаны галоўным чынам паводле вынікаў сьледчай камісіі Палаўцова. Справа Лен.

Ц. Ар. № 10131. Дадатковыя крыніцы паказаны асобна.

³⁹⁾ Лен. Ц. Арх., Справа Аудыт. Дзп. Ваен. Мін., т. 5, прысуд аб З. Міткевічы.

Нечаканы ночны напад, прытым адначасовы і хуткі, — застаў усе пункты — тры вайсковыя, адзін грашовы і адзін культурны — неспадзявана і праваджаўся посьпехам для паўстанцаў, але і чалавечымі ахвярамі з двух бакоў.

Кватэра начальніка мясцовай каманды ўнутранай варты Мышкоўскага знаходзілася на профэсарскай вул., у доме багатага селяніна Бэйды; тут-жа на дварэ зьмяшчаўся вайсковы патруль — каля 10 жаўнераў. Паўстанцы прапанавалі Мышкоўскаму здацца, але ён адмовіўся. Завязалася перастрэлка, у вініку чаго загарэўся дом, і жаўнэры пры-

мушаны былі пусьціцца наўцекі. У гэты час пяць жаўнераў было забіта. У дом, які гарэў, уварваліся паўстанцы, сярод якіх былі Дзяконскі, Кілдыш, Трасевіч, Косак, Гедгаў, Янкоўскі, Сурын і іншыя, схапілі Мышкоўскага, яго жонку з дзіцем і наймітку, і, такім чынам, выратавалі іх з агню. Мышкоўскі быў арыштаваны. Пра гэтае апавядае ў сваіх успамінах паўстанец—студэнт Косак, які праваджаў, сумесна з таварышом, Мышкоўскага к Зьвірждоўскаму. Ён успамінае, што арыштаванага Мышкоўскага намерваліся вызваліць два жаўнэры, але рэвольвэры паўстанцаў і словы Мышкоўскага папярэдзілі дарэмныя ахвяры. Пры выхадзе паўстанцаў з Горак Мышкоўскі быў узяты імі з сабою з боязьні, каб ён не зорганізаваў жаўнэраў і сялян, што

засталіся ў Горкак для нападу ў тыл. Апрача Мышкоўскага тут яшчэ былі арыштаваны два жаўнеры⁴⁰⁾.

Хватаў (памёр 90-летнім старыком у 1924 г.), які быў тады ў гарэцкай вайсковай камандзе, але жыў на прыватнай кватэры, у сваіх успамінах, якія ён апавядаў мне асабіста, у гібелі жаўнераў абвінавчваў Мышкоўскага. Паводле яго слоў, Мышкоўскі спачатку раздаў жаўнерам патроны, а потым, дні за два да нападу (успомнім 3-га мая), адабраў іх, чаму жаўнеры, якія жылі на прыватных кватэрах, не маглі дапамагчы атакаваным; апрача таго Мышкоўскі загадзя схаваў нават усю сваю маемасьць, і ў часе паўстаньня яна ўцалела. Гэтае апавяданьне Хватава не знайшло ніякага пацьвярджэньня ў сьледчых матар'ялах і супярэчыць прыведзеным успамінам Косака.

З арыштам Мышкоўскага горад страціў галоўнага ўрадавага начальніка, бо прызначаны за 3 дні перад гэтым спраўнік Малянтовіч напярэдадні ўвечеры выехаў з Горак для агляду павету ў напрамку Магілева.

Мясцовая каманда ўнутраной варты ў ліку 50 жаўнераў жыла не ў адным месцы, казарме, а на прыватных кватэрах (частка іх была пры начальніку, а частка ў скарбоўні). У казарме змяшчалася толькі салдат шэсьць, якія былі вартаўнікамі провізіі, амуніцыі і зьбіралі ў „зборню“ астатніх салдат праз барабан. Пры нападзе на казарму, якая была падпалена, загінуў студэнт Дамарацкі. Яго закалоў штыхом салдат. Загінулі таксама тут 4 салдаты, якія адмовіліся здаць узбраеньне; з іх тры не паспелі выскачыць з казармы і згарэлі, і адзін быў забіты. Трагічнасьць гэтага эпизоду ўспамінае вучань Земляробскага Вучылішча Гейнрых, які апавядае, што Дамарацкі паў мёртвы побач з забітым яўрээм-салдатам, што ў казарме быў хлебапёкам⁴¹⁾.

Да цэхгаўза, які быў значным пунктам для паўстанцаў, паслалі вялікі аддзел на чале з Віскоўскім і Міткевічам. У апошнім былі А. Ястржэмскі, Беразінскі, Віслоцкі, Рапацкі, Пласковіцкі і іншыя. Там стаяў толькі адзін вартавы Курловіч, які адмовіўся здаць стрэльбу і быў забіты. Замок з цэхгаўза быў зьбіты Віскоўскім, і потым усё найбольш каштоўнае — стрэльбы, ранцы, абмундыраваньне — было захоплены.

Аддзел, напаўшы на скарбоўню, загадзя прапанаваў салдатам, якія абаранялі яе, здацца, але і тут салдаты адмовіліся. Узьнікла перастрэлка. Праз некаторы час салдаты, у ліку пяці, здаліся і былі ўзяты паўстанцамі, як палонныя. Зьвірждоўскі ўвайшоў у скарбоўню, і адтуль праз некаторы час паўстанцы Камінскі і Расткоўскі вынеслі скрыню з грашамі і цэннымі паперамі. Дом-жа скарбовы, які належаў да памочніка кіраўніка гарэцкай інстытуцкай фэрмы — Максімава, быў падпалены і згарэў. У полымі згінулі ўсе грашовыя докумэнты, усё дзелаводства і маемасьць, у тым ліку грошы і докумэнты, якія належалі Інстытуту, дваранскай апецы, павятоваму суду і гарадзкой думе. Пазьней скарбовыя чырноўнікі прыцягваліся да суду за няпрыняцьце належных мер да абароны скарбовай маемасьці, але ўстанавіць іх вінаватасьць, пры апісаных акалічнасьнях нападу, не ўдалося.

Побач з скарбоўняй у асобным доме была паштовая кантора. Калі скарбоўня загарэлася, то паштовыя чыноўнікі — начальнік пошты

⁴⁰⁾ Sohn Riga's „Aus Erinnerungen eines Insurgenten“, „Zeitung für Stadt und Land“, Riga, 1877. №258.

⁴¹⁾ Горы-Горейская катастрофа 22 и 23 апреля 1863 г. Воспоминания очевидца“, „Русская Старина“, 1883, IX, ст. 615.

з пашталёнамі Жванскім, Маславым і Куляшовым, з боязнi разрабавання паўстанцамі маемасьці, узброіліся стрэльбамі, пісталетамі і шаблямі, як аб гэтым у пасьледку паведамляла магілеўская губэрская паштовая кантора ў Пецярбург у паштовы дэпартамент. Але хутка паштовая кантора загарэлася. Тады чыноўнікі, кінуўшы ўзброеныя, пачалі ратаваць маемасьць. Яны пасьпелі выратаваць скарбовыя грошы, шафу з грашоваю корэспандэнцыяй на 553 р. 14 к., штэмпельнымі конвэртамі і маркамі, пасылкі, пакі, некаторыя канцэлярскія кнігі. Мебля-ж, архіў і большая частка дзелаводства згарэлі⁴²⁾.

Апрача скарбоўні, паўстанцы напалі таксама на кватэру „полицейского“ надзірателя“ Саковіча і павятовы суд. Тут справа абмежавалася прывядзеньнем у непарадак дзелаводства і зьнішчэньнем некаторых дакумэнтаў. З суду далучыўся да паўстанцаў канцэлярскі пісар А. Паўлоўскі⁴³⁾.

Вялікі перапалох гарадзкога і інстытуцкага насельніцтва выклікаў вялікі пажар.

Падпаленыя тры дамы — казарма, скарбоўня і кватэра Мышкоўскага — знаходзіліся ў розных месцах, чаму ўтваралася ўражаньне, што гарыць увесь горад. Ад гэтых дамоў полымя перакінулася на суседнія будынкі, многія з якіх былі крыты саломай. Ад скарбоўні загарэліся перш-на-перш паштовая кантора, потым суседні дом, у якім жыў інстытуцкі назірач Вільбоа, і, урэшце, цэлы шэраг панадворных будынкаў каля гэтых трох дамоў. Казарма і скарбоўня былі падпалены асобнымі падпальнымі прыладамі — кнотам з пакульлем і порахам, а таксама кошамі з саломай. Адна з такіх прылад, знойдзеная ў рэчцы Капылцы, была даслана кіраўніком гарэцкай фэрмы Юрэвічам у пецярбургскі дэпартамант⁴⁴⁾. Першапачаткова было забаронена тушыць пажар у мэтах недапушчэньня зграмаджэньня народу ў адным месцы, і паўстанцкія патрулі не дапушчалі да месц пажару нікога. Сярод насельніцтва ўзьнікла вялікая трывога. Інстытуцкі „надзірач“ Коратцаў апавядае, што ён схаваў у вясельнае месца жонку і дзяцей; вучань Падабед сам схаваўся ў „различные уединенные места“, як ён аб гэтым піша. Ня ўсім дазвалялася ратаваць сваю маемасьць. Другі „надзірач“ над студэнтамі — Вільбоа ў рапарце кажа, што, калі загарэўся дом, у якім ён жыў, то паўстанцы не дазвалялі нічога ратаваць і нават забаранялі выходзіць з дому⁴⁵⁾. Скарэй за ўсё гэтая заборна адносілася да асоб, якіх паўстанцы лічылі сваімі супраціўнікамі, як назірачы над студэнтамі, а таксама і вучань каморніцка-таксатарскіх клясаў Талпыга, у якога згарэла ўся маемасьць. Калі разбушавалася агнёвая стыхія і ад падпаленых дамоў полымя перакінулася на іншыя прыватныя дамы, то Зьвірждоўскі распарадзіўся тушыць пажар, для чаго, з асобнага дазволу Траўтфэтара, прыбылі з Інстытуту пажарныя машыны з некалькімі вучнямі фэрмэрамі. Але справіцца з пажарам было ня лёгка, тым больш, што насельніцтва было запужана і заставалася ў сваіх дамах, абараняючы іх. Усяго да раніцы згарэла каля 60 будынкаў, і-

⁴²⁾ Дак. БАН, Справа „О беспорядках в царстве польском и в западных губерниях“, 1863, № 27.

⁴³⁾ Маг. Гіст. Арх., Справа „О пропаже денег и документов в Горечких дворянской опеке, уездном суде и городской думе при действии мятежнич. шайки“, 1863, № 127.

⁴⁴⁾ Ар. Бел. Д. Ак. С.-Г., Справа Го-

рацкай вучэбнай фэрмы „О бывшем 24 апр. 1863 г. нападении на ферму польских мятежников“, 1863, № 26.

⁴⁵⁾ Маг. Гіст. Арх., Справа Горац. Ін-та, „О бывших мятежниках в Горках, потерях казны, чиновниками и др. лицами при разграблении и пожаре, произведенном ими 24 апр. 1863 г.“, 1863, № 89.

чачы і панадворныя будовы. У 17 студэнтаў і вучняў, што жылі на прыватных кватэрах, згарэла маемасьці больш як на 1000 руб.

Хутка пасля таго, як горад зрабіўся набыткам агнёвай стыхіі, паўстанцам прышлося стыкнуцца з новым зьявішчам, магчыма сказаць, неспадзяваным, паколькі ў гэтым напрамку не вялося ніякай падрыхтоўкі,—з выступам сялян прадмесцяў горада—Слабоды і Зарэчча. Калі і вялася якая-небудзь праца сярод мясцовага сялянства ў прадпаўстанскі пэрыод, дык яшчэ ў першы час—пры існаваньні беларускай школы Дымкевіча; потым-жа гэтую значную сілу ў наступнай барацьбе не ўзялі пад належную ўвагу.

Паўстанец Косак, успамінаючы аб здарэньнях праз 14 год, называе неімаверна лёгкамыснымі людзьмі арганізатараў паўстаньня на Магілёўшчыне, бо яны забыліся пазнаёміцца з настроямі мясцовага насельніцтва⁴⁶⁾.

У той-жа час урад пастараўся перацягнуць сялян на свой бок, скарыстаўшы глыбокую розьніцу між селянінам і панам, а таксама і ўмовы рэформы 1861 г. Беклямішаў у сваіх „всеподданнейших отчетах“ за 1860—1863 г.г. адзначае гэтую вострую розьніцу на Магілёўшчыне між селянінам і панам, які імкнуўся рэформу 1861 г. павярнуць выключна на сваю карысьць⁴⁷⁾.

„Помещики и крестьяне—піша ён—два противоположные класса, не имеющие ничего общего, ненависть крестьянина к помещику сильнее, чем в Великоруссии⁴⁸⁾. Забота могилевского дворянства о личных интересах поглотила всякое сочувствие к великому преобразованию: личный материальный интерес сделался исключительною нормою в оценке положения⁴⁹⁾).

Связь помещиков и крестьян в Белоруссии была вполне насильственная, не заключающая между ними ничего общего ни по вере ни по языку. Мелкие личные расчеты всегда преобладали над общими интересами“⁵⁰⁾.

Соцыяльную злабу селяніна на пана, каторы марудзіў з вызваленьнем селяніна, меў на сваім баку міравога пасярэдніка і выбіраў сабе лепшыя вучасткі зямлі, адміністрацыя пастаралася накіраваць у рэчышча політычнай барацьбы, падбухторваючы сялян супроць паноў, сярод каторых сустракаліся паўстанцы. Скарыстала ўлада для завастрэньня барацьбы і чуткі пра падрыхтоўку паўстаньня ў Горках 4 сакавіка (19 лютага). Яшчэ задоўга да майскага здарэньняў сярод гарэцкіх сялян склаўся трывожны настрой. Адзін гарэцкі селянін, Кажураў⁵¹⁾, які прымаў удзел у нападзе на паўстанцаў, расказваў мне, пры маім апытаньні яго ў 1917 г., што сяляне ў паўстаньні ўглядалі панскія вымудры супроць вызваленьня сялян і што перад паўстаньнем насіліся чуткі аб тым, „што-то будзе“! Адсутнасьць газэты і галоснасьці замянялася чуткамі, здагадкамі, перагудамі, таёмным „што-то будзе“, у якім хавалася нешта нязвычайнае, трывожнае, нябывалае. На пажар сталі зьяўляцца паўп'яныя сяляне, якія заняліся грабязжом і самаўпраўствам пры выяўленай слабасьці паўстанцаў у справе ту-

⁴⁶⁾ Sohn Riga's „Aus den Erinnerungen eines Insurgenten“, „Zeitung für Stadt und Land“, Riga, 1877, № 258.

⁴⁷⁾ Маг. Гіст. Арх., „Справа канцэлярыі маг. губарнатара за 1864 г.“, вязка № 112 са справаздачамі губарнатара за 1860—1864 г.г.

⁴⁸⁾ Маг. Гіст. Арх., Справаздача за 1860 г., 9-ы разьдзел.

⁴⁹⁾ Маг. Гіст. Арх., Справаздача за 1861 г., стар. 258.

⁵⁰⁾ Маг. Гіст. Арх., Справаздача за 1863 г., стар. 6.

⁵¹⁾ Кажураў Л. надаўна памёр.

шэньня вялікага пажару. Цэлы шэраг кватэр, пакінутых жыхарамі было абрабавана. Пакуль Коратцаў хаваў сваю сям'ю, у яго кватэры ўзялі частку гардэробу (на 100 руб.). Вучань Родзін з самага пачатку паўстаньня зьбег у Інстытут, а калі вярнуўся ў сваю кватэру, то даведаўся, што ў часе яго адсутнасьці ў яго прапала пальто і боты. Усяго ад рабунку маемасьці пацярпела 20 вучняў на суму каля 800 руб.⁵²⁾.

Рабункі часам злучаліся з самаўпраўствам: сяляне хапалі і валаклі ў турму некаторых безабаронных студэнтаў, якія здаваліся ім падазронымі. „Тюремный замок“, як называецца ў многіх докумэнтах тагачасны астрог у Горках, знаходзіўся ў прыгарадзе — Зарэччы па Амсьціслаўскай вуліцы. Прыгарадаў, залюднёных амаль выключна сялянамі, паўстанцы не чапалі, не жадаючы раздражняць іх тым альбо іншым учынкам і тым ускладняць пачатае прадпрыемства пры параўнаўчай абмежаванасьці сіл і сродкаў. Таму яны далі спакой і Зарэччу з турмой, тым больш, што турма абаранялася невялікай вартай салдат і, такім чынам, зьявілася некаторага роду заслонай для сялян, якія ўступілі ў партызанскую барацьбу з паўстанцамі. Сяляне схопілі і пасадзілі ў турму 4 вучняў. З іх тры — Валковіч, Дабатоўкін і Цэхановіч — апавядаюць аб гэтым выпадку ў рапарце аб узнагародзе за страчаную маемасьць наступным чынам:

„В 6 ч. утра 24 апр. мы вышли посмотреть пожар, в это время проходившие мимо нас полупьяные солдаты с ватагой таких-же крестьян, под тем предлогом, что мы поляки, силой взяли нас и посадили в тюремный замок; в наше отсутствие, нужно предполагать, что ими же самими было ограблено почти все наше более ценное имущество на сумму 109 р. серебром. Очевидцами грабежа мы не могли быть, потому что были выпущены из тюремного замка уже в 2 ч. полудни и тотчас по возвращении, видя беспорядок в квартире, разбитые сундуки и посуду, призвали хозяина и спрашивали у него, кто был в нашей квартире, на что он ответил, что кроме крестьян и солдат, уведших нас, никого в квартире не было, они же были под тем предлогом, чтобы обыскать, нет ли оружия у нас“⁵³⁾.

Вучня Земляробчага Вучылішча Шаўчэнку таксама сяляне схопілі і пасадзілі ў турму, дзе ён прасядзеў у працягу ўсяго часу, пакуль паўстанцы былі ў Горках. Начальнік турмы Фалькоўскі прымушаны быў прымаць новых гасьцей, мабыць, ратуючы тым многіх ад расправы. У пасьледку Фалькоўскі абвінавачваўся унтэр-афіцэрам гарэцкай каманды Івановым, былым на варце каля турмы, у вызваленьні з астрогу вучня Шаўчэнкі, у якога пры накіраваньні ў турму знойдзен пісталет. Сам Шаўчэнка выясьніў, што ён адабраў пісталет у аднаго паўстанца, які стаяў на варце. Фалькоўскі апраўдваўся тым, што дастаўленьня ў турму і ў той-жа дзень вызваленьня зьявіліся вядомымі і непадазронымі людзьмі і што, паводле інструкцыі нагляднікам астрогаў, ён, Фалькоўскі, ня меў права трымаць іх у турме бяз пісьмовага прадпісаньня або патрабаваньня. У выніку гэтых тлумачэньняў надобрамысных пабудкаў у ўчынку Фалькоўскага сьледчая ўлада не знайшла⁵⁴⁾.

⁵²⁾ Маг. Гіст. Арх., Справа Гор. Ін-ту, „Об мятежниках в Горках, потерях казны и др.“, 1863, № 89.

⁵³⁾ Маг. Гіст. Арх. Ibidem.

⁵⁴⁾ Аб Фалькоўскім у справе аб Чарвінскім гл. наступную спасылку.

Хаця апісанья факты самавольнага арышту сялянамі вучняў і скончыліся шчасліва для арыштаваных, але гэтыя факты сьведчаць, з аднаго боку, аб анархіі, а з другога—аб варожасьці сялян да паўстанцаў.

Больш смутны вынік мела сутычка паўстанцаў з узброенымі сялянамі і з некалькімі жаўнерамі на рагу Амсьціслаўскай вуліцы, дзе скрыжоўваюцца шляхі ў прыгарад, у горад і ў Інстытут. Для абароны гэтага найбольш небясьпечнага пункту, з прычыны беспасярэдняй датычнасьці з сялянскімі масамі і з прычыны разьмешчанай блізка турмы, паўстанцамі быў выдзелены патруль на чале з студэнтам Р. Чарвінскім. Або паўстанцы спрабавалі захапіць астрог і вызваліць арыштаваных, або селяне і жаўнеры першыя пачалі страляць, няма ведама, але тут завязалася перастрэлка, у вініку якой быў насмерць ранены жаўнер Шчэрбакоў. Але і паўстанцам прыйшлося разьбежчыся, а самому Чарвінскаму было адрэзана адступленьне ў горад, так што яму прыйшлося бегчы на ўскраіну гораду ў поле, каб прайсьці да Інстытуту. У полі Чарвінскі быў схоплены сялянамі, зьвязаны, зьбіты і пасаджаны пад варту ў ёўню, бо сяляне ня былі ўпэўнены ў захаваньні за сабой турмы. Калі сяляне вялі Чарвінскага ў ёўню, то ён зьвярнуўся да іх з просьбай або забіць яго, і ня мучыць, або адпусьціць і ў той-жа час стараўся схіліць сялян на свой бок, пераконваючы іх, што паўстанцы „взяліся за оружие с целью освобождения крестьян от рекрутской повинности“, і запрашаючы іх адправіцца ў горад і паслухаць, „што будет читать их круль, у которого денег больше, чем у царя и который сделает Горки лучшим городом“⁵⁵). Агітацыйная прамова Чарвінскага, у паказаньні сьведкаў некалькі пералганая і пераўвядлічаная (правадыр паўстанцаў перавярнуўся ў „круля“, а багацьце іншых эўропейскіх дзяржаў, каторыя падтрымлівалі палякаў, у багацьце „круля“), сьведчыла, што ў Горках былі маладыя паўстанскія сілы, якія разумелі значэньне прыцягненьня на свой бок сялян і наданьня паўстаньню ня толькі нацыянальнага, а і соцыяльнага характару, і гатовыя ісьці ў сялянскія масы для агітацыі. Але гэтыя народніцкія тэндэнцыі і сілы гарэцкіх вучняў былі зьвязаны дысцыплінай і загадамі белага Віленскага Жонду. Прарываючыся-ж у часе паўстанья, яны не дасяглі мэты. Арыштаваны Чарвінскі прасядзеў пад вартай з сялян два дні, да прыходу ў Горкі вайсковае часьці, якая ўзяла яго пад сваю варту, а недалёка ад месца арышту, у полі, знайшлі дубальтоўку і шабету з 12 патронамі і з жменяю пістонаў. Перажытыя трагічныя хвіліны, чакаючы самасуду, адбіліся на псыхіцы Чарвінскага, аб чым ніжэй.

Амаль адначасова з захватам сялянамі Чарвінскага зьявіліся яшчэ тры ахвяры з боку паўстанцаў: забіты быў К. Пжыбылоўкі і зьбіты да страты сьвядомасьці Ф. Сурын і Г. Гіжыцкі.

Пжыбылоўскі, пан б. Сенінскага павету Маг. губ., прыбыў у Горкі з аршанскімі паўстанцамі і ня граў асобнай ролі ў апісаных здарэньнях, зьяўляючыся радавым паўстанцам у патрулі сумесна з Чарвінскім. Пра сьмерць Пжыбылоўскага апавядаў мне сам вінавайца, ужо названы мною гарэцкі селянін Л. Кажураў. Паводле яго слоў, ён, 25-цігадовы хлопец, і яшчэ двое суседніх сялян—Мінчанкаў і Кухарэвіч,—ураньні, загадзя падмацаваўшы сябе гарэлкай і ўзброіўшыся

⁵⁵) Маг. Гіст. Арх., Справа „О политическом преступнике Раймунде Червинском“,

1863, № 508. Сьведчаньне чатырох сялян, каторыя затрымалі Чарвінскага.

кольем, накіраваліся к Амсьціслаўскай вуліцы, каб абараняць Зарэчча ад паўстанцаў. Па дарозе да іх далучылася яшчэ чалавек пяць. Наткнуўшыся ўсёй грамадой на патруль з 4-х паўстанцаў, што стаяў на канцы вуліцы з мэтай не выпускаць нікога з гораду, яны накінуліся на яго. Паўстанцы разбегліся. Пжыбылоўскі пачаў было адстрэльвацца і раніў Кажурава ў далонь левай рукі⁵⁶⁾, але, як незнаёмы з мясцовасьцю, уцячы не патрапіў. Кажураў падбег, размажджыў калом яму галаву і забраў сабе ўсё ўзброеныя і частку гарнітуру. Кухарэвіч зьняў з забітага боты і тут-жа іх адзеў, адкінуўшы ў бок свае лапці. Жаўнер Казёл, які зьявіўся ў гурбе навакол забітага, схопіў пінжак і штаны. Зьнявечаны труп Пжыбылоўскага быў кінуты на полі. І толькі на трэці дзень пасля забойства поліцыйны вураднік забраў труп і, загарнуўшы яго ў палатно, загадаў закапаць на ўскраіне гарадзкіх магілак. Жонка, даведаўшыся праз некаторы час аб трагічнай сьмерці мужа, прыяжджала ў Горкі, хацела паставіць надгробак, але на гэта ёй не далі дазволу. Кажураў за свой учынак атрымаў дзьве мэдалі—сярэбраную на юр'еўскай тасьме „за храбрысьць“ і сьветла-бронзавую „за усмирение польского мятежа 1863-64 г. г.“.

Сурын Ф., 20-цілетні студэнт Інстытуту, уцякаючы быў ранены. Сяляне зьбілі яго да няпрытомнасьці, пасля чаго кінулі на дарозе, мабыць, у тым дапушчэньні, што ён забіты. Увечары ён напоўпрытомны быў прынесены ў кватэру студэнта Шнее. Сурын спадзяваўся, без агалоскі свайго раненьня, паправіцца пры дапамозе хатніх сродкаў. Але ў яго былі тры цяжкія раны, з якіх дзьве пісталетныя, а адна ад якойсь халоднай прылады, і дзеля гэтага на наступны дзень—7-га мая—студэнт Шнее даставіў Сурына ў больніцу пры Інстытуце⁵⁷⁾. „Трудно допустить,—успамінае вучань Асмалоўскі,—чтобы человек перенес такую пытку; когда привезли Сурина в больницу, узнать его не было возможности: рот, нос, уши, словом, все у него было обезображено ударами кольев и топора крестьян, напавших на патруль“. Калі Сурын прышоў да памяці, то ён прасіў вучня Мурзалімава даведацца, ці не забяруць яго паўстанцы з сабой, але цяжкае становішча Сурына прымусіла Зьвірждоўскага ня браць яго ў далейшы паход⁵⁸⁾.

Ня менш зьбілі сяляне паўстанца Гіжыцкага Г. (18-цілетні магілеўскі гімназіст). Ён таксама быў дастаўлены на наступны дзень у інстытуцкую больніцу. Праз паўтара гады, ужо пры сасланьні ў Сібір, у Гіжыцкага былі адзначаны 4 знакі ад ран на правай шчацэ, падбародку і дзьве раны на шыі, якія яшчэ не загіліся, а таксама пералом рукі⁵⁹⁾.

Былі, зразумела, але больш лёгкія раненьні і сярод выпадковых праходжых у часе перастрэлак паўстанскіх патруляў з супраціўнікамі. Так, быў ранены ў нагу яўрэй Футнік, лекарскі вучань, І. Хадоска—у правую дужку⁶⁰⁾ і іншыя.

Калі магчымасьць арганізаванага адпору была паралізавана, калі насельніцтва было тэрорызавана пажарам і стралянінай, пікеты паў-

⁵⁶⁾ Пры апавяданьні Кажураў кажа: „Видно, что я был ранен в левую руку“.

⁵⁷⁾ Аб Сурыне ў справе „О политических преступниках Жарине, Гижицком и Франковиче“. Маг. Гіст. Арх. Губ. Праўл. 1864 г. № 472.

⁵⁸⁾ Асмалоўскі, А. „Воспоминания оче-

видца о польском восстании в г. Горках 23 апр. 1863 г.“, „Мог. Губ. Вед.“, 1870, № 32.

⁵⁹⁾ Маг. Гіст. Арх., справа „О политических преступниках Жарине, Гижицком и Франковиче“, 1864, № 472.

⁶⁰⁾ „Могил. Губ. Вед.“, 1863, № 77.

Ахранка, відаць, мела блізкія сувязі з студэнтамі Ярмолавым і Скрынікавым. Мабыць, і раней яны давалі цікавыя для жандармэрыі весткі. Фігура студэнта Ярмолава, што патрапіў атрымаць абаронны ліст ад Зьвірждоўскага-Тапара і ў той-жа час прадставіў яго перш жандару Навіцкаму, а потым губарнатару Тілену, зьяўляецца асабова падазронай. Іншых даных, якія-б выяўлялі асобу Ярмолава, няма.

Страты ад нападу на горад, захоплены паўстанцамі і спалены імі ў цэнтральнай сваёй частцы, былі наступныя: з боку паўстанцаў—забіты 2 (Дамарацкі і Пжыбылоўскі), цяжка ранена 2 (Сурын і Гіжыцкі), затрыманы і зьбіты сялянямі 1 (Чарвінскі); з боку ўрадавага войска—згінула 11 жаўнераў (з іх тры згарэла), імёны іх названы ніжэй, арыштаваны начальнік каманды, 12 жаўнераў і 1 паліцэйскі. Апрача таго былі пасаджаны сялянамі ў турму 4 вучні і згінула ад пажару і рабунку маемасьці і грошай на 30784 руб. Гэтая сума ў лістападзе 1863 г. была даслана губарнатарам у гарэцкае паліцыйнае кіраўніцтва для аплаты страт усім хто пацярпеў ад паўстаньня.

V.

ПАЎСТАЊЦЫ Ў ІНСТЫТУЦЕ І ПАХОД ІХ ПА МАГІЛЕЎШЧЫНЕ.

Інспэктар Жабенка у Траўтфэтара за 2 г. да паўстаньня.—Арышт Траўтфэтара. Дапамога Інстытуту ў тушэньні гарадзкага пажару.—Агітацыя Кілдыша на ферме і загадчык фермы Юрэвіч.—Пабачэньне Траўтфэтара з паланёным начальнікам гарнізона.—Інцыдэнт з скрыняй і абад паўстанцаў.—Рэквізыцыя транспарту. — Пахаваньне Дамарацкага.—Татарын Кадыгроз.

Паход паўстанцаў па Магілеўшчыне і здача іх у Кульчыцкім лесе.—Доля Зьвірждоўскага.—Вайсковая падрыхтоўка ваколічных губарнатараў. Лікавы склад гарэцкага паўстанскага аддзелу.

У той час, як гарадзкое насельніцтва, апрача студэнтаў-паўстанцаў, к моманту нападу мірна адпачывала, на тэрыторыі Інстытуту, які разьмешчаны ад горада за поўкілёмэтра, спалі яшчэ ня ўсе¹⁾. Ня спалі вучні ў пансьёне Земляробчага Вучылішча. А 12 гадзіне ўночы да іх наведваўся інспэктар Жабенка і не знайшоў на сваіх месцах пяці вучняў-палякаў—Вінкевіча, Струмільы, Раднеўскага, Зелянеўскага і Белазора, якія атрымалі дазвол выйсьці ў горад да 11 гад. вечара. Аб гэтым факце Жабенка без адкладу паведаміў Траўтфэтара, выказаўшы трывогу, што ў горадзе нешта пачынаецца. Траўтфэтар упэўніў Жабенку ў іншым, адзначаючы тое, што адсутнасьць вучняў магчыма аб'ясьніць якімі-небудзь іншымі прычынамі, тым больш, што, паводле яго нагляданьняў, на працягу папярэдняга дня нічога асаблівага ў горадзе і навучальных установах заўважана ня было, а таксама, што немагчыма, пры адміністрацыйных сродках Інстытуту, у цёмную поўнач зрабіць якія-колечы росшукі ў горадзе. Траўтфэтар адмовіўся ад выясьненьня прычын, чаму вучні не зьявіліся ў тэрмін, да наступнае раніцы. Жабенка ад дырэктара пашоў на спацыр і вярнуўся дамоў толькі ў момант нападу паўстанцаў.

Пасьля адходу інспэктара, Траўтфэтар заняўся сваімі ботанічнымі досьледамі і захапіўся імі, як звычайна, да 2 гадзіны ночы, калі да яго зьявілася некалькі паўстанцаў, сярод якіх ён пазнаў студэнта Мар-

¹⁾ Падставай для далейшага апавяданьня аб паўстанцах у Інстытуце зьяўляюцца данясенні ў сьледчую камісію Траўтфэтара і кіраўніка навучальнае фермы

Юрэвіча. Справа Лен. Ц. Ар. № 10131 і справа Гарэцкае навучальнае фермы „О бывшем 24 апр. 1863 г. нападении на ферму польских мятежников“, 1863, № 26.

гульца. Маргулец аб'явіў яму ад імя Зьвірждоўскага, што Інстытут і фэрма акружаны паўстанцамі, што з павагі да Інстытуту загадана паўстанцам захаваць ўсё ў цэласьці, калі ня будзе супраціўленьня, што жыхаром Інстытуту забаронена выходзіць, што перад домам, занятым дырэктарам, пастаўлена варта, што для паўстанцаў Горкі самі па сабе не зьяўляюцца асабліва цікавымі і што яны хутка з іх выйдучь. Траўтфэтар бесьпярэчна выслушаў усе гэтыя распараджэньні.

Такім чынам, Інстытут і сумежная з ім фэрма таксама як і горад апынуліся ў руках паўстанцаў. Калі паўстанцы ўпэўніліся, што ніякага супраціўленьня ў Інстытуце ня будзе, то яны зьменшылі варту, а каля кватэры дырэктара зусім зьнялі.

У самым пачатку заняцця Інстытуту былі дзэве ахвяры: быў забіты куляй паўстанца на інстытуцкім дварэ шпітальны служба Марцін Кастраецкі, які імкнуўся выйсьці з Інстытуту ў горад, каб абараніць свой дом у часе пажару, але наткнуўся на варту. У той-жа самы час быў цяжка ранены ў руку інстытуцкі бондар Г. Шчэрба які таксама хацеў прабрацца ў горад для ўдзелу ў тушэньні пажару і быў ранены студэнтам Нітаслаўскім, што быў на варце. Забойца Кастраецкага застаўся нявысьветленым, хаця падазрэньне падала на вучня Раднеўскага.

Вызваліўшыся з-пад дамовага арышту, пасья зьняцця варты, Траўтфэтар адправіўся ў пансыён вучняў Земляробчага Вучылішча, дзе застаў усіх вучняў апранутымі, прычым некаторыя з іх хацелі прайсьці ў горад, але Траўтфэтар іх затрымаў. Паводле ўспамінаў вучня Гейнрыха, Траўтфэтар ім сказаў: „о сопротивлении не может быть и речи: они вооружены и их много, а мы безоружны. Одна безусловная покорность может сохранить нам жизнь, а государству—это прекрасное заведение“²⁾. Калі-ж вучні выказалі жаданьне адправіцца ў горад, каб дапамагчы ў гашэньні пажару, то Траўтфэтар зьвярнуўся да аднаго вартаўніка з прапановай інстытуцкіх пажарных інструмэнтаў і вучнёўскіх сіл. Спачатку вартаўнік адмовіўся ад гэтае прапановы, ведаючы што гасіць пажар не загадана, але праз некаторы час, пасья атрымання разьясьненьня ад Зьвірждоўскага, сам адправіўся да дырэктара з просьбай даць людзей і інструмэты для гашэньня пажару. З атрыманьнем пажарных інструмэнтаў, якія знаходзіліся ў веданьні кіраўніка гарэцкай навучальнай фэрмы — Юрэвіча, адбылася невялікая заміна.

Юрэвіч, больш варожа настроены ў адносінах да паўстанцаў, чымся Траўтфэтар, адмовіўся выканаць распараджэньне Зьвірждоўскага аб выдачы інструмэнтаў і высылцы вучняў бяз згоды дырэктара. Калі-ж паўстанец Кушалеўскі заявіў яму, што і дырэктар загадвае гасіць пажар, то Юрэвіч не паверыў і сам пашоў да Траўтфэтара, каб праверыць словы Кушалеўскага³⁾.

Фэрма таксама, як і Інстытут, была занята паўстанскімі патрулямі. Юрэвіча а 2 гадзіне ўночы абудзілі вартаўнік і назірач фэрмы. Напужаны няскладным апавяданьнем вартаўніка аб зьяўленьні 8 узброеных на фэрме, а таксама водблескам пажару, стрэлянінай і плачам сям'і яго памочніка Максімава, дом якога гарэў, Юрэвіч узброіўся

²⁾ „Горы-Горецкая катастрофа 22 и 23 апр. 1863 г. Воспоминания очевидца“, „Русская Старина“, 1883 г. № 11.

³⁾ Варожасьць Юрэвіча відна ня толькі ў яго рапарце ў сьледчую камісію, у якім ён некалькі пераўвялічвае яе, ста-

раючыся застрахаваць сябе, як паляка, ад якога-небудзь падазрэньня ў спачуваньні паўстанню, але з іншых фактаў, якія былі на фэрме, і з адносін да яго з боку пастаўнаў.

рэвольвэрам і выступіў з дому сумесна з двума вучнямі і старастай, узброенымі тапарамі. Побач з яго кватэрай, недалёка ад варот дасьледчага поля, быў на варце паўстанец Гародка, вучань Земляробчага Вучылішча. Калі Юрэвіч хацеў падыйсьці да яго, дык Гародка ўзяў ружжо на прыцэльнік і закрычаў: „не падыходзьце — заб'ю!“ Юрэвіч пачаў пагражаць Гародку, што калі ён адважыцца страляць, то будзе забіты. Тады Гародка два разы запэўніў, што паўстанцы ня зробіць ніякага зла фэрме, калі толькі ніхто ня выступіць з фэрмы. Юрэвіч пакінуў Гародку, але загадаў узброіць усіх выхаванцаў фэрмы тапарамі, жалезнымі віламі, вілкамі з жалезнымі наканечнікамі і быць нагатове на звычайным зборным месцы. Хутка Юрэвіч заўважыў на фэрме новыя патрулі паўстанцаў у добрым узброеньні. Тады ён загадаў пакінуць прымітыўнае ўзброеньне, а сам вярнуўся дамоў і схаваў у шафу свой рэвольвэр.

Здарэньнем для фэрмы была вярбоўка паўстанцамі Кілдышам і Гладкоўскім вучняў фэрмы, якія ня так лёгка далучаліся да паўстанцаў, як вучні іншых Гарэцкіх навучальных устаноў⁴⁾. Юрэвіч, паводле патрабаваньня Кілдыша і Гладкоўскага, склікаў вучняў-фэрмэраў на пляцоўку пад павець і зьявіўся сам. Для скліканьня вучняў быў дадзены паўгадзінны тэрмін. З усіх 58 вучняў гарэцкай фэрмы зьявілася каля 20 чалавек, астатнія ж — хто ўцёк або схаваўся, хто адправіўся ў горад з пажарнымі інструмэнтамі, а 9 вучняў апынулася ў больніцы. Зьявіліся на пляцоўку і некаторыя работнікі фэрмы. Перад прамовай да сходу паўстанец Кілдыш папярэдзіў Юрэвіча пад суроваю адказнасьцю не забараняць вучням далучацца да паўстанцаў. Юрэвіч на гэта адказаў: „пожалуйста, не страчайце мяня і будзьце настолько честны не прынуждать воспитанников силою итти с вами“.

„Слова гонару! ня будзе зьневальненьня“ — адзначыў Кілдыш і зьярнуўся з агітацыйнай прамовай да сходу. Ён казаў, што даволі ўжо вучні і работнікі жылі пад расійскім бізуном, што вучняў зьбіваюць, абыходзяцца з імі, як з скацінай, што паўстанцы ідуць за справу справядлівасьці, што з паўстанцамі будзе добра, бо яны па-лепшаць іх матар'яльнае і праваое становішча. Калі некаторыя з вучняў супярэчылі, што яны рускія, а паўстаньне — польскае, то Кілдыш адзначыў, што паўстаньне — справа агульная і запрашаў ісьці ў іх шэрагі. У гэты момант падыйшоў да Кілдыша вучань 3-е клясы Качынскі. Ён перш глянуў на Юрэвіча і запытаўся ў яго адносна ўваходу ў аддзел. Кілдыш папярэдзіў Юрэвіча, прызваўшы Качынскага да самастойнасьці і сьвядамасьці, пасля чаго Качынскі далучыўся да паўстанцаў. Кілдыш абняў яго, пацалаваў і сказаў, каб ён апрануўся для паходу.

Такім чынам пашчасьціла завербаваць толькі аднаго вучня. Праз паўгадзіны Кілдыш і Гладкоўскі паўторна зьявіліся для агітацыі і вярбоўкі паўстанцаў. На гэты раз яны завербавалі яшчэ двух вучняў — Самсона і Сечынскага. Паводле слоў Юрэвіча, Кілдыш і Гладкоўскі пагражалі вучням зброяй, а адзін вучань — Карась, — склаўшы рукі накрыв, сказаў: „забеце, не пайду!“ Завербаваны вучань Самсон падмовіў свайго таварыша Яцыну таксама далучыцца да паўстанцаў, прычым, з мэтай запужаць яго, закінуў яму на шыю дзягу, як-бы намяка-

⁴⁾ Маг. Гіст. Арх., Справа „О полит. реступниках Донате Килдыше и Алек-

сандре Гладковском“, 1863 г., № 506, таксама ў данясенні Юрэвіча.

ючы на магчымасць сьмерці ў выпадку адмовы. Яцына ўступіў у адзел, але хутка ўцёк з яго ў часе паходу і вярнуўся ў Горкі.

Няўдачу свае агітацыі Кілдыш і іншыя паўстанцы тлумачылі, між іншым, уплывам на вучняў фэрмскай адміністрацыі і ў прыватнасці Юрэвіча; чаму Кілдыш пасля вярбоўкі зьвярнуўся да назорцы фэрмы Ботвіна з словамі: „вас тут усіх, пачынаючы з загадчыка, да апошняга, трэба перавешаць!“

Хутка пасля вярбоўкі да Юрэвіча зьявіліся тры паўстанцы для пошукаў і забралі ў яго рэвольвэр і шаблю. Калі Юрэвіч пачаў прэтэставать супроць гэтага адняцця, дык адзін паўстанец, паводле слоў Юрэвіча, „надел фуражку, обнажил взятую им со шкапа мою саблю и начал махать предо мною и ударять в пол, а повстанец Гладковский вертелся около меня и воспитанников с револьвером в руках на прицеле“. Гэта быў адзіны агляд паўстанцамі кватэры на тэрыторыі Інстытуту, і ён сьведчыў аб падазронах адносінах паўстанцаў да Юрэвіча.

Астатнія жыхары або трымаліся хаты, або накіраваліся да дырэктара, каля кватэры якога, такім чынам, сабраліся некаторыя профэсары, чыноўнікі і студэнты. Толькі назірач Земляробчага Вучылішча Мальчэўскі, які ня вельмі падабаўся паўстанцам, як Коротцаў і Вільбоа, схаваўся сам і схаваў грошы так, што потым іх і не знайшоў і, пасля, просячы аб дапамозе, пісаў: „утерял мною при таких смутах, или кем захвачен находившийся у меня весь собственный мой, обеспечивающий будущность мою, наличный капитал в 296 руб. сер.“⁵⁾

Варожасьць паўстанцаў да Юрэвіча тлумачыцца яшчэ і тым, што ён схаваў многіх вучняў фэрмы, на якіх, мабыць, спадзяваліся паўстанцы. 8 вучняў-фэрмараў схаваліся пад кляццю, падстрэшшам, у саломе і нават пад падлогай у кватэры самога Юрэвіча; 5 вучняў зусім зьбеглі з фэрмы вёрст за 7 і вярнуліся на другі або на трэці дзень. З 34 вучняў-фэрмераў, якія знаходзіліся ў гэты дзень у Іваноўскай фэрме, 4 палякі, паводле іх аднамыснага жаданья, як піша Юрэвіч, былі адпраўлены ў Пуллы (фальварак за 15 вёрст).

Хаваліся ад вярбоўкі таксама і некаторыя студэнты. Гурскі і Клейнгауз, студэнты Інстытуту, схаваліся ў піўніцы профэсара Гінцэля, які потым абвінавачваўся ў спачуваньні паўстаньню і спробаваў спасылацца на гэты факт у сваю карысьць, але бяз вынікаў⁶⁾. Вучань Земляробчага Вучылішча Грамыка схаваўся спачатку ў піўніцы сялянкі Маслоўскай, а потым у піўніцы ксяндза Дабравольскага. Магчыма адзначыць яшчэ, што студэнта паляка Федаровіча „захавала“ сама інстытуцкая адміністрацыя: яна пасадзіла яго на гэты дзень за якуюсьвіну ў карцар, дзе ён і сядзеў да прыходу адзелу ў Інстытут. Тады, паводле патрабаванья Зьвірждоўскага — хаця, як піша Траўтфэтар, патрабаваньні паўстанцы прад'яўлялі „в виде вежливых просьб“ — Федаровіч быў вызвалены з карцару. Але Федаровіч скарыстаў волю толькі для таго, каб падыйсьці да дырэктара і папрасіць яго паўторна замкнуць яго ў карцар, бо ён не хацеў далучацца да паўстанцаў. Траўтфэтар з вялікай ахвотай на гэта згадзіўся, і Федаровіч застаўся ў карцары, пакуль ня быў выпушчаны з яго, ужо пасля

⁵⁾ Маг. Гіст. Арх., Справа Гарэцкага Інстытуту „Об мятежниках в Горках, потерях казны и т. д.“, 1863, № 89.

⁶⁾ Адказ Гарэцкага Інстытуту на за-

пытаньне сьледчае камісіі ў лютым 1864 г. Лен. Лес. Ін-та, Справа з перапіскай аб 1863 г.

адходу паўстанцаў, паводле пастановы нарады Інстытуту, і, вярнуўшыся дамоў, знайшоў сваю кватэру і маемасьць спаленымі.

Некаторыя, відавочна, былі завербаваны супроць жаданья, бо яны дэзэртавалі з аддзелу. Вучань Земляробчага Вучылішча Сушчэвіч Б. у часе паўстанья ў Горках быў пад ружжом, а ўвечары зьявіўся з прызнаньнем да Жабенкі. Вучань Рутайцыс з фэрмэрам Стракоўскім пакінулі аддзел ужо ў часе паходу дні, праз тры і накіроўваліся да Горак, але іх затрымалі сяляне і даставілі ў Магілеў, дзе іх пасадзілі ў турму⁷⁾.

Вярбоўка паўстанцаў была ня толькі на фэрме і ў Інстытуце, а і ў горадзе, дзе таксама некаторыя ўхіліліся ад яўкі ў аддзел. 78-мі гадовая бабуня Амяльянава⁸⁾ расказвала мне асабіста, што да дому, у якім яна жыла і ў якім кватэравалі тры студэнты—Купчын, Пятроўскі і Яськевіч, падоходзілі ўзброеныя паўстанцы і некалькі раз выклікалі Пятроўскага, але ён у той час схаваўся, і паўстанцы адыйшлі.

Блізка 8 гадзіны раніцы на тэрыторыю Інстытуту ўступіла галоўная частка аддзелу з абозам. Інстытут для аддзелу зьяўляўся больш ізоляваным і абароненым месцам, чымся пляц і іншыя месцы ў горадзе, бо быў аддзелены ад яго паркам і гаем. Тутака было зручней рыхтавацца да наступнага паходу. Апрача таго Інстытут прыцягваў паўстанцаў і іншым.

Аддзел ішоў з гораду ў баявым парадку: уперадзе Міткевіч з аддзелам у 30 чалавек, потым Зьвірждоўскі з аддзелам у 60 паўстанцаў і, урэшце, Віскоўскі на чале астатніх. Палонныя—14 чалавек—ішлі ззаду, а абоз з некалькіх драбін з цэлам забітага Дамарацкага замыкаў процэсію⁹⁾.

Увесь аддзел спыніўся на двары каля галоўнага інстытуцкага корпусу, прычым коняй не адпрагалі да адпраўленьня з Горак далей.

Калі Траўтфэттар даведаўся, што сярод палонных ёсьць начальнік гарнізону Мышкоўскі, то ён, паводле асобнага дазволу, меў з ім пабачэньне. Ён выказаў Мышкоўскаму жаль з прычыны няшчасьця, якое з ім здарылася. На гэта адзін з прыстаўленых да Мышкоўскага вартаўнікоў адказаў, што Мышкоўскі сам вінаваты, бо яму прапанавана было здацца, але ён на гэта не згадзіўся. Мышкоўскі выказаў жаданьне пабачыцца з жонкай. Траўтфэттар перадаў гэтае жаданьне вартаўніку, з просьбай здаволіць яго. Праз некаторы час Мышкоўскі атрымаў адказ, што яго просьбу магчыма-б было выканаць, але што ў гэтым няма патрэбы, бо ўсё палонныя будуць вызвалены, як толькі паўстанцы выступяць з Горак.

Для пастанцаў быў адчынен галоўны корпус Інстытуту, у якім яны занялі частку корыдора ў першым паверсе і швэйцарню. У корыдоры некаторыя разьмясьціліся адпачыць. Тут-жа разьмясьцілі аснаду і рэчы, захопленыя ў горадзе, у тым ліку і жалезную скрыню з

⁷⁾ Адзнака Траўтфэтара ў сьпісе вучняў, якіх апытвала пасля паўстанья камісія з інстытуцкае адміністрацыі.

⁸⁾ Жыве ў Горках, на Зарэччы; апавяданьне адносіцца да ліпеня 1928 г.

⁹⁾ Гэты пераход апісвае ў сваіх успамінах Асмалоўскі:

„Инсургенты были одеты в серые из солдатского сукна чамарки, за плечами виднелись солдатские ранцы и поверх наброшены были серые пальто с капю-

шонами; оружие их состояло из каро- теньких ружей со штыками, только у многих можно было заметить за поясом пистолеты и на портупях сабли. Топор ехал на статной серой лошади. Одет он был в форменное офицерское пальто с белыми пагонами и пуговицами“.

„Воспоминания очевидца о польском восстании в г. Горках 23 апр. 1863 г.“, „Мог. Губ. Вед.“, 1870, № 32.

грашыма, узятую з скарбоўні. Гэтую скрыню паўстанцы ніяк ня здолелі расчыніць і, калі выходзілі з Горак, то пакінулі яе сторажу галоўнага корпуса Сямёнаву з тым, каб ён грошы забраў сабе, а скрыню спаліў. Але, зразумела, стораж гэтага зрабіць ня здолеў і перадаў яго, пасья адходу паўстанцаў, дырэктару. Траўтфэтар у прысутнасці членаў кіраўніцтва Інстытуту, павятовага скарбніка і іншых панятых адчыніў скрыню: у ёй знойдзена каля 10.000 р., якія належалі скарбоўні. Мабыць, такі вынік гісторыі з жалезнай скрыняй і быў абаронай скарбовае маемасці з боку скарбніка Сліжакава, які потым атрымаў нагароду (ордэн) за абарону маемасці ў часе гарэцкага паўстанья¹⁰).

Апрача скарбовае скрыні, паўстанцы захапілі ў скарбоўні ў горадзе асобную скрыню, якая належала Інстытуту, з 15.000 руб. інстытуцкіх грошай. Траўтфэтар звярнуўся да Міткевіча, які заўсёды з студэнтам Казелам прад'яўляў яму тья або іншыя патрабаванні паўстанцаў, з просьбай аб выданні пасведчанья ў тым, што забраны інстытуцкія грошы. Міткевіч пацікавіўся бугальтэрскімі кнігамі з інстытуцкае канцэлярыі, з якіх відаць было-б, што запраўды ў скарбоўні захоўвалася названая сума. Адпаведныя старонкі бугальтэрскіх кніг былі паказаны Міткевічу, і перад выхадам паўстанцаў з Горак Міткевіч выдаў Траўтфэтару квіток за подпісам Тапара і з пячаткай на тое, што названыя грошы Інстытуту паўстанцамі ўзяты. Апісаўшы гэты факт сьледчай уладзе, Траўтфэтар выказвае жаль, што ён у часе агульнае сумяціцы забыў аб грашовых докумэнтах і білетах на суму 2,098 руб., якія таксама знаходзіліся ў інстытуцкай грашовай скрыні, і што ён, магчыма, атрымаў-бы іх назад, калі-б успамянуў і звярнуўся за імі да Міткевіча.

Хутка пасья прыходу аддзелу ў Інстытут паўстанцы пачалі арганізоўваць абед—закуску, прычым часткова скарысталі інстытуцкія продукты. Масла забралі з запасаў эконома, які харчаваў вучняў Земляробчага Вучылішча, а хлеб і малако—на фэрме, але расплаціліся толькі за масла, а за хлеб не (4 пуды па 2 кап. фунт) і малако (33 карцы па 5 кап. за карэц). У той час як большасць паўстанцаў падмацоўвала свае сілы з агульнага котла, некаторыя, як Маргулец, Кудрэвіч і іншыя, заходзілі да Жабенкі і Венцоўскага, дзе яны пілі гарбату і закусвалі.

Інстытут прыцягваў паўстанцаў таксама, як крыніца папаўнення і паляпшэння іх транспарту, бо таго абору, які ў іх быў, для ўсіх паўстанцаў не хапала. Таму паўстанцы і заняліся рэквізыцыяй у Інстытуце, а галоўным чынам на фэрме, транспартных сродкаў. У эканоміі, якая абслугоўвала непасрэдна Інстытут, былі забраны: два кані (адзін—выяздны, заводзкі, а другі—працоўны), адны драбіны, розныя рэчы збруі, авёс, сена. Усяго інстытуцкая гаспадарка мела страты на 285 руб., з якіх асобна трэба адзначыць 63 руб.—цану скарбовага абмундыравання, у якім пайшлі 8 вучняў-паўстанцаў з Земляробчага Вучылішча¹¹). З конскага заводу, які знаходзіўся на фэрме ў веданні проф. Раздольскага, паўстанцы забралі 11 коняў (9 заводзкіх і 2 працоўных) з збруяй, а таксама і чатырох вознікаў для абслугоўвання коняў¹²).

¹⁰) „Мог. Губ. Ведомости“, 1864 г., № 20.

¹¹) Маг. Гіст. Арх., Справа Горацкага Ін-ту „О бывших мятежниках в Горках, потерях казны, чиновников и др.“, 1863 г., № 89.

¹²) Ibidem. Справа „О заграблении польскими мятежниками из институтских конюшен заводских и рабочих лошадей и фуража“, 1863 г., № 87. Усе коні былі потым вернуты.

паказаньням Сурына, што яго ранілі паўстанцы, калі ён варочваўся дамоў, і тым больш, што пры ім ня было зброі, калі яго паднялі раненага. І толькі праз паўтары гады, у часе суда над раненым Гіжыцкім, калі выясьнілася, што Сурын пасылаў вучня Мурзалімава да паўстанцаў даведацца, ці не забяруць яны яго з сабой, дык была выдзелена аб Сурыне асобная справа. Але ў той час Сурын пасьпеў ужо ўцячы¹⁵⁾.

Перш паўстанцы зьвярнуліся да Юрэвіча, каб работнікі фэрмы зрабілі труну для пахаваньня В. Дамарацкага. Калі-ж выявілася немагчымасьць хутка яе зьбіць, дык паўстанцы зьвярнуліся да Траўтфэтара з просьбай, каб ён даў ім дыван для пераноскі ў ім трупа забітага да магілы. Атрымаўшы дарагі дыван, паўстанцы загарнулі ў яго труп, паклалі на стрэльбы, складзеныя нахштальт насілак, і накіраваліся да магілы. Месцам для пахаваньня быў выбраны інстытуцкі дрэўны завод за рэчкай Капылкай. Сярод бяроз на паўночна-заходняй ускраіне заводу з сьпевамі, з ваеннай пашанай, пры стралях з ружжаў, Дамарацкага пахавалі ў дыване Траўтфэтара. А перад Траўтфэтарам потым папрасілі выбачэньня, што прышлося пахаваць Дамарацкага, за адсутнасьцю труны, у дыване. На пахаваньні прысутнічала большасьць аддзелу, на чале з Зьвірждоўскім; быў таксама і настаўнік Інстытуту Выбраноўскі. Сьпевамі нацыянальных гімнаў, паўторанымі пасьля і перад гарадзкім касьцёлам, паўстанцы ўзмацнялі свае сілы для далейшых дзеяньняў. На бярозе побач магільнага ўзгорка былі выразаны крыж і фамілія Дамарацкага. Паводле ўспамінаў проф. Рытава, які прыехаў у Горкі праз 16 год пасьля здарэньняў, яшчэ віднелася на бярозе выразка, але потым яна закрылася карой. Уночы пасьля пахаваньня магіла была раскапана невядомымі, каторыя забралі ўсё каштоўнае—дыван, боты і вопратку. Праз 20 год магіла другі раз падлягла раскопцы вучням Земляробчага Вучылішча Грыгаровічам, які ўзяў з магілы чэрап. Учынку Грыгаровіча поліцыя дадала політычнае значэньне, рабіла дазнаньне, але нічога ня высьветлілі¹⁶⁾.

Апрача пахаванага Дамарацкага, паўстанцы мелі ў Горках яшчэ двух згіблых таварышоў: Пжыбылоўскага, забітага ў полі Кажуравым, і Мачульскага, забітага шалёнай куляй таварыша напярэдадні паўстаньня. Але ня было магчымасьці пахаваць ні таго, ні другога. Аб Пжыбылоўскім ужо расказана. З Мачульскім, паводле іроніі лёсу, здарылася інакш. У лісьце ад 15 кастрычніка 1902 г. з Ёркуцку да брата забітага, палкоўніка Мачульскага¹⁷⁾, паўстанец Ад. Ястржэмбскі ўспамінае, што ён, Ястржэмбскі, зьвярнуўся да Зьвірждоўскага і расказаў яму выпадак з Мачульскім; на гэта Зьвірждоўскі адказаў, што пры тэй сытуацыі, у якой яны знаходзіліся, няма магчымасьці займацца пахаваньнем. Трэба адзначыць, што адказ Зьвірждоўскага Ястржэмбскі перадаў ня зусім дакладна, бо паўстанцы ўсё-ж пахавалі Дамарацкага, і справа тут, уласна, у іншай сытуацыі, якая не дазваляла пахаваць іншых

¹⁵⁾ Маг. Гіст. Арх., Справа „О полит. преступниках Жарине, Гижицком и Францковиче“, 1864 г., № 472.

¹⁶⁾ У канцы ліпня 1863 г. Траўтфэтатар атрымаў ад аднаго сваяка Дамарацкага з Каскова, Валын. г., ліст на французскай мове з просьбай паведаміць аб лёсе Дамарацкага. „Амаль 3 месяцы прайшло з тых пор, як мы атрымалі яго апошні ліст — піша сваяк, з тых пор ні слова, ні

адной звесткі, апрача некаторых чутак, якія даходзяць да няшчаснага айца“. Траўтфэтатар адказаў, што Дамарацкі забіты пры забраньні. („Горекский Вестник“, 1917 г., № 14. Ар. Л. Лес. Ін., Папка з перапіскай аб здарэньнях 1863 г.).

¹⁷⁾ Ліст Ястржэмбскага знаходзіцца ў матар’ялах Малішэўскага. E. Maliszewski. „Rok 1863 na Kresach Mohilewskich“, „Wschód Polski“, 1920 г., № 8-9, ст. 38.

згіблых. Конспірацыйная кватэра, дзе згіб Мачульскі, знаходзілася на ўскраіне гораду, куды нельга было прабрацца, без небацьпекі сутычкі з сялянамі, як і ў поле, дзе згіб Пжыбылоўскі. Далей Ястржэмбскі ўспамінае, што, калі паўстанцы пакінулі Горкі, то мясцовая ўлада, адшукаўшы забітага Мачульскага захаваным пад ложак, дагдалася, што Мачульскі забіты або з прычыны адмовы далучыцца да паўстанцаў, або з прычыны супярэчання супроць паўстаньня, пахавала яго і нават паставіла надгробак з надпісам, што тут спачывае цела таго, хто не бараніў жыцця, каб застацца верным трону¹⁸).

У супроцьлегласць параўнальна вялікаму ліку чалавечых ахвяр і пажараў у горадзе, тут, у Інстытуце, усё абыйшлося мірна, калі ня лічыць забітага стоража і раненага плотніка. У значнай ступені гэта тлумачыцца складам аддзелу, які прызнаваў значэнне Інстытуту, і дыплёматычным абхаджэннем Траўтфэтара, які патрапіў увайсці ў ласку паўстанцаў.

А 2 гадзіне ў дзень, калі пахавалі Дамарацкага і скончылі рэквізыцыю, аддзел паўстанцаў, які быў цяпер даволі значнай баявой адзінкай,—прыблізна ў 140 чалавек¹⁹) і 50 коняй, пачаў рыхтавацца да ад'езду з Горак. Сьпешны ад'езд з Гарак тлумачыцца неабходнасьцю выканання вызначанага пляну паўстаньня на Магілеўшчыне, для чаго трэба было ў гэты дзень яшчэ прайсці каля 20 вёрст да бліжэйшага начлегу, і небацьпекай незадаволенасці ваколічных сялян, сутычка з якімі была не ў інтарэсах паўстанцаў.

Вучань Асмалоўскі ў сваіх успамінах перадае, што пры выхадзе паўстанцаў з Горак да іх далучыўся татарын Кадыгроп, які паходзіў з Крыму і рыхтаваўся ў Горках для паступленьня ў Інстытут²⁰).

Аддзел выступіў праз Слабоду, прадмесце Горак, на магілеўскім шляху ў напрамку да мястэчка Дрыбіна. У Дрыбіне, маёнтку пана Антона Цэханавецкага (не Ігната Цэханавецкага, які ўпамінаўся раней), для паўстацаў былі наладжаны вьчэра і начлег. Раніцаю, 7 мая, аддзел накіраваўся да мястэчка Крычава на дапамогу крычаўскім паўстанцам, якія знаходзіліся пад кіраўніцтвам Жукоўскага-Касы. Шлях ляжаў праз м. Расну. Да прыходу паўстанцаў у Расну, тут ужо вялася некаторая падрыхтоўка да паўстаньня з боку лекара Л. Мацкевіча і каморніка І. Мацкевіча, якія агітавалі сярод сялян. Л. Мацкевіч казаў, што палякі жадаюць забраць край у рускага цара, і каб сяляне нічога ня пужаліся, бо яны будуць вольныя, атрымаюць дарма зямлю, перастануць службыць прыгон і плаціць чынш і наогул будуць жыць добра²¹). Мацкевіч І., калі паўстанцы прышлі ў Расну, быў недалёка ў вёсцы Тугульдавай, дзе казаў сялянам, што палякі разьбілі Сянно і

¹⁸) Іншыя дадзеныя аб надгробку Мачульскага няма. Малішэўскі, у якога знаходзіцца ліст Ястржэмбскага, дапаўняе гісторыю Мачульскага: з спачуцца да маткі згіблага, якая жыла недалёка ад Горак, улада зьмясьціла на скарбовы кошт у Маскоўскі кадэцкі корпус двух малодшых братоў згіблага; адзін з іх, ужо 30-ці гадоў і будучы на службе ў Уладзі-вастоку, успамінаў айчыну і вярнуўся ў яе.

¹⁹) Падрабязней адносна ліку паўстанцаў Горацкага аддзелу ў канцы гэтага разьдзелу.

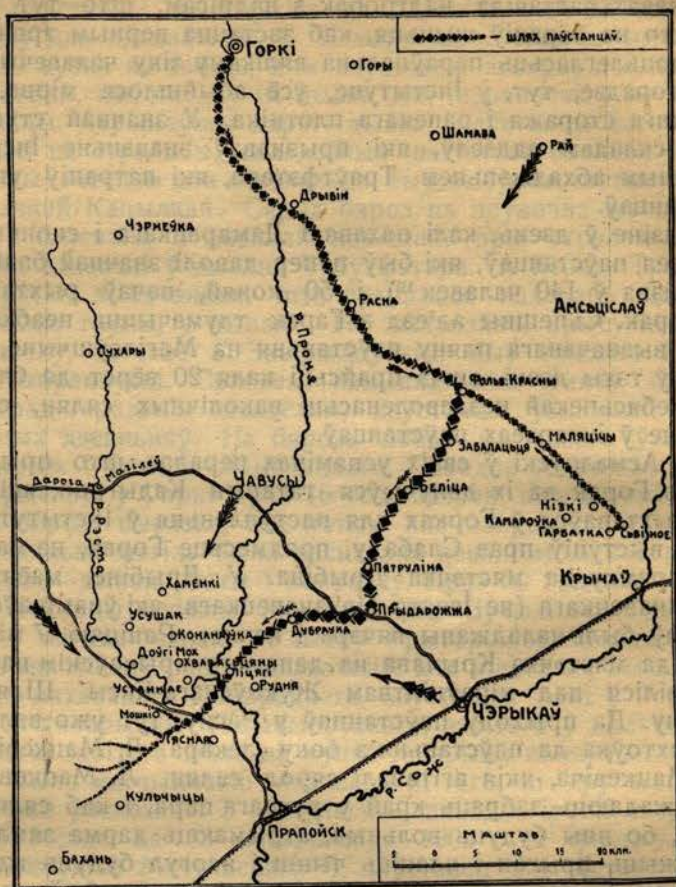
²⁰) „Могил. Губ. Ведомости“, 1870 г.,

№ 32. „Во время выступления повстанцев — піша Асмалоўскі — несколько человек из нас, не принадлежащих к партии, стояло на крыльце одного дома, находящегося на улице, которою шли повстанцы. Кадыгроп был с нами и спокойно разговаривал. Но как только показался конный отряд, глаза нашего собеседника загорелись, страсть к верховой езде и буйным татарским набегам заговорила в нем; без слов он торопливо пожал всем нам руки и бегом пустился догонять партию“.

²¹) Мар. Гіст. Арх, Справа „О политических преступниках Пиотровском, Мацкевиче и др.“, 1864 г., № 219.

Горкі, а 25 мая падыйдуць французы і тады будзе добра: ня будзе падаткаў, паборшчыны ²²⁾.

У Расне сустрэў паўстанцаў ксёндз Лукашэвіч з некаторымі жыхарамі. Сярод іх быў дзелавод станавога прыстава Фалькоўскі ²³⁾. Сам-жа станавы прыстаў схваўся, і дзелаводства ў яго канцэлярыі было спалена. Пасья невялічкага адпачынку аддзел пасунуўся далей

і, зрабіўшы за суткі амаль 25 вёрст, да начы прыбыў у фальварак Красное, маёнтка не раз ужо названага пана Ф. Чудоўскага, члена магілеўскага і гарэцкага камітэтаў, які ў гэты час прымаў удзел у сёнінскім аддзеле паўстанцаў. Тут Зьвірждоўскі даведаўся пра няўдачу, якая спаткала Жукоўскага пад Крычавам. Яго аддзел, які сабраўся ў в. Гарбатцы перад Крычавам, лікам прыблізна чалавек 30, замест дапушчальных 80—100, быў расьсеян сялянамі в. Камароўкі і жаўнерамі крычаўскае батарэі, папярэджанымі аб нападзе паўстанцаў. Такім чынам, у Красным далучылася да Горацкага аддзела чалавек 15—20 паўстанцаў з самім Жукоўскім. Парываючыся да далейшага выкананьня

²²⁾ Ibidem „О полит. преступниках Ив. Мацкевиче, Полонском и др.“, 1864, № 76.

²³⁾ Ibidem.

свайго пляну,—захопу магілеўскага артылерыйскага парку,—памятаючы адно з асноўных палажэньняў свайго паходу, каб непакоіць непрыяцеля, нападаць нечакана на слабога і не спадзяваючыся на пасьпяхова вынік бойкі з сотняй крычаўскіх стралкоў пры двух гарматах, Зьвірждоўскі даў загад аб адступленьні к Прапойску і Чэрыкаву. Пасьля адпачынку і некаторага перафармаваньня аддзелу, у сувязі з далучэньнем крычаўскіх паўстанцаў, гарэцкі аддзел вышаў 8 мая з Краснага, прайшоў 20 вёрст, маючы невялічкі адпачынак у ф. Беліцы ў пані Шпішэўскай, і да начы прыбыў у Пятруліна, маёнтка пана Кастравіцкага, чэрыкаўскага маршалка²⁴). Яшчэ ў пачатку красавіка тут падрыхтоўваўся для паўстанцаў провіянт—шынка і сала—і скурат для абуцця²⁵).

Між тым губэрская адміністрацыя, паведамленая аб здарэньнях у Горках і аб напрамку Горацкага аддзелу, тым часам распачала ўжо шэраг мерапрыемстваў супроць паўстанцаў.

Пра здарэньні ў Горках Беклямішава паведаміў Горацкі спраўнік Малянтовіч, які ня мог вярнуцца ў Горкі і пераказаў толькі, што Горкі у руках паўстанцаў. Смаленскага губэрнатара аб горацкіх здарэньнях паведаміў інстытуцкі экзэкутар Брэмзін. Раніцаю ў дзень паўстаньня ён варочаўся з аднае вёскі ў Горкі і ня быў прапушчан вартавымі паўстанцамі. Прабраўшыся пешы да вёскі, ён наняў там коняў і а 7 гадз. увечары ў той-жа дзень быў у Смаленску. Сумесна з Брэмзіным да г. Краснага, Смал. губ., ехаў і вучань Земляробчага Вучылішча Белазор, які ўцёк з шэрагаў паўстанцаў. Брэмзін паведаміў губэрнатара, што студэнты ўзброены, сувязь з горадам перарвана, горад гарыць, чыноўнікі заадно з паўстанцамі, што апошнія забіраюць сялянскую жывёлу²⁶). Тэлеграмы з такім зьместам зараз-жа былі накіраваны са Смаленску ў Пецябург і Магілёў. На наступны дзень—7 мая—у Пецябургскіх міністэрствах атрыманы шэраг тэлеграм аб гарэцкіх здарэньнях. Зелёная атрымаў—ад Траўтфэтара і Тілена, Валуеў—ад Беклямішава і Тілена, шэф жандараў Долгарукаў—ад магілеўскага жандарскага палкоўніка Сакалова, вайсковы міністар Мілюцін—ад Тілена і з Воршы ад начальніка батальёну Бранда. Тэлеграмы падавалі здарэньне пераўвялічана: Сакалоў, напрыклад, тэлеграфавалі Долгарукаву, што на Горкі напала 300 паўстанцаў, спалена 150 дамоў, забіта 18 жаўнераў, паўстанцаў забіта—6, забраны ў няволю адзін²⁷). Траўтфэтар у тэлеграме Зелёному аб далучэньні вучняў да паўстанцаў, у большасьці паводле зьневальненьня, між іншым, паведамляў, што сямействы і дамы профэсароў Краўзэ і Стэбута, якімі і Зелёной асобна цікавіўся, не пацярпелі²⁸).

Да атрымання загадаў з цэнтру, Беклямішавым былі накіраваны супроць гарэцкага аддзелу паўстанцаў тыя вайсковыя сілы, якія былі ў губэрні: з Магілева—рота Алексапольскага палка і 20 казакаў з адной гарматай; з Чаус—рота Чарнігаўскага палка; з в. Рай (на шляху з Мсьцісьлаўля ў Горкі, каля м. Шамава)—рота Чарнігаўскага

²⁴) Шлях Горацкіх паўстанцаў па Магілеўшчыне на стар. 284 (68).

²⁵) Док. БАН, Справа „О беспорядках в Царстве Польском и в зап. губерниях“, 1863 г., № 27.

²⁶) Маг. Гіст. Арх., Справа Горацкага Інстытуту „О бывших мятежниках в Горках, потерях казны и т. д.“, 1863, № 89.

²⁷) Маск. Ц. Арх., Справа „О беспорядках в Ц. Польском и в зап. губерниях. Часть 420. О мятежнической шайке, сделавшей нападение на г. Горы-Горки“, 1863 г.

²⁸) Арх. Лесн. Лен. Ін-та, папка з перапіскай аб 1863 г.

палка, накіраваная перш у Горкі, а потым для перасьледваньня паўстанцаў, і, урэшце, з Чэрыкава таксама рота Чарнігаўскага палка. Такім чынам, усяго было накіравана 424 жаўнеры (пры 106 у рэз. роце) і 20 казакаў з адной гарматай. Аршанскі-ж начальнік штаба, адначасова з паведамленьем вайсковага міністра аб нападзе паўстанцаў на Горкі, пісаў, што „роты ввереннаго ему батальёна знаходзяцца, по случаю появления в разных местах шаек польских мятежников, в откомандировках, а потому посланы в Горки быть не могли“²⁹⁾.

Апрача таго быў даны загад аб папярэджаньні пераправы паўстанцаў праз Днепр: усе паромы і чаўны былі пераведзены на правы бераг, на якім пастаўлены былі сялянскія варты. І тут таксама, як і ў Горках, адміністрацыя пастаралася рознымі аб'яцанкамі перацягнуць на свой бок сялян. За спайманьне паўстанца са зброяй аб'яцалі 5 руб., а за паўстанца бяз зброі—3 руб.

9 мая ў Пятруліне Зьвірждоўскі атрымаў з Магілева ад М. Аскеркі, які трымаў сувязь між рознымі аддзеламі Магілеўшчыны, паведамленьне аб вайсковых перасоўваньнях супраць яго аддзелу. Не жадаючы ўвязвацца і тут у адкрытую бойку і парываючыся знайсці якую-калечы натуральную абарону, Зьвірждоўскі ўзяў напрамак ад станцыі Прыдарожнае палявымі дарогамі да ракі Проні, праз якую была пераправа на пароме каля вёскі Ліцягі. Ноч на 10 мая гаразкія паўстанцы правялі ў маентку пана Віскоўскага, фальварак якога знаходзіўся каля Ліцяг. Падмацаваўшы свае сілы сном і харчамі, паўстанцы досьвіткам 10-га пераправіліся на правы бераг Проні. Пераправа была сьпешная, бо тут і ў далейшым паўстанцам прыйшлося стыкнуцца з варожасьцю сялян. Старшыня Дуброўскае воласьці Карпаў, папярэджаны аб магчымасьці зьяўленьня паўстанцаў, даў загад, каб ніхто з сялян не даваў нікому з паўстанцаў ні прытулкаў ні харчоў, а сам адправіўся ў Магілеў і паведаміў Беклямішава адносна пераправы паўстанцаў праз Проню (у пасьледку Карпаў за гэта атрымаў вялікую сярэбраную мэдалю на ганьнінскай тасьме з надпісам „За усердие“³⁰⁾). Пасьля пераправы паўстанцаў паром быў імі спалены на вачох сялян, якія сабраліся на процілеглым беразе ракі. Пазбаўленьня магчымасьці перасьледаваць паўстанцаў, сяляне вярнуліся ў фальварак Віскоўскага, арыштавалі гаспадара і ўчынілі буянства: перабілі вокны, паламалі мэблю, некаторыя рэчы разграбілі і патрабавалі гарэлкі. У той час да дому Віскоўскага прыбыў чэрыкаўскі гарнізон з палкоўнікам Багаеўскім і спраўнікам на чале. Спраўнік хацеў усьмірыць сялян вайсковай сілай, аб чым ён паведаміў палкоўніку, але Багаеўскі адказаў, што без дазволу губарнатара гэта немагчыма. У пасьледку гэтая думка спраўніка прыпомнілася кіраўнічым суседняга маентку Сумарокова і была прадметам данясеньня ў Пецяярбург жандарскаму генэралу Патапаву. Кіраўнічы даносіў, што спраўнік „называет содействие крестьян отряду возмущением“, і прасіў збавіць ад падобных прадстаўнікоў адміністрацыі³¹⁾. Але прыбягаць к сіле ня прыйшлося, бо сяляне хутка супакоіліся самі. Жаўнеры-ж з некаторымі сялянамі былі накіраваны для перасьледаваньня паўстанцаў. На шляху яны наткнуліся на драбіны, у якіх ехалі чатыры паўстанцы, у тым ліку

²⁹⁾ Маск. Ц. Арх. Справа „О беспорядках в Ц. Польском и в зап. губ. Часть 420. О мятежнической шайке, следственной нападение г. Горы-Горки“ і справа „О передвижении войск по случаю восста-

ния в Западном крае в 1863 г.“, ч. 5 (1316).

³⁰⁾ „Могил. Губ. Вед.“, 1863 г., № 77.

³¹⁾ Док. БАН, Справа „О беспорядках в Ц. Польском и в зап. губерниях“ 1863 г., № 27.

і Ф. Чудоўскі. Зьяўленьне Чудоўскага, які быў у сенінскім аддзеле, ў раёне гарэцкага аддзелу, сьведчыць аб тым, што гарэцкі аддзел, зьяўляючыся галоўным на Магілеўшчыне, прыцягваў да сябе ня толькі бліжэйшых паўстанцаў — з Воршы, Магілева, Чэрыкава і іншых месц, але і з аддаленага пункту Магілеўшчыны — Сянна. Чудоўскі і яго таварышы не пасьпелі пераправіцца на пароме і шукалі іншых дарог. Афіцэр не зьявнуў было ўвагі на іх і прапусціў міма сябе. Але жаўнеры агледзелі драбіны паводле сваёй ініцыятывы, знайшлі зброю — ружжо, шаблю і рэвольвэры — сумесна з сялянамі, без загаду афіцэра, і кінуліся на паўстанцаў. Чудоўскі і яго таварыш Барташэвіч пачалі супраціўляцца, прычым Чудоўскі насмерць ранены тут-жа памёр, а Барташэвіча кантузілі, і ён праз некаторы час ачухаўся. Апошнія два паўстанцы здаліся бяз спрэчкі³²⁾.

Да пераправы праз Проню гарэцкія паўстанцы прайшлі за 4 дні прыблізна 80 вёрст у арганізаваным парадку, але пасля пераправы арганізаванасьць была страчана. Рака з яе натуральнай абаронай не дапамагла гарэцкім паўстанцам, бо ў новых месцах ім прышлося сустрэцца з варажасьцю сялян. Апрача таго, яны зьявіліся пад пагрозай з боку нават артылерыі, якая застанавілася ў в. Рудні. 10-11-га мая гарэцкі аддзел яшчэ прайшоў вёрст 10.

10 мая значная частка аддзелу разьмясьцілася начаваць у панскім доме фальварку Мошкі, гаспадар якога пан Макавіцкі з сваім сямействам напярэдадні выехаў да Магілева. Сяляне в. Доўгі Мох і іншых бліжэйшых вёсак, даведаўшыся аб гэтым, узброіліся хто чым мог — тапарамі, віламі і т. п. — і напалі ноччу на сядзібу. Паўстанцы паўцяклі, але сяляне пасьпелі захапіць 15 чалавек, у аднаго з якіх, скарбніка паўстанскага аддзелу, было знойдзена 7.065 руб. Грошы былі пераданы мясцоваму папу, які даставіў іх асабіста ў Магілеў губарнатару³³⁾.

Знаходзячыся ў абкружэньні рэгулярных войск і сялянскіх мас, не жадаючы падводзіць пад небясьпеку неспрабаваныя сілы паўстанцаў у адкрытым баі і ведаючы і аб няўдачы іншых аддзелаў на Магілеўшчыне, Зьвірждоўскі 11 мая быў прымушаны скласьці з сябе паўнамоцтва правадыра аддзелу. Ён зьявнуўся да паўстанцаў з прамовай аб тым, што барацьба пры тых умовах, якія стварыліся, цяжка і немагчыма, што ляпей будзе, калі паўстанцы папробуюць выйсьці з акружэньня саматугам, альбо здадзецца ўладзе і тым скарыстаюць абвешчаную амністыю паўстанцам, якія складуць зброю да першага мая (стары стыль, 13 мая — нов. ст.). Потым Зьвірждоўскі патрапіў схавацца за кардон. Шлях, якім ён схаваўся, невядомы. Польскі дасьледчык Калумна піша, што Зьвірждоўскі накіраваўся ў Маскву, адкуль пасля паўторнага часовага арышту ў дарозе, выехаў у маі за кардон, дзе прабыў да кастрычніка, апрацоўваючы плян адпраўленьня на Жмудзь³⁴⁾. Ратч перадае, што Зьвірждоўскі скарыстаў пашпарт на імя капітана Вялічкі, які ў яго быў, і выехаў сумесна з Жукоўскім-Касою ў Магілеў, дзе сустрэў яго Аскерка, а потым пера-

³²⁾ Маг. Гіст. Арх., Справа „О политическом преступнике Барташевиче“, 1864, № 361; таксама ўспаміны Барташэвіча, прыведзеныя ў Гейштара „Pamiętniki“, t. II, str 293-294.

³³⁾ Док. БАН, Справа „О беспорядках

в Ц. Польском и в зап. губерниях“, 1863 г., № 27.

³⁴⁾ Kolumna, Z., „Pamiętka dla rodzin polskich“, I, 180. На Калумну спасылаецца Малішэўскі („Rok na kresach mohilewskich“, str. 45).

правіўся за кардон³⁵). Гэтую-ж чутку паўтарае і польскі гісторык Пжыбароўскі. Малішэўскі прыводзіць мясцовую традыцыю аб зьніканьні Зьвірждоўскага, якую яму паведаміў нехта В. Васілеўскі з Вепшына з-пад Чэрыкава. Паводле гэтае традыцыі, Зьвірждоўскі, пасля роспуску аддзелу, хаваўся ў маёнтку Сьвянцкопалі ў паноў Сьвенцкіх і праз некаторы час, калі гаспадар дастаў яму паштовых коняй, выехаў да Магілева. На шляху ён скінуў пагоны, пакінуў коняй у лесе, а сам, пераапрапуўшыся селянінам, дабраўся да Магілева. Да гэтага часу невядомы шлях адыходу Зьвірждоўскага за кардон, але пэўна вядома, што ў канцы чэрвеня ён знаходзіўся ў Турцы, а ў першых чыслах ліпеня ў межах Дунаю, дзе палкоўнік Мілкоўскі фармаваў свой аддзел³⁶). Потым ён вярнуўся ў Польшчу, каб, як піша Гейштар³⁷), прынесці сваё жыцьцё ў афяру. У Польшчу Зьвірждоўскі быў прызначаны сандамірскім вайсковым начальнікам і організаваў напад на г. Апатаў б. Келецкае губэрні ў лютым 1864 г. У часе нападу, раненага Зьвірждоўскага схпілі і, паводле прысуду палявога вайсковага суду, зацьверджанага ваенным начальнікам Келецкага павету, генэрала Чангеры, ён быў павешаны на пляцы ў Апатаве 27-га лютага 1864 г.³⁸). Так скончыў Зьвірждоўскі сваё жыцьцё.

Пасьля ад'езду Зьвірждоўскага паўстанцы былі адданы самім сабе. Наступалі войскі, узброеныя гарматамі. У выніку дзеяньня артылерыі, паводле водзыва ўрадавага данясеньня³⁹), паўстанцы ў непарадку разьбегліся, але некаторых затрымалі з прычыны таго, што была зьнішчана пераправа і што абкружыла войска; узята ў палон 5, адзін забіты ў полі, забіта 15 коняй, а 20 коняй вярнулі насельніцтву, бо яны былі забраны паўстанцамі. З боку войска страт ня было. Як відаць, трофэі ўрадавага войска былі нязначныя, бо большасьць паўстанцаў пасьпела ўцячы. Частка разбрылася невялікімі партыямі ў ваколіцах вёсак нават усяе ўсходняе часткі Быхаўскага павету—Устаная, Хварасьцяны, Конанаўка, Усушкі, Хаменка, Мошкі і іншых. Раён, заняты паўстанцамі, даходзіў да 30 кв. вёрст. А другая, больш значная партыя накіравалася на поўдзень, к вялікаму Кульчыцкаму лесу. Але лес зьявіўся такім-жа дрэнным саюзьнікам, як і рака Проня, і паўстанцы, пад пагрозай з боку сялян, прымушаны былі здаць зброю і былі дастаўлены да мястэчка Прапойска. Тут сабралася каля 100 паўстанцаў, і яны 12 і 13 мая здаліся станавому прыставу. Перад здачай 12 паўстанцаў пасьпелі напісаць лісты, мабыць, сваяком з паведамленьнем іх аб сваім лёсе. Лісты гэтыя затрымаў станавы прыстаў на пошце і сумесна з арыштаванымі накіраваў у Магілеў да жандарскага палкоўніка Сакалова⁴⁰).

Некаторыя з паўстанцаў прабавалі выратавацца як толькі мага. 16-га мая, калі паўстанцы перапраўляліся ўжо ў Магілеў, сяляне затрымалі трох паўстанцаў з гарэцкага аддзелу—магілеўскіх чыноўнікаў—І. Ястржэмбскага, А. Маскевіча і І. Гранкевіча⁴¹). Урэшце былі

³⁵) В. (Ратч), „Очерки мятежного движения в Мог. губ. в 1863 г.“, „Вестник Зап. России“, 1864, IX, стар. 105.

³⁶) E. Maliszewski, „Rok na kresach mohilewskich“, „Wshód Polski“, 1920, № 8-9, st. 45.

³⁷) „Pamiętniki z lat 1857—1865“, t. II, st. 125.

³⁸) Лен. Ц. Арх., Справа Аўдыт дэп. Ваен. Мін., т. 3, прысуд аб Зьвірждоўскім.

³⁹) Урадавае данясеньне прыводзіць Малішэўскі („Rok na kresach mohilewskich“, str. 46), спасылаючыся на „Kuryer Wileński“, 1863 г., № 54.

⁴⁰) Док. БАН, Справа „О беспорядках в Ц. Польском и в зап. губерниях“, 1863 г., № 27.

⁴¹) Лен. Ц. Арх., Справа Аўдыт. дэп. В. Мін., т. 18, прысуд аб п. Сьлэжаноўскіх і і іншых маг. чыноўніках, ст. 304—312.

затрыманы 18 мая каля Магілева тры гарэцкіх паўстанцы — Беразінскі Н. і Віслоцкі В., студэнты Інстытуту, і Завадзкі А., які пражываў у Горках і рыхтаваўся паступіць у Інстытут. Яны былі апрануты ў сялянскія сьвіткі і выдавалі сябе за сялян, а потым, змораныя і галодныя, прызналіся ў прыналежнасьці да паўстанцаў⁴²). Адначасова здаліся рэшткі гарэцкага аддзелу і ў мястэчках Быхаўскага павету — Бахань, Журавічы і Кульчыцы. Іншыя аддзелы Магілеўшчыны пацярпелі няўдачу яшчэ раней гарэцкага. Апошнімі былі захоплены рагачэўскі і аршанскі аддзелы, супроць якіх таксама выступілі сяляне.

Пазьней М. Мураўёў у сваіх „Запісках“ пісаў, што ўсё магілеўскае паўстаньне „окончено было почти без содействия войск одними православными крестьянами: они перехватили в лесах и на мызах почти всех панов, гимназистов и шляхту, которые образовали шайку“⁴³).

У гэтыя-ж дні і такі самы лёс адведалі кіеўскія студэнты-паўстанцы, якія адправіліся для агітацыі ў вёскі бліз Кіева, а таксама пацярпеў на Літве і С. Серакоўскі, 5.000-ы аддзел якога быў разьбіты рэгулярнымі войскамі. Сам Серакоўскі, адзін з галоўных аўтараў паўстаньня на Беларусі, быў цяжка ранены, а потым павешаны 27 ліпеня 1863 г.

Так скончылася вайскова-політычная дэманстрацыя ў

наць, бо батальён займаўся прасьледваньнем паўстанцаў, якія напоўнілі Барысаўскі павет ⁴⁶⁾.

Смаленскі губарнатар Тілен накіраваў Мілюціну просьбу аб артылерыі для прасьледваньня гарэцкіх паўстанцаў і аб узмацненьні вайсковых частак сваёй губэрні. Ён атрымаў адмову ў артылерыі і загад накіраваць у Горкі роту вяземскага пяхотнага палка, якая і выступіла 7-га, а ўраньні 8-га мая прыбыла ў Горкі.

Трывожна-напружанае становішча перажывала адміністрацыя і Арлоўскае губэрні, асабліва Бранскага павету, бо там знаходзіўся артылерыйскі арсенал. Бранскі спраўнік Дрыль, паведаміўшы арлоўскага губарнатара Безабразава аб тым, што напад на Горкі і трывожнае становішча жыхароў Рослаўля прымусілі яго ўзмацніць варты і начныя дазоры ў Бранску, прасіў войска. Безабразаў, у сваю чаргу, прасіў праз Валуева, перасунуць у Бранск хаця частку 11-га стралковага батальёну, што быў разьмешчаны ў Карачаве. Хутка Безабразаў атрымаў паўторнае трывожнае паведамленьне ад бранскага спраўніка аб тым, што ў Бранску і павеце распаўсюдзілася чутка аб прасоўваньні з Магілёўскае губэрні ў бранскія лясы 400 палякаў з мэтай зьнішчэньня артылерыйскага арсеналу і ўчыньня непарадкаў, падобных гарэцкім. Ён зноў прасіў Валуева аб пераводзе ў Бранск жаўнераў. З прычыны паведамленьня арлоўскага губарнатара Валуеў запытаў Мілюціна, які загадаў аб пераводзе ў Бранск аднае роты, але выключна для супакаеньня насельніцтва, а ня з прычыны небясьпекі, бо арлоўская ўлада, паводле яго думкі, падняла дарэчную трывогу. Калі-ж небясьпека зьявіцца, то „для этого достаточно — скончыў свой адказ Валуеву Мілюцін—поднять одних крестьян с дубинами и топорами, что зависит от распоряжения местного начальства“ ⁴⁶⁾.

Апошняя фраза вельмі характэрна ў тым сэнсе, што рускі ўрад запраўды выкарыстоўваў соцыяльныя процілегласьці сялян і паноў для прыдушэньня паўстаньня.

Такая трывога ня толькі магілёўскае адміністрацыі, але і ў суседніх губэрнях—Смаленскай і Арлоўскай, тлумачыцца гэтакім зусім выключным здарэньнем, як захват паўстанцамі горада Горак, і некалькі пераўвядзеньняў прадстаўленьнем аб ліку паўстанцаў.

Няма дакладных даных пра лікавы склад гарэцкага паўстанскага адзелу ў часе яго знаходжаньня ў Горках і ў часе прасоўваньня па Магілёўшчыне. Дакладныя даныя, калі і былі, дык былі ў Зьвірждоўскага, і яны, зразумела, зьнішчаны. Прыходзіцца абмежавацца домьслам і рознымі ўскоснымі паказаньнямі ў гэтых адносінах.

У справаздачы сьледчае камісіі Палаўцова ⁴⁷⁾ пасля паказаньня ліку (59) гарэцкіх вучняў, а таксама і іншых асоб (21), якія далучыліся да паўстанцаў у Горках, сказана, што гэтых 80 паўстанцаў складала менш адной трэці ўсяго адзелу. Такім чынам, паводле справаздачы сьледчае камісіі, гарэцкі адзел складаўся прыблізна з 250 паўстанцаў. Але далей, у справаздачы сьледчае камісіі прыводзіцца цыфра ў 127 чалавек, якія прымалі ўдзел у гарэцкім адзеле (за выключэньнем 2 забітых) і або самахоць склалі зброю, або былі спайманы ў часе паўстаньня, прычым у гэты лік 127 уваходзяць усе вучні Гарэцкіх Навучальных Устаноў (58 чалавек), а астатнія гэта—

⁴⁶⁾ Док. Б.А.Н. Справа „О беспорядках в Ц. Польском и в зап. губерниях“, 1863 г., № 27.

⁴⁶⁾ Лен. Ц. Арх., Справа „О манифестациях по Мог. губ.“, 1863 г., ч. III.

⁴⁷⁾ Лен. Ц. Арх., Справа № 10131.

гімназісты, чыноўнікі і іншыя. Такім чынам, з 250 прыблізна гарэцкіх паўстанцаў сьледчай камісіяй была выяўлена палова і, між іншым, усе гарэцкія вучні-паўстанцы, тады як другая палова засталася нявыяўленай. Відаць, адну палову выявілі і спаймалі, а другую ня толькі не спаймалі і ня выявілі, але нават і не спрабавалі выяўляць. Нявыяўленай-жа яна засталася з тае прычыны, што і выяўляць было нечага, бо сьледчая камісія ў вылічэньні гарэцкіх паўстанцаў здаверылася пераўвялічаным прыблізным доказам сьведак. Наколькі гэтыя доказы былі рознымі, відаць з розных лічбаў у мэмуарыстаў, якія ўжо ня раз называліся. Асмалоўскі называе 400 паўстанцаў, Гейнрых—150, а паўстанец Косак—90.

Самі паўстанцы спачатку паўстаньня, натуральна, пераўвялічвалі свае сілы і стараліся гаварыць аб сабе, як аб вялікай сіле. Апрача таго, пераўвялічэньне зьявілася ў інтарэсах запужанае адміністрацыі, якая заклікала аб дапамозе, і нават Траўтфэтара, бо ён стараўся аслабіць уражаньне ад удзелу ў паўстаньні гарэцкіх вучняў, а ўсё прыпісаць галоўным чынам дзеяньням староньніх асоб.

Версія пра колькасьць гарэцкіх паўстанцаў у 250 чалавек, выказаная сьледчай камісіяй, паўтараецца ў Ратча і Мілавідава⁴⁸); тады як польскія дасьледчыкі называюць цыфры іншыя: гісторык Пжыбароўскі, здавараючы паўстанцу Косаку, кажа аб 90 паўстанцах, Калумна лічыць адзел у 140 асоб⁴⁹), а Малішэўскі застанаўліваецца на сярэднім ліку між крайнімі (90 і 250)⁵⁰).

Выходзячы з усяго сьледчага і судовага матар'ялу, трэба згадзіцца з думкай Калумны, што гарэцкі адзел быў ня больш як з 140 паўстанцаў. Я выясьніў 130 гарэцкіх паўстанцаў, апрача прыналежаючых да гарэцкага паўстаньня.

З 130 гарэцкіх паўстанцаў было 63 гарэцкіх вучні, якія па навучальных установах разьмяркоўваюцца наступным чынам:

Назва ўстановы	Інстытут	Земл. Вучыл.	Кам.-так. клясы	Фэрма	Разам	% %
Усяго вучняў на 6 мая 1863 г.	194	91	32	92	419	100%
З іх прыняла ўдзел у паўстаньні	38	11	9	5	63	16%

Большасьць вучняў-паўстанцаў (34) з першага курсу названых устаноў, г. зн., тых, што паступілі ўвосень 1862 г.; 7 вучняў павінны былі скончыць вучэньне вясной і ўлетку 1863 г., а астатнія з 2 і 3 курсаў.

Соцыяльнае становішча вучняў-паўстанцаў наступнае: дваран—44, сялян—13, дзяцей вайсковых—5 і адзін сын рамесьніка (краўца) з Рыгі.

У адносінах месца паходжэньня вучні-паўстанцы разьмяркоўваюцца водлуг былое губэрскае номэнклятуры так:

Магілёўская губ.	16,	Віцебскай і Менскай па	6,
Ковенскай "	12,	Горадзенскай губ.	5,
Віленскай "	11,	Валынскай "	4,

Кіеўскай, Люблінскай і з Рыгі па адным.

⁴⁸) „Перечень боевых столкновений“, Вільня, 1915 г., прыведзена ў Малішэўскага „Rok 1863 na kresach mohilewskich“, ст. 40.

⁴⁹) „Pamiętka dla rodzin polskich“, I, 179; ibidem.

⁵⁰) „Rok 1863 na kresach mohilewskich“, ст. 40.

У нацыянальных адносінах вучні-паўстанцы, у пераважнай большасці, прыналежаць да палякаў, але сярод іх былі таксама беларусы, і асобы іншых нацыянальнасцяў.

Астатнія 77 паўстанцаў, ня вучні, складаліся з 37 чыноўнікаў, 14—вайсковых і ня служачых, 14—выключаных з Гарэцкіх Навучальных Устаноў і футурусаў, 8—паноў і 4 іншых вучняў (ня з Горак). Гэтыя 77 паўстанцаў паходзяць з наступных губерняў: Магілёўскай—54, Віцебскай—7, Віленскай і Ковенскай па 3, Горадзенскай—2, Валынскай, Кіеўскай, Менскай, Полацкай, Падольскай, Таўрычаскай, Ц. Польскага і Яраслаўскай па адным.

Аб'яднаўшы паўстанцаў-вучняў з паўстанцамі-нявучнямі, будзем мець наступны склад гарэцкага аддзелу:

вучняў	— 81,— 60%,
чыноўнікаў	— 37,— 26%,
вайсковых і ня служачых.	— 14,— 9%,
паноў	— 8,— 5%.

Разам —130,—100%.

Выдзеліўшы нязначны процант паноў, трэба сказаць, што асноўная маса гарэцкіх паўстанцаў складалася з ліку вучняў і служачых хаця і дваранскага пахаджэння, але з дваран больш дробных і заняпалых. Беклямішаў аб складзе магілёўскіх паўстанцаў у гэтых адносінах піша наступнае:

„Шайкі састаялі преимущественно из бедных, безземельных дворян, незначительных помещиков, мелких чиновников, студентов и даже гимназистов, и при том не одних лишь могилевских уроженцев, но и выходцев из других западных губерний... Из следственных дел видна прикосновенность к мятежу и более зажиточных помещиков; но прикосновенность эта, вообще говоря, проявилась большею частью только в потворстве мятежникам, снабжении их незначительным количеством провианта и в тайном выражении сочувствия их предприятию“⁵¹).

Такім чынам, 130—140 узброеных паўстанцаў—вось лікавы склад гарэцкага аддзелу, сярод якога самую галоўную ролю гралі гарэцкія вучні. Гарэцкі аддзел значна перавышаў колькасцю паўстанцаў іншыя аддзелы на Магілёўшчыне. Калі верыць таксама пераўвядзеным цыфрам паўстанцаў у іншых магілёўскіх аддзелах, якія прыводзіць Ратч⁵²), дык у іх было ад 30 да 100 чалавек: у крычаўскім, магілёўскім і сеньненскім па 100, у аршанскім—50, рагачэўскім—30 і быхаўскім (паўстанца Анцыпы)—24.

Гэтае невялічкае параўнаньне гарэцкага аддзелу, больш аднароднага і больш злучанага папярэдняй працай з іншымі аддзеламаі Магілёўшчыны, тлумачыць і тую асобную ролю, якая была ўзложена на гарэцкі аддзел, на чале якога быў сам магілёўскі ваявода Зьвірждоўскі, і які павінен быў аб'яднаць усё магілёўскае паўстаньне.

⁵¹) Маг. Гіст. Арх., Справа канцэлярыі губернатара, справаздача за 1863 г., ст. 56 і 61.

⁵²) В. (Ратч), „Очерки мятежного движения в Мог. губ. в 1863 г.“, „Вестник Западной России“, 1864 г., IX, ст. 88.

VI.

ДАЗНАНЬНЕ І СУД.

Турма ў Магілеве і перапраўленьне часьці паўстанцаў у Бабруйскую крэпасць.— Прыезд у Вільню Мураўёва.— Камандыраваньне Зеленым Палаўцова ў Горкі на дазнаньне.— Папярэдняе дазнаньне.— Прыклады паказаньняў сьведак.— Ваеннае палажэньне.— Забойства Талпыгі.— Абнававаньне інстытуткіх педагогаў. Запіска Траўтфэтара.— Канец дазнаньня. Судовае дазнаньне.— Абыходжаньне, трыманьне і паводзіны паўстанцаў на судзе.— Прысуд над педагогамі.— Сьледства і суд над прыналежнымі да гарэцкага паўстаньня.— Вынікі прысуду.

17-га мая Магілеў быў сьведкай нябачанага відовішча: 145 гарэчкі і іншых паўстанцаў пад канвоем казакаў і жаўнераў праходзілі невялікімі групамі па вуліцах гораду ў напрамку да турмы. Яшчэ да прыводу паўстанцаў горад зрабіўся ўзброеным лягерам з небясьпекі нападу паўстанцаў. Былі пад ружжом дзьве роты Алексапольскага палка; апрача таго былі ўстаноўлены начныя дазоры і варты з гараджан і чыноўнікаў пад кіраўніцтвам адстаўнога палкоўніка Стоша, які атрымаў у сваё распараджэньне 250 стрэльбаў, 20 пісталетаў і некалькі шабелі. Пасьля ўвязьнення прыведзеных паўстанцаў у турму пікеты з ахвотнікаў былі зняты, і напружанае становішча гараджан ад штодзённага чаканьня нападу паўстанцаў зьнікла¹⁾.

Лік вязьняў магілеўскае турмы з кожным днём рос. У канцы мая ён падвоўся, перайшоўшы за 600 чалавек: з іх 346 было арыштаваных за ўдзел у паўстаньні. 10-га чэрвеня арыштаваных за паўстаньне ў Магілеве зьмяшчалася 616, частка разьмяшчалася ў астрозе, а частка ў верхнім паверсе казармаў нутранае варты.

Як у казарме, таксама і ў астрозе арыштаваныя разьмяшчаліся вялікімі партыямі па 80 і больш чалавек сумесна, прычым першапачаткова арганізатары паўстаньня не аддзяляліся ад звычайных паўстанцаў і ад прыналежных да паўстаньня²⁾. Маладыя паўстанцы не маглі адразу памірыцца з цяжкай, задушлівай абстаноўкай турмы і казармы ў майскія дні і часта ўзьнікалі спрэчкі і нават сутычкі з адміністрацыяй: пагражалі гарнізонаму афіцэру, сьвісталі дзяжурнаму афіцэру, а паўстанец Ламановіч (з магілеўскага аддзелу) ударыў вартаўніка па твары за грубы зварот. Галоўны нагляд за вязьнямі быў у вайсковага начальніка Яшвіля, да якога адразу пасыпалася шмат просьбаў аб дазvole пабачыцца з арыштаванымі. Дазволы пабачыцца выдаваліся даволі лёгка. Пазьней чыноўнік асобных даручэньняў Пісараў, камандыраваны Валуевым у Магілеў, вінаваціў Яшвіля ў тым, што ён, бяз ведама сьледчае камісіі, даваў каля 60 дазволаў у дзень на пабачэньне з вязьнямі каму і калі хацелася, і тым сапсаваў справу сьледзтва. Многа паноў, і менавіта паноў, было пераведзена без мэдычнага агляду з турмы ў загарадны вайсковы шпіталь. Лёгкасьць атрыманьня пабачэньня і перавод паўстанцаў у шпіталь далі повад невядомому магілеўскаму жыхару накіраваць у Пецябург у ахранку бязыменны ліст аб патураньнях паўстанцам. Жандарскі генэрал Патапаў пераслаў гэты ліст Яшвілю. Незалежна ад гэтага, губэрская адміністрацыя, на чале з Беклямішавым і Яшвілем, пачала непакоіцца магчымасьцю ўцяканьня паўстанцаў, асабліва з казармаў, непрыстасаваных для ўтры-

¹⁾ Маск. Ц. Арх., Справа „О беспорядках в Ц. Польском и в зап. губерниях. Часть 420. О мятежнической шайке, сделавшей нападение на г. Горы-Горки“ 1863 г.

²⁾ Ліст Пісарава, чыноўніка асобных даручэньняў пры Валуеве, Ц. Лен. Арх., Справа „О возникших в Мог. губ. полит. манифестациях“, ч. III.

маньня арыштаваных. 16-га чэрвеня, пад узмоцненым канвоем, былі адпраўлены ў Бабруйскую крэпасць, чатырма партыямі, 172 паўстанцы, у тым ліку амаль усе гарэцкія паўстанцы-вучні—Віскоўскі, Косак, Ястржэмскі, Запольскі, Тасевіч, Бутовіч, Самуіла і іншыя³⁾.

Косак у сваіх успамінах апавядае, што на дарозе да Бабруйску іх партыя мала не падлегла вызваленню з боку менскага паўстанскага адзелу пад верхаводствам Сьвентаржэцкага. Вартай былі прыняты строгія захавы—забаронена гутарка і найменшы шум, адабраны нават складаныя ножыкі, і ноч прайшла ў трывозе⁴⁾.

Пасьля дзання ў Бабруйску, месяцы праз два-тры, паўстанцаў перапраўлялі назад у Магілёў, для выслухання прысуду і далейшага назначэння.

Праз дзень пасля адпраўкі часткі паўстанцаў у бабруйскую крэпасць магілёўская турма яшчэ пазбавілася чатырох вязняў. 18 чэрвеня ўранні, паводле ваеннага прысуду, зацьверджанага Яшвілем, былі расстрэляны чатыры афіцэры, захопленыя ў іншых магілёўскіх адзелах—Корсак, Анцыпа і браты Манцэвічы—Міхась і Іван. Пасьля перасылкі паўстанцаў у Бабруйск і расстрэлу гэтых афіцэраў Яшвіль даў Патапаву наступны ляконічны адказ з прычыны бязыменнага ліста:

„Арестантов в Могилеве—444. Из них никто еще не ушел. Значит, содержится хорошо. Артиллерийские офицеры перабежчики расстреляны вчера. Извини,—писать некогда“⁵⁾.

Але і тыя арыштаваныя, што засталіся ў Магілеве, размяшчаліся далёка ня добра. Памянуты Пісараў ужо ў месяцы жніўні, кажучы аб неабходнасьці прыскорыць судаводства аб паўстанцах, адзначае надта напружаны настрой паўстанцаў, гатовых асьмеліцца на якую-колечы адважную меру, з прычыны вельмі цяжкага становішча ў месцах зьнявольеньня і расказвае, што вязні зьбілі аднаго пана за адкрытыя паказаньні сьледчай камісіі. Узьнікала таксама небясьпека дэманстрацыйных выступаў з боку хыхароў Магілева. Такім дэманстрацыйным выступам былі пабудова ноччу магільных узгоркаў і ўстаноўка крыжоў і драўлянае агарожы на месцы, дзе былі закапаны расстрэляныя; паводле загаду Яшвіля, усё гэта было зьнішчана⁶⁾. Неабходна было прыскорыць судаводства.

Між тым, справа аб гарэцкім паўстаньні пачалася яшчэ ў маі месяцы. Яна прыняла больш прыскораны характар пасля прыезду ў канцы мая ў Вільню М. Мураўёва-вешацеля, прызначанага за камандзіра войскамі віленскае вайсковае акругі, у якую ўваходзілі і беларускія губэрні. Мураўёў ведаў Беларусь яшчэ паводле ранейшае службы: з 1827 г. да 1832 г. ён быў губарнатарам у Віцебску, Магілеве, Горадні і Менску. У часе паўстаньня 1831 г. ён быў у штабе рэзервае арміі, якая размяшчалася ў Віцебскай, Менскай і Віленскай губэрнях. Наведваўся Мураўёў і ў Горкі, калі быў міністрам дзяржаўнай маемасьці ў 1858 г. Зьявіўшыся ў Вільню з вялікімі паўнамоцтвамі, Мураўёў прыняўся за вядомую яму справу, за шпаркую справу над паўстанцамі праз ваенна-палявы суд. На месцах паўстаньня былі ўстаноўлены павятовыя сьледчыя камісіі, якія, пасля дасьледваньня справы на месцы, дасылалі свой матар'ял у губэрскія ваенна-

³⁾ Док. БАН, Справа „О беспорядках в Ц. Польском и в зап. губерниях“, 1863, № 27.

⁴⁾ „Aus den Erinnerungen eines Insurgenten“, Zeitung für Stadt und Land“, 1877, № 259.

⁵⁾ Док. БАН, Справа „О беспорядках в Ц. Польском и в зап. губ.“, 1863, № 27.

⁶⁾ Ibidem.

судовыя камісіі. Апошнія, у сваю чаргу, пасля перагляду і падсумавання сьледчага матар'ялу, перасылалі яго ў Вільню ў „временный полевой аудиториат“. Палявы аўдытарыят, перагледзеўшы справу, складаў прысуд і дакладваў яго Мураўёву на канфірмацыю.

4-га чэрвеня распачала свае дзеянні сьледчая камісіі ў Горках. Першапачаткова на чале яе стаяў чыноўнік міністэрства ўнутраных спраў Макушын, прызначаны Беклямішавым водлуг згоды з Мураўёвым. Але яшчэ да пачатку працы сьледчае камісіі ўзьнікла перапіска між міністрам дзяржаўнае маемасьці Зеляным і Мураўёвым адносна адказнасьці інстытуцкае адміністрацыі за тое, што здарылася ў Горках, і аб неабходнасьці дазнаньня ў гэтым напрамку. У першыя дні пасля гарэцкіх здарэньняў Зеляной цалкам здаверыўся тлумачэньню іх Траўтфэтарам, які ледзь не ў штодзённых рапартах адзначаў поўную нечаканасьць здарэньняў і гвалтоўную вярбоўку вучняў. Калі-ж да Зелянога дайшлі прыватныя весткі, што напад на Горкі быў не нечаканы, што рабілася даволі адкрыта падрыхтоўка да яго, што гэта не павінна было высьлізнуць з-пад увагі начальства, што некаторыя з настаўнікаў Інстытуту замяшаны ў здарэньнях, то Зеляной 1-га чэрвеня напісаў аб гэтым ліст Мураўёву. Скончыў ён яго наступнымі словамі.

„В виду столь большого разногласия в известиях и слухах с полученными мною донесениями о событии такой важности, с каким соединяется ответственность лиц, которым вверено нравственное и умственное образование молодых людей в Горецких учебных заведениях, я нахожу необходимым произвести немедленное формальное следствие, а потому считаю долгом обратиться с просьбой о назначении такового. К сему имею честь присовокупить, что со стороны вверенного мне министерства я командирую немедленно в Горки члена совета министерства Половцова“⁷⁾.

Мураўёў, блізі прыцель Зелянога, праз якога ён прадстаўляў і рапорты аб паўстанні Аляксандру Ц, помніў Горкі з часу іх наведваньня ў 1858 г., а апрача таго, перад ад'ездам з Пецярбургу ў Вільню ён гутарыў з Зеляным аб гарэцкіх здарэньнях. Таму Мураўёў выявіў асобны інтарэс да Горак і не затрымаў адказу Зеляному аб сваёй згодзе на камандыраваньне Палаўцова, прыпісаўшы ў канцы ліста ў сваім „мураўёўскім“ стылі: „Надобно Горки хорошенько перебрать. Там, кажется, много блох“⁸⁾.

Маючы даручэньне Зелянога знайсці вінавайцаў горацкіх здарэньняў сярод інстытуцкае адміністрацыі, атрымаўшы копіі ўсіх данясенняў Траўтфэтара і 1.000 рублёў, падарожных і кватэрных грошаў, генэрал А. А. Палаўцоў, сумесна з сваім памочнікам Дзяканавым, 13-га чэрвеня прыехаў у Магілёў. Тут ён азнаёміўся з матар'яламі аб паўстанцах, з разьмеркаваньнем іх па турмах і прыняў удзел у нарадзе Беклямішава, Яшвілі і начальніка штабу Зыкава. Народа ўхваліла прызначыць яго старшынёю гарэцкае сьледчае камісіі замест Макушына, які быў ніжэй чынам, чымся Палаўцоў⁹⁾. Трэба адзначыць, што галоўная кіруючая роля пры дазнаньні над усімі магілёўскімі паўстанцамі належала першапачаткова Яшвілю, а пасля яго ад'езду— 14 ліпня—перайшла да Беклямішава. 19 чэрвеня Палаўцоў прыбыў у

⁷⁾ Лен. Ц. Арх., Справа № 10131.

⁸⁾ „Письма М. Н. Муравьева к А. А. Зеленому“, „Голос Минувшего“, 1913 г., № 9, ст. 256.

⁹⁾ Ліст Палаўцова Зеляному. Лен. Ц. Арх., Справа № 10131.

Горкі і перш прыняў на сябе абавязак кіраўніка камісіі, а з 29 чэрвеня — старшыні. Макушын заставаўся членам камісіі, у якую ўваходзілі яшчэ чатыры чалавекі: профэсар І. Стэбут¹⁰⁾, павятовы страпчы Зубоўскі, чыноўнік Шашэўскі і начальнік інваліднае каманды Арашчоў.

Рознастайную і капатлівую працу прышлося зрабіць сьледчай камісіі і ў прыватнасьці Палаўцова ў дазнаньні вінаватасьці вучняў-паўстанцаў і іншых, прыналежаных да паўстаньня ў Горках. Даволі адзначыць, што за два месяцы працы камісіі, з 4 чэрвеня да 1-га жніўня, было дапытана 911 асоб, з іх 125 абвінавачваных і 786 сьведкаў. Сьведкі паводле становішча разьмяркоўваюцца так: сялян і гараджан — 339, вучняў — 246, ніжніх чыноў — 104, служачых — 72, паноў — 17, духавенства — 8. Першапачаткова дапытваліся сьведкі інстытуцкія і гарадзкія, потым абвінавачванья, прычым у пачатку ліпня для допыту іх ў Магілеў езьдзіў Палаўцоў з членам камісіі Шашэўскім, а ў Бабруйск члены камісіі Макушын і профэсар Стэбут; урэшце, для допыту сьведкаў на павеце, у маёнтках Любамірскага, Касоўскага, Міткевіча і Вайніловіча, камандыраваліся члены камісіі Макушын, Шашэўскі і Зубоўскі¹¹⁾.

Яшчэ да прыезду Палаўцова ў Горкі сьледчая камісія накіравала сваю галоўную ўвагу ў дазнаньні на Інстытут. Першая папера ад сьледчае камісіі за № 1 была накіравана Макушыным Траўтфэтару з просьбай перадаць сьпіс паўстанцаў-вучняў і акалічнасьці нападу; такая-ж просьба на другі дзень была даслана загадчыку фэрмы Юрэвічу. І той і другі хутка далі весткі. Пры гэтым Траўтфэтар, перадаўшы здарэньні эпічным тонам нейтральнага наглядача, не змяляючы свае генэральскае павагі, да некаторай ступені абараняў Інстытут і студэнтаў, але ўсё-ж назваў некаторых студэнтаў-паўстанцаў, як: Віскоўскага, Антановіча, Кушалеўскага, Лятасковіча, Дзяконскага, Гацыскага і Дзердзееўскага, а таксама і Міткевіча. Юрэвіч апісаў усё ў прыпаднятым, ваяўнічым, абураным стылі, пераступным да лірызму, абараняючы тым сябе, як паляка, ад усякіх падазрэньняў¹²⁾. Юрэвіч таксама называе паўстанцаў-вучняў — Кілдыша, Гладкоўскага, Гародку, Казлоўскага, Кушалеўскага.

Потым былі дапытаны іншыя служачыя Інстытуту. Інспэктар над студэнтамі Ган паказаў, што Віскоўскі ўраньні 6 мая расказваў яму, што ён прывёз з Масквы 3 чамаданы з зброяй. Сакратар Інстытуту Ражкоў і інстытуцкі поп Золатаў паказалі на Казела П., як на аднаго з галоўных сярод паўстанцаў і найбольш распарадчага ў часе паўстаньня. Былі дапытаны амаль усе вучні. Яны таксама давалі паказаньні аб удзеле вучняў-паўстанцаў у здарэньнях 6 мая. Напрыклад: студэнт Чыгорынскі паказаў, што футурус Камінскі — адзін з галоўных віноўнікаў паўстаньня¹³⁾, студэнты Безяў і Стахурскі паказалі на Казела П., як на галоўнага паўстанца. Часам сьведкі-вучні перадавалі розныя чуткі: так, вучні каморніцка-таксатарскіх клясаў Сьцяпанаў і Вяхіраў паказалі, нібыта яны чулі, што паўстанец-вучань Маліноўскі забіў

¹⁰⁾ Апрача Стэбута сьледчая камісія прыцягнула з інстытуцкіх пэдагогаў проф. Бальёна, якому была даручана правэрка кніг, затрыманых у кватэрах вучняў пасьля пошукаў.

¹¹⁾ Справаздача сьледчае камісіі, Лен. Ц. Арх., № 10131.

¹²⁾ Такі, напрыклад, канец рапарта Юрэвіча: „неизвестность, страх за жизнь

и за уцелевшее имущество, истощение от бессоницы, унижение и желание отомщения за бесчестие — все это перемешалось в нашем сердце и сокрушало нас". Справа Горацкае Нав. фэрмы „О бывшем 24 апр. 1863 г. нападении на ферму", 1863 г., № 26, ст. 14.

¹³⁾ Лен. Ц. Арх., Справа Аўдыт деп. Ваен. Мін., т. 8, прысуд аб Камінскім Б.

жаўнера; прычым Сьцяпанаў хаця і аб'ясніў, што ён чуў аб гэтым ад вучня Сідарэнкі, але апошні не пацьвердзіў гэтага, а Вяхіраў зусім не аб'ясніў ад каго ён чуў аб забойстве Малиноўскім жаўнера. З прычыны таго, што іншых довадаў для пацьвярджэньня чутак не знайшлі, абвінавачваньне Малиноўскага ў забойстве было знята¹⁴⁾.

З паказаньняў іншых асоб прывяду для прыкладу чатыры наступныя:

Ямельянаў, „надзіратель“ фольварка Іванова, паказаў, што, калі ён вышаў 6-га мая з дому, каб прайсьці ў горад, дык знайшоў каля сваёй хаты забітага жаўнера, а недалёка ад яго двух паўстанцаў, узброеных кожны дзвюма стрэльбамі, адзін з іх меў чырвоную шчаку — гэта быў Антановіч (у якога была гэтая адзнака), ён і забіў жаўнера. Гэтае паказаньне Ямельянаў паўтарыў потым і перад магілеўскай вайскова-суднай камісіяй пад прысягай; але, з прычыны поўнае адмовы гэтага факту Антановічам і адсутнасьці іншых даных, гэтае абвінавачваньне Антановіча засталася ў падазрэньні¹⁵⁾.

Ходкін, селянін з Горак, паказаў, што, калі ён сядзеў на страе свае хаты і паліваў яе вадой, абараняючы ад пажару, то паўстанец Дзяконскі загадаў яму зьлезьці са страхі і за непаслушэнства выстраліў у яго, але куля праляцела міма¹⁶⁾.

Гінодман, гарэцкі яўрэй, паказаў, што Дзяконскі больш за іншых вінаваты ў паўстаньні, бо да паўстаньня ён часта езьдзіў да пана Цэханавецкага, які таксама прымаў шчыры ўдзел у паўстаньні, а напярэдадні самага паўстаньня цэлы дзень правёў у кватэры Цэханавецкага і праводзіў яго, пры ад'ездзе з Горак, за горад¹⁷⁾.

Дзяканаў, адстаўны генэрал, сусед Цэханавецкага, паказаў, што Цэханавецкі ў часе былых у яго зездаў насіў рэволюцыйны гарнітур, які складаўся з конфэдэраткі і ботаў з высокімі халявамі; ад гэтага не адмаўляўся і сам Цэханавецкі, апраўдваючыся тым, што ён у сваёй вопратцы нічым не адрозніваўся ад сваіх „единоплеменников“¹⁸⁾.

Увесь процэс папярэдняга дазнаньня працякаў пры ваенным палажэньні, пры розных абмежаваньнях і ўціску насельніцтва, што складала далёка ненормальную і напружаную абстаноўку для дазнаньня. Асабліва сьледам за прыездам у Горкі Палаўцова зьявіўся шэраг забарон, выкліканых небясьпекай якіх-небудзь новых дэманстрацыйных выступаў і жаданьнем падбухторыць насельніцтва супроць паўстанцаў.

24 чэрвеня новы гарэцкі вайсковы начальнік Рахальскі выдаў дзеве аб'явы да насельніцтва Горак і Інстытуту. У першай гаварылася наступнае:

„Горецкий уездный военный начальник сим об'являет жителям и г. г. студентам г. Горак, чтобы на улицах не было скопищ, пения и криков, а также сборищ по квартирам, чтобы позже 10 часов никто не ходил по улицам. При встрече с военным патрулем откликаться благопристойно и по требованию патруля отправляться в полицию без сопротивления. В случае сопротивления, воинская сила, вынужденная употребить оружие, не подвергается ответственности за последствия. Жители города ответственны за допущение в своих домах укрывательства бродягам и за пристанище, даваемое нарушителям общественного спокойствия; за недоведение до сведения полиции о лицах, прибывших

¹⁴⁾ Маг. Гіст. Арх., Справа „Об арестанте Малиновском“, 1864 г., № 567.

¹⁵⁾ З прысуду аб Антановічу.

¹⁶⁾ З прысуду аб Дзяконскім.

¹⁷⁾ Ibidem.

¹⁸⁾ Са справы аб Цэханавецкім.

в город и без разрешения полиции принятых ими на квартиры. О появлении каких бы то ни было скопищ жители должны доводить до сведения начальства под строгою за неисполнение сего ответственностью. Курение папирос и сигар на улицах тоже воспрещается, и лица, замеченные в неточном исполнении объявленного, будут преданы суду¹⁹⁾.

У летапісах розных забарон бадай што немагчыма знайсці што-небудзь падобнае да апошніх слоў аб'явы, што забараняюць курэньне на вуліцы! І цяжка ўявіць, чым выклікаліся гэтыя забароны? Хіба толькі меркаваньнямі проціпажарнага характару, чым быў заклапочаны і памянуты спачатку жандарскі палкоўнік Вайцэх, увага якога яшчэ ў 1849 г. была прыцягнута цыгаркамі гарэцкіх студэнтаў.

У другой аб'яве начальнік патрабаваў, з пагрозай аддачы пад суд, у трохдзённы тэрмін здаць зброю, калі ў каго якая ёсьць.

28 чэрвеня ў Горках была апублікавана аб'ява, дасланая з Магілева і распаўсюджаная ў іншых мясцох, захопленых паўстаньнем. У ёй забаранялася жанчынам насіць чорныя і іншыя жалобныя сукенкі, з пагрозай выключэньня іх сваякоў са службы, а таксама штрафу ў 25 і 50 руб. і арыштаваньня; таксама тут забаранялася мужчынам насіць чамаркі, конфэдэраткі і высокія боты.

30 чэрвеня Траўтфэттар, пад націскам Палаўцова, зьвярнуўся да ўсіх інстытуцкіх пэдагогаў, якія вялі практычныя заняткі, з наступным абешнікам:

„При практических занятиях со студентами и учениками соблюдать правила, предписанные военным положением Могилевской губ., а для сего, между прочим, отправляться к месту, в котором имеют производиться практические занятия, партиями из 3-х, а не более, человек и точно так возвращаться домой“²⁰⁾.

Цыркуляр, паказваючы парадак адпраўленьня на практычныя заняткі на адкрытым паветры і звароту з іх, устанаўляе, такім чынам, што і пры самых занятках неабходна выконваць правілы ваеннага палажэньня, г. зн. вёсьці іх ня больш як пры 3-х вучнях. Лёгка ўявіць, якое ўскладненьне ў навучальнае жыцьцё ўносіла гэтае правіла. Гэты цыркуляр зьяўляецца ўзорам бясэнсоўнага ўтыканьня (нават пры ваенным палажэньні) у навучальнае жыцьцё і паказальнікам запужанасьці перад „скопищем“ у 4 чалавекі.

Палаўцоў пры дазнаньні аб вучнях-паўстанцах зацікавіўся таксама і вучнямі палякамі, што не далучыліся да паўстаньня, і патрабаваў ад Траўтфэтара вестак аб іх „образе мыслей“. Траўтфэттар адзначыў, пералічыўшы 16 студэнтаў, заслугоўваючых давераньня і з невядомым вобразам мысьляў; і толькі пра Федаровіча, які, як ужо адзначана вышэй, адмовіўся скарыстаць вызваленьне з карцэру, ён выказаўся, як аб чалавеку сумленных паводзін (у ліпні Федаровіч быў выключаны з ліку студэнтаў за непаслушэства)²¹⁾.

Шэраг цяжкіх мерапрыемстваў, асабліва супроць вучняў і вучнёўскіх „скопищ“, „сигар“ тлумачыцца таксама імкненьнем Палаўцова папярэдзіць магчымасьць якое-небудзь змовы з боку вучняў пры паказаньнях камісіі і тым выклікаць больш падрабязныя паклёпы на таварышоў-паўстанцаў. Такіх студэнтаў, як успамянутыя Чыгорынскі, Безяеў і Стахурскі, былі адзінкі, пераважная-ж большасьць вучняў адмовілася

¹⁹⁾ Арх. Лен. Лес. Ін., Справа з перапіскай аб 1863 г.

²⁰⁾ Ibidem.

²¹⁾ Ibidem.

няведаньнем, прынамсі паказаньняў вучняў амаль няма ў абвінавальных актах над вучнямі-паўстанцамі.

Прычэплівасьць з боку сьледчае камісіі і вышукваньне ўсякіх дробязяў і паклёпаў на паўстанцаў выклікалі здарэньне, якое зьявілася протэстам супраць токой сыстэмы дазнаньня. Гэта было забойства ў Горках 4-га ліпня казённакоштнага вучня каморніцка-таксатарскіх клясаў Мікалая Талпыгі, 20-цігадовага юнака, двараніна Смаленскае губ.²²).

А першай гадзіне ў ночы невядомы ўварваўся ў кватэру Талпыгі, які жыў у горадзе, і нанёс яму нажом некалькі цяжкіх ран. Ранены Талпыга быў перанесены ў гарадскую больніцу, якая знаходзілася недалёка ад яго кватэры. Зьявіліся гарадзкі і інстытуцкі лекар, спраўнік, а праз некаторы час і Траўтфэтар, якога паведаміў вайсковы начальнік аб забойстве а 4 гадз. раніцою. Ня гледзячы на ўсе спробы дазнацца ў Талпыгі, пакуль ён быў у прытомнасьці, аб забойцы, нічога не здабылі. Талпыга ўпэўніваў, паводле слоў Траўтфэтара, што ён ня ведае асобы, якая на яго напала, што ён ні на каго ня мае падазрэньня і нават зусім не дагадваецца, з якой прычыны на яго напалі. На допыт спраўніка Савіцкага Талпыга паведаміў яго, што ён ведае, хто хацеў яго забіць, прасіў выратаваць яму жыцьцё і абяцаў расказаць пра ўсё пасьля. Замётка з такім паказаньнем Савіцкага хутка зьявілася ў „Могилевских Губернских Ведомостях“²³). Супярэчнасьць у паказаньнях Талпыгі Траўтфэтару і Савіцкаму магчыма аб'ясньніць, з аднаго боку, вялікай настойлівасьцю спраўніка пры допыце, а з другога боку, мабыць, і большым давераньнем Талпыгі спраўніку, з якім ён, магчыма, што і быў зьвязаны, як шпіён. Падазрэньняў-жа на каго-небудзь Талпыга ня выказаў, непакоючыся яшчэ большай помсты ў выпадку ачуненьня. А 8 гадз. раніцы Талпыга памёр. Здарэньне выклікала вялікі перапалох сярод гарадзкой і інстытуцкай адміністрацыі. З досьвітак і да позьняга вечара ўся інстытуцкая адміністрацыя была на нагах, робячы пошукі і апытаньне ў кватэрах вучняў. Гэтае дазнаньне па гарачых сьлядох не дало ніякіх вынікаў. Траўтфэтар пасьпяшыў паведаміць аб забойстве ў Пецябург, прыпісаўшы ў канцы, што „не маецца нікакого повода предполагаць политическую причину произведенного на Толпыгу нападения“. Для дазнаньня забойства была складзена, роўналежна з камісіяй Палаўцова, асобная сьледчая камісія з трох асоб: гарэцкага павятовага судовага сьледчага Окала-Кулака, чыноўніка Каргапольцава і засядацеля Драбышэўскага. У камісію, у якасьці дэпутата, запрашаўся таксама загадчык каморніцка-таксатарскіх клясаў Лясьнеўскі. Хаця дазнаньне ўжывала рознастайных спосабаў, каб вышукаць забойцу — склікаліся і апытваліся ўсе вучні сумесна, потым каталікі асобна, а праваслаўныя асобна — усё-ж вінавайца сьмерці выкрыты ня быў. Падала, між іншым, падазрэньне на студэнта Пянькоўскага В., паляка, які атрымаў водпуск 3 ліпня ў м. Раманава, недалёка ад Горак, і яго брата Пянькоўскага Ф., вучня Земляробчага Вучылішча, які таксама атрымаў водпуск з 7 ліпня. Але Траўтфэтар даў водзыў, што Пянькоўскія вельмі добрых паводзін, што кватэру В. Пянькоўскага аглядаў ураньні 4 ліпня „надзиратель“ Вільбоа, які нічога ня выявіў, а кватэру Ф. Пянькоўскага аглядаў інспэктар Жабенка, якому ён (Траўтфэтар) сам даручыў гэтую справу, але апытаць Жабенку не зьяўлялася

²² Маг. Гіст. Арх., Справа Горац. Інстытуту „О принятии в земл.-такс. класы Николая Толпыги и убийстве его

22 июня 1863 г. *, 1862, № 151.

²³ 1863 г. № 54.

магчымым, бо ён у той час быў высланы з Горак. Апытаньне Пянькоўскіх таксама нічога не дало. Калі камісія зацікавілася віною, за якую Талпыга ўзімку 1862 г. сядзеў у карцэры, то Цалінскі, заступнік Траўтфэтара, адказаў, што ў карцэр ён быў пасаджаны за наведваньне „предосудительного дома с безнравственными женщинами“. У процэсе гэтага дазнаньня Траўтфэтару прышлося адпарываць удары сьледчай камісіі, якой не падабаліся некаторыя яго дзеянні. 31-га ліпня сьледчы Окала-Кулак папрасіў у яго тлумачэньня, на якой падставе адбыўся агляд кватэр усіх вучняў у дзень забойства бяз удзелу поліцыі. Траўтфэтар адказаў, што агляд адбыўся з прычыны асабовай просьбы спраўніка Савіцкага, які прыбыў да яго досьвіткам. У канцы тлумачэньня ён прыпісаў: „между тем не излишним считаю присокупить, что начальство Горыгорецких Учебных Заведений пользуется правом осматривать квартиры воспитанников во всякое время без особого разрешения и без присутствия местного полицейского управления“.

Дазнаньню не шчасьціла раскрыць вінавайцу сьмерці, а шчасьціла толькі з апытаньня вучняў устанавіць, што Талпыга вельмі часта выказваў у прысутнасьці таварышоў палякаў проціпаўстанскія ідэі, і, такім чынам, узьнікла падазрэньне аб акце політычнай помсты. З 1859 г. да паступленьня ў гарэцкія каморніцка-таксатарскія клясы ў 1862 г. Талпыга служыў у Смаленску ў якасьці пісара ў палаце дзяржаўнай маемасьці. У Смаленску служыў і яго брат дакладчыкам крымінальных спраў пры губарнатары. Сувязь Талпыгі праз брата, на ўтрыманьні якога ён знаходзіўся, будучы вучнем, з смаленскім губарнатарам, характар паказаньняў яго перад сьмерцю і яго адмоўныя адносіны да паўстаньня даюць падставу зацьвярджаць, што Талпыга быў забіты, як шпіён і як чалавек небясьпечны для вучняў-паўстанцаў і для вучняў, якія засталіся ў Горках, асабліва пры дазнаньні Палаўцова. Магчыма, што і паведаньне смаленскаму губарнатару аб падрыхтоўцы паўстаньня 4 сакавіка (19 лютага) выходзіла менавіта ад Талпыгі. Успомнім таксама, што дом, дзе кватэраваў Талпыга, згарэў у дзень паўстаньня, а ў агні згінула ўся яго маемасьць, якую паўстанцы не дазвалялі ратаваць. Відаць, варожыя адносіны да Талпыгі праяўляліся і раней.

Траўтфэтар, хаця і пісаў спачатку Зеляному ў Пецярбург, што забойства ня мае політычнага характару, але і ён павінен быў прызнаць у дакладзе Палаўцову, што „положение Института новым происшествием не выиграло“.

Пасьля забойства Талпыгі поліцыйны нагляд яшчэ больш умацніўся і часам выклікаў ня зусім прыяцельскія адносіны мясцовай поліцыйнай улады — спраўніка Савіцкага і вайсковага начальніка Рахальскага да Траўтфэтара. Яны лічылі, што Траўтфэтар толькі абараняе вучняў і папускае вучнёўскую дысцыпліну. Так узьнікла між імі перапіска аб Мурзалімаве і Нэймане.

Для апытаньня ў справе Талпыгі патрабаваўся вольнаслухач Інстытуту Мурзалімаў. Ён на той час выехаў з Горак на паляваньне. Спраўніку Савіцкаму гэта здалося вельмі падазроным, тым больш, што многія паўстанцы тлумачылі свой выступ з зброяй паляваньнем, і ён без адкладу піша Траўтфэтару, каб выконваць правілы, забараняючыя выезд з Горак без асобнага дазволу. Траўтфэтар зняў з сабе адказнасьць за ад'езд Мурзалімава, адзначыўшы, што Мурзалімаў знаходзіцца пад надзорам поліцыі, ад якой ён і павінен быў атрымаць дазвол.

Ад Рахальскага Траўтфэтару прышлося, выслухаць больш рэзкую і пагрозную заўвагу. Рахальскі наведаўся да кватэры, дзе жьў студэнт Нэйман, і забараніў гаспадыні паліць у печы на гэі падставе, што пасья 9¹/₂ гад. вечара ніхто з дамаўласьнікаў не павінен раскладаць цяпло ні ў печках, ні ў камінах. Нэйман, які прысутнічаў пры гэтым, стаў бараніць гаспадыню, адзначаўшы, што кожны мае права паліць у печы, калі хоча, і што ня было ніякай аб'явы з падобнай забаронай. Нездаволены ўтыканьнем Нэймана і лічачы яго падбухторнікам да непаслушэнства ўладзе, Рахальскі зараз-жа паведаміў аб гэтым факце Траўтфэтара, патрабаваўшы, каб Нэйман быў пакараны і каб усім студэнтам было аб'яўлена аб неабходнасьці больш прыстойнага абыходжанья і няўмешваньня ў распараджэньні поліцыі. „Если же — пагражаюча канчаў Рахальскі — не будет принято должных мер к обузданию своеволия студентов, то я вынужден буду донести вашему начальству для принятия более решительных мер“²⁴). Гэткай рашучай мерай ён, мабыць, лічыў прапанову Палаўцова ўбраць Траўтфэтара з пасады дырэктара. Траўтфэтар паказаў грознае патрабаваньне Палаўцова, які загадаў, папершае, пасадыць Нэймана ў карцэр на суткі, падругое, паведаміць усіх вучняў, каб яны ня ўмешваліся ў чужыя справы, а дакладна выконвалі распараджэньні вайсковага начальніка і, патрэцяе, загазаць усім служачым і вучням Інстытуту, каб пасья 9¹/₂ гадз. вечара не раскладаць цяпло ў печках²⁵). Пагрозы тон Рахальскага, магчыма, не бяз уплыву самага Палаўцова, а таксама і вынік гэтага патрабаванья сьведчыць, што Траўтфэтару прышлося зьвіцца ў зусім іншым становішчы перад павятовым адміністратарам, чымся пры апісанай спачатку перапісцы з гараднічым з прычыны поліцыйнай залежнасьці Інстытуту ад горада.

Напружанае становішча пры папярэднім дазнаньні ў Горках, аб чым сьведчае апісанья факты, павялічвалася таксама прычэплівасьцю і вышукваньнем усякіх дробязяў пры дазнаньні аб інстытуцкіх педагогах, якіх Палаўцоў лічыў прыналежнымі да паўстанья. У той час як аб вучнях-паўстанцах дапытваліся дзсяткі сьведкаў, тут даволі было аднаго-двух.

Жабенку Палаўцоў інкрымінаваў папярэдняе веданьне пра паўстаньне і блізкую сувязь з паўстанцамі. Здалася вельмі падазронай яго начное гуляньне перад нападам паўстанцаў. Сьведкі — сталяр Фралоў і возьнік Шчэрбакоў — паказалі, што яны відзелі, як паўстанец Дзяконскі падыходзіў да Жабенкі перад самым нападам паўстанцаў (гэта было а першай гадзіне ў ночы). Канюх Вікенцьёў, забараны паўстанцамі сумесна з фэрмскім абозам, паказаў, што, калі ён адыходзіў ад паўстанцаў, то нехта з іх прасіў перадаць Жабенку пашану і сказаць, што ён атрымае усё, што яму абяцана. Гэтыя-ж сьведкі паказалі, што яны бачылі, як некаторыя паўстанцы ў дзень паўстанья заходзілі да Жабенкі піць гарбату і абедаць, і як Жабенка, разьвітваючыся з Зьвірждоўскім, падаў яму руку праз акно. Ня глядзячы на поўную адмову Жабенкі ад усіх гэтых абвінавачаньяў і адсутнасьці іншых, апрача паказаных, высьведчальных доказаў, Палаўцоў прадставіў Жабенку прыналежным да паўстанья.

²⁴) Арх. Лен. Лес. Ін., Справа з перапіскай аб здарэньнях 1863 г.

²⁵) Ibidem.

²⁶) Лен. Ц. Арх., Справа № 10131. Паведамленьне Палаўцова Зеляному ад 29 ліпня.

Настаўніку Венцкоўскаму ставілася ў віну яго краўнасьць з студэнтам-паўстанцам Кушалеўскім, які заходзіў да яго піць гарбаты ў час паўстаньня.

Профэсар Гінцэль абвінавачваўся ў тым, што дазволіў двум студэнтам Лятасковічам, якія зьявіліся паўстанцамі, пакінуць у сябе для хаваньня іх рэчы, з прычыны паездкі ў Смаленск. Наймітка Гінцэля, тая самая Антонова, якую ён калісь выратаваў з рук поліцыі, як сьведка, паказала, што сястра Гінцэля сумесна з ключніцай Піанткоўскай, быццам, рыхтавалі корпію; калі-ж зьявілі іх адзін на адзін, то высветлілася, што яны рыхтавалі ня корпію, а абжур для лампы. Сястра рыхтавала абжур, а Гінцэль быў вінаваты.

Ксёндз Манюшка, паводле паказаньня аднаго сьведкі, сьпяваў у касьцэле політычны гімн.

Калі профэсары Жабенка і Гінцэль і гарэцкі міравы пасярэднік пан Касоўскі (яго маёнтак у Гарэцкім павеце з вёскамі—Дзіўнава, Ваўкаўшчыны і Радзішана з 230 прыгонных) паспробавалі на дазнаньні выказаць сваю незадаволенасьць прычэпліваць сьледчай камісіі і абараняць некаторых паўстанцаў, то Палаўцоў паведаміў аб іх ў Магілеў, як аб людзях, небясьпечных для спакою. Ноччу з 24 на 25 ліпеня, паводле загаду Беклямішава, Жабенка, Гінцэль і Касоўскі былі поліцыяй высланы на побыт у Гомельскі павет да асобнага распараджэньня. Жабенка і Гінцэль зьявіліся ў Горкі ў верасьні к пачатку вучэбных заняткаў. Касоўскаму, як чалавеку непакорлівага характару, было забаронена жыць у Горках, і ён атрымаў дазвол на часовы ад'езд у Крым у Лівадыю. У кастрычніку 1863 г. ён адтуль даслаў тэлеграму з просьбаю Зеляному, у якой пісаў: „оскорбления и секвестр моего имущества, вследствие зависти своекорыстных сослуживцев, осмеливают меня просить защиты вашего высокопревосходительства. Присутствие Жабенки, Гинцеля, Выбрановского и мое парализовало бесчинства многих. Это повод, почему нас выставили людьми вредными, причастными замыслам мятежников. Спасите меня и моих товарищей, истинно преданных, отчасти полезных отечеству“. Тэлеграма была пакінута Зеленым бяз вынікаў, а Касоўскі пазьней быў высланы ў Пермскую губ. за сувязь з прыналежнымі да паўстаньня²⁷).

Адначасова з высланьнем Жабенкі і Гінцэля, паводле прадстаўленьня Палаўцова, быў накладзены сэквэстр на маемасьць і пэнсію інстытуцкіх настаўнікаў Выбраноўскага і Венцкоўскага. Праз месяц, паводле хадайніцтва Цэлінскага, заступніка Траўтфэтара, сэквэстр быў зняты, з наступнай мотывіроўкай: „Хотя в делах управления главного начальника края и Витебской и Могилевской губ. генерала Муравьева

Рольнічага Таварыства ў 1861 г., Дымкевічам, здарэньнямі 3-га мая 1862 г. і адносінамі да іх Траўтфэтара і роляй у іх інстытуцкіх пэдагогаў. Ня раз выслушаўшы вусныя тлумачэньні самаго Траўтфэтара адносна гэтых пытаньняў, Палаўцоў прапанаваў яму прадставіць сваё тлумачэньне гарэцкіх здарэньняў у пісьмовай форме, у асобнай паясьняльнай запісцы. 9-га ліпня Траўтфэтар прадставіў Палаўцову „Запіску“, спісаўшы сваім дробным почыркам тры з паловай аркушы, дзе не-дзе ў драматычна-патэтычным тоне, у процілегласьць эпічнаму, спакойнаму тону данясеньня ў сьледчую камісію аб фактычным боку здарэньняў 6 мая ²⁹⁾.

Некаторыя пункты гэтай „Запіскі“ ўжо скарыстаны пры агульнай характарыстыцы адміністрацыйна-пэдагогічных поглядаў Траўтфэтара, а таксама і пры апісаньні настрою вучняў перад паўстаньнем. Трэба адзначыць яшчэ некаторыя месцы „Запіскі“, галоўнай мэтай якой была абарона Інстытуту і вучняў-паўстанцаў.

У абаронных мэтах Траўтфэтар паказвае, што парадак і спакой Гарэцкіх Навучальных Установаў ніколі не нарушаўся да паўстаньня, як у іншых навучальных установах магілеўскай і нават іншых расійскіх губэрнях; што вучні пазбаўлены былі ўсіх матар'яльных сродкаў к узброенаму паўстаньню; што яны, за выключэньнем вельмі нямногіх, былі немажымі і, у большасьці, нават не маглі пражыць у Горках на свой кошт; што гарэцкія вучні, будучы яшчэ ў хлапецкім узросьце з неўзмацнелымі паняцьцямі, не маглі ўтварыць паўстаньня; што напад на Горкі быў сарганізаваны знадворку, а сачыць за рухам па-за Навучальнымі Установамі—гэта абавязак павятовага і губэрскага начальства; што напад быў з мэтай зрабіць моральны націск на моладзь і тым прыцягнуць яе на свой бок, але не абышлося і без гвалтоўнай вярбоўкі: што з гарэцкай вучнёўскай моладзі ніхто ня прымаў удзелу ў паўстаньні ў іншых месцах ³⁰⁾.

Але адначасова з абаронай вучняў і Інстытуту Траўтфэтар нападаў у „Запісцы“ на магілеўскае дваранства, якое, на яго думку, не шанавала Інстытут і змуціла вучнёўскую моладзь, і казаў што „самымі ревностнымі і передовымі деятелями“ паўстаньня былі немалыды магілеўскія паны, чыноўнікі і вайсковыя людзі; што ні ён, ні хто іншы ў Горках і нават у губэрні—не чакаў паўстаньня ў Магілеўскай губэрні, і называў выступ паўстанцаў на Магілеўшчыне „помешательством, которого никто не мог допустить в людях, не задержанных в доме сумасшедших“. Скончыў „Запіску“ Траўтфэтар патэтычна—парадоксальнай фразай, што „не только не было мятежа от горецких студентов, но что и не было мятежа в Горках!“

Траўтфэтару не пашчасыццла „Запіскай“ абараніць ні Інстытут, ні вучняў, ні сябе.

Палаўцоў таго часу сумесна з іншымі членамі сьледчай камісіі канчаў апытаньне падсудных у Магілеве і Бабруйску. На папярэднім дазнаньні падсудныя ня прызналіся ў арганізацыйнай працы перад і ў часе паўстаньня. Члены гарэцкай арганізацыі паказалі, што, даведаўшыся пра паўстаньне, яны дабрахвотна ўступілі ў шэрагі паўстанцаў і выконвалі загады начальніка—Тапара; таксама ня прызналі яны за сабой віны ў забойстве жаўнераў. Такім чынам, на папярэднім да-

²⁹⁾ Аўтэнтк паясьняльнай „Запіскі“, як і першае данясеньне Траўтфэтара ў сьледчую камісію аб здарэньнях 6-га мая ў справе Лен. Ц. Арх. № 10131.

³⁰⁾ Як вядома, такія выпадкі былі: напр., Горацкі студэнт Стяпінскі быў паўстанцам у Магілеўска-Чарнаруцкім адзеле.

знанні, пасья апытання сьведак і падсудных, гарэцкая арганізацыя ня была выкрыта, але паказаньнямі сьведак была выяўлена галоўная роля ў часе самага паўстаньня гарэцкага студэнцтва, у прыватнасьці Віскоўскага, Антановіча, Дзяконскага, Казела і Кідыша, тады як астатнія паўстанцы — ня вучні зусім ня ўдзельнічалі ні ў адным выступе, а былі няпрыметнымі, звычайнымі паўстанцамі, на другарадных ролях.

1-га жніўня Палаўцоў скончыў сваю сьледчую працу і даслаў увесь матар'ял у магилеўскую вайскова-судовую камісію, а сам адправіўся ў Вільню з дакладам Мураўёву. Мураўёў яшчэ да прыезду Палаўцова быў у курсе спраў пра гарэцкіх паўстанцаў, бо, паводле яго загадаў, усё справы аб гарэцкім паўстаньні, дасылаліся яму. Палаўцоў прадставіў Мураўёву справаздачу і паясьняльную запіску аб паўстаньні ў Горках³¹⁾. Пункт погляду Палаўцова на гарэцкія здарэньні відаць з першай фразы, якою пачынаецца паясьняльная запіска.

„Начало мятежа в Могилевской губ. г. Горках, по собранным на месте сведениям и указаниям лиц достоверных, следует отнести к давно задуманному и постепенно подготовляемому плану клерикальной партии. Действуя преимущественно на молодежь, агитаторы избрали Горецкий Земледельческий Институт, как удобовоспламеняемую массу, и приступили к совращению весьма осторожно и скрытно“.

Выводзячы гарэцкае паўстаньне знадворку, Палаўцоў да некаторай ступені выступіў пад уплывам Траўтфэтара, але ў далейшым апісаньні ён выкладае гарэцкія здарэньні інакш, чымся Траўтфэтар. Ён закрэнае некаторыя моманты перад паўстаньнем, апісвае самае паўстаньне да здачы паўстанцаў у Кульшыцкім лесе. Вынікаем палаўцоўскага дазнаньня Мураўёў быў незадаволены, што відаць з яго слоў ў лісьце Зеляному: „Много Половцов рассказывал, но мало путного“³²⁾. Незадаволены Мураўёў быў і агульным пунктам погляду Палаўцова, і невыразнасьцю ўстанаўленьня вінаватасьці інстытуцкай адміністрацыі і пэдагогаў, якіх Мураўёў лічыў, калі не павадырамі, дык абаронцамі паўстаньня. Адмоўны водзьў атрымала праца Палаўцова ў сьледчай камісіі і з боку старшыні вайскова-судовай камісіі, які часта зварочваў справы для дапаўненьня і дадатковага сьледства. Аб гэтым пісаў Валуеву міністэрскі чыноўнік Пісараў³³⁾, выхваляючы ў той-жа час паўнату і выразнасьць дзела-водства магилеўскай сьледчай камісіі. З прычыны нявыразнасьці палаўцоўскага дазнаньня, праз два тыдні пасья зачыненьня гарэцкай сьледчай камісіі, яна зноў была адкрыта пад старшынствам Макушына і прадаўжала сваю працу да 1-га лістапада. Гэта васеньня сьледчая камісія, галоўным чынам, апытвала дадаткова тых альбо іншых сьведак.

З Вільні Палаўцоў адправіўся ў Пецярбург к Зеляному, які, уласна, яго і камандыраваў у Горкі для выкананьня сьледства адносна асоб, якім даручана моральнае і разумовае выхаваньне. Аб Траўтфэтарах Палаўцоў даў водзьў, як аб асобе, здольнай да навукі, а не да кіраўніцтва. „Директор — пісаў у запісцы Палаўцоў — ученый по призванию, в своем возвышенном образе мыслей, заботился только об образовании учащихся, не допуская идеи о каком-то бессмысленном бунте без цели и средств. Он остановился на том, что, в случае нападения

³¹⁾ Лен. Ц. Арх., Справа № 10131.

³²⁾ „Голос Минувшего“, 1913 г., № 10, ст. 187.

³³⁾ Лен. Ц. Арх., Справа „О возникших в Мог. г. политических манифестациях“, ч III.

извне, некоторые студенты присоединятся к мятежу—и только³⁴⁾. Першым вінікам дакладу Палаўцова Зеляному быў выклік Траўтфэтар у Пецярбург. Атрымаўшы 291 руб.—сутачных і праязных на шасьцёрку коняў у Пецярбург і назад, Траўтфэтар 12 жніўня выехаў з Горак, але назад ён ужо не вярнуўся. У лістападзе ён вярнуў праязныя на зваротную дарогу праз свайго брата К. Траўтфэтара, лектара нямецкай мовы ў Інстытуце. Яго брат прадставіў грошы пры рапарце, што невядома, калі вышэйшаму начальству дагодна будзе дазволіць дарэктару вярнуцца ў Горкі. „Ученый по призванию“ быў затрыманы ў Пецярбурзе і перш прымаў удзел у камісіі па пераводу Інстытута з Горак у Пецярбург і ўпарадкаваньні навучальных устаноў, якія заставаліся ў Горках, а потым, у 1864 г., быў прызначан дырэктарам Пецярбургскага Ботанічнага Саду, на якой пасадзе быў да 1875 г., калі зьвольніўся з пасады з прычыны хваробы. У 1885 г. Акадэмія Навук прысудзіла яму ганаровую залатую мэдаль Бэра, як лепшаму дасьледніку рускай флёры. Памёр Траўтфэтар у 1888 г., васьмідзсяцігадовым старыком³⁵⁾. Яго гэрбары захоўваецца у Ленінградзкім Ботанічным Садзе і зьмяшчае шмат відаў беларускай флёры, у прыватнасьці флёры з Горак і іх ваколіц.

Адносна некаторых пэдагогаў, пра якіх Палаўцоў дакладваў, як аб прыналежных да паўстаньня, Зеляной ухваліў чакаць паведамленьня Мураўёва і формальнага прысуду.

Магілёўская губэрская вайскова-судовая камісія, у якую перайшлі пасьля папярэдняга сьледзтва ўсе справы гарэцкіх паўстанцаў, складалася з трох асоб: старшыні—палкоўніка Пабокава і двух членаў—палкоўніка Марына, у ролі прокурора, і жандарскага афіцэра Вячэслова, вядомага паводле сьледзтва з прычыны гарэцкай дэманстрацыі 3 мая 1862 г. Хутка замест Вячэслова ў судовую камісію ўступіў сам галава губэрскай жандармэрыі палкоўнік Безьяў (ён заступіў у чэрвені Сакалова). Марына, батальённага аўдытара, міністэрскі чыноўнік Пісараў характарызуе, як чалавека спрактыкаванага ў сваёй справе, які судзіў на працягу свайго жыцьця жаўнераў і афіцэраў і які цьвёрда ведаў вайскова-крымінальныя законы, але які ня меў шырокага кругавіду і ня здольны зразумець палітычныя справы. Апрача трох членаў, вайскова-судовая камісія, якая абымала працу пяці павятовых сьледчых камісій—Гарэцкай, Магілёўскай, Чэрыкаўскай, Аршанскай і Сьеніскай,—карысталася яшчэ вялікім штатам афіцэраў мясцовага гарнізону і Алексапольскага палка. Гэта вайсковае судзішча, у якім былі прадстаўнікі галоўным чынам вайсковага і часткова жандарскага ведамстваў, падлягала Беклямішаву. Апошні на гэта меў асобнае поўнамоцтва ад Мураўёва.

Разгляд спраў, зьвязаных з гарэцкім паўстаньнем, у Магілёўскім судзе расцягнуўся больш, чымся на 2 гады. У першую чаргу (у 1863 г.) былі скончаны справы паўстанцаў-вучняў і, галоўным чынам, тых вучняў, што былі выдатнымі арганізатарамі паўстаньня. Потым (у 1864 г.) разгледжаны справы гарэцкіх пэдагогаў, а таксама магілёўскіх і іншых чыноўнікаў. Урэшце (у 1865 г.), разьвязвалася доля некаторых паноў (як Цэханавецкі), прыналежных да паўстаньня. Праца суду пачалася з паловы жніўня пасьля сканчэньня Палаўцовым дзання. Для судо-

³⁴⁾ Лен. Ц. Арх., Справа № 10131.

³⁵⁾ Мал. Гіст. Арх. Справа Гор. Ін-та по разным предметам, 1863 г., № 84.

³⁶⁾ Ц. Лен. Арх., Справа „О возникших в Мог. г. политических манифестациях“, ч. III.

вага сьледства ў Магілеў з Горак былі выкліканы некаторыя сьведкі, у тым ліку з Інстытуту настаўнік Касовіч, пісар Гаўрылаў і вучань каморніцка—таксатарскіх клясаў Кашын, для распазнаньня гарэцкіх вучняў, якія прымалі ўдзел у паўстаньні. Потым гэтыя-ж асобы камандыраваліся і ў Бабруйск. Сьведкі падзяляліся на прысяжных, якія прымалі прысягу і адказвалі паводле закону за абмову, і беспрысяжных, якія маглі абмаўляць падсудных і вольна выходзіць з суда. Але і прысяга не засьцерагала ад дарэмнага паклёпу. Напрыклад, у справе Цэханавецкага ёсьць такі выпадак: селянін Іванаў пад прысягай выкрываў І. Цэханавецкага, што ён бачыў яго 6-га мая сярод паўстанцаў у Горках, а чатыры вознікі таксама пад прысягаю паказалі, што яны адвезлі Цэханавецкага ў Воршу, куды яны прыбылі а 12 гадз. ночы 5-га мая, што пацьвердзілася і даведкай аршанскай паштовай станцыі. Сьведкі часта дапытваліся не паасобку, а некалькі чалавек адразу ў форме аднаго акту. Гэтак допытваліся ўсе сяляне в. Пална па справе Жызнеўскага ў зьвязку з гарэцкім паўстаньнем³⁷⁾.

Магілеўскі суд пры разглядзе паўстанскіх спраў кіраваўся вайсковым статутам і асобнымі правіламі „о наложении взысканий на мятежников“, выданымі 11 мая (ст. ст.) 1863 г. У правілах злачынствы паўстанцаў падзяляліся на пяць катэгорый паводле ступені значнасьці. Апрача таго, суд павінен быў палічыцца з маніфэстам 11 красавіка аб амністыі ўсім паўстанцам, што здалі зброю да 13 мая (1 мая старога ст.)³⁸⁾.

Гэты пункт амністыі падлёг разьясьненьню з боку Мураўёва. Разглядаючы сьледчыя справы гарэцкіх паўстанцаў, якія здалі зброю да 13 мая, Мураўёў знайшоў гэтых паўстанцаў няпэўнымі ў палітычных адносінах і шкоднымі для прабываньня ў краі і ўхваліў: пасля прыводу публічна да прысягі на вернападанства выслась іх на побыт пад суровы паліцыйны нагляд у аддаленыя губэрні. Такім чынам, аб „полном и совершенном прощении“ ня было і гутаркі³⁹⁾.

Магілеўскі суд унес далейшае разьясьненьне да маніфэсту, у рэзультатае чаго з-пад уплыву амністыі выключаліся тыя паўстанцы, якія а) зрабілі якое-небудзь крымінальнае злачынства, б) былі на службе і в) не раскаяліся на судзе. Амністыя была зьведзена да нуля, і паўстанцы, якія здаліся да 13 мая, судзіліся нароўні з іншымі і высылаліся этапным парадкам або ў Сібір, або ў усходнія губэрні, а часам прысуджаліся і да катаржных прац. Напрыклад, паўстанец—вучань Вінкевіч падлягаў пад уплыў амністыі, але быў выслан у Томскую губ. Больш суровая кара чакала вучня-паўстанцаў Лапу і Савіцкага: ня глядзячы на здачу да 13 мая і на каянне на судзе, яны былі прысуджаны да катаржных прац перш на 10 гадоў, а пры канфірмацыі на 6 гадоў. Яны вінаваціліся ў недаведзенай прыналежнасьці да забойства Мачульскага сумесна з А. Ястржэмбскім і Янкоўскім. Хоць Ястржэмбскі і ўзяў на сябе віну ў забойстве Мачульскага, але суд паводле прычын, раней названых, падазраваў наўмыснае забойства і сховы

³⁷⁾ Маг. Гіст. Ар., справа „по предложению г. начальника о полит. преступниках И. Цехановецком, и жене его Изабелле“. 1865 г., № 258.

³⁸⁾ „Мы даруем—казалася ў галоўнай частцы маніфэсту— полное и совершенное прощение тем обывателям Западных губерний, вовлеченным в возникшие в них

беспорядки, которые, не подлежа ответственности за иные уголовные преступления, возвратятся к долгу повиновения до 1 мая“. Маск. Ц. Ар. Справа „О мятежнической шайке, сделавшей нападение на Горки“, 1863, ч. 420, ст. 66.

³⁹⁾ Ibidem.

запраўднага забойцы, і праз тое прысудзіў да катаргі ўсіх чатырох, пры чым за каяньне Лапе і Савіцкаму суд збавіў кару да 6 гадоў катаргі, Ястржэбскаму за адважныя заявы і трыманьне на судзе павялічыў катаргу да 15 гадоў, а Янкоўскаму назначыў 12 гадоў⁴⁰⁾.

Большасьць гарэцкіх паўстанцаў трымала сябе на судзе незалежна і адважна. Студэнты-паўстанцы: Антановіч, Чарвінскі, Косак, Дзяконскі, Сурын П., Маргулец, Кушалеўскі, вучні: Ястржэбскі, Янкоўскі К., Кілдыш, Гладкоўскі і чыноўнік Круповіч адкрыта паўтаралі на судзе свае паказаньні з папярэдняга дазнаньня аб добраахвотным далучэньні да шэрагаў паўстанцаў, аб правільнасьці самога паўстаньня і аб прымушанай здачы зброі ў Кульчыцкім лесе, з прычыны акружэньня войск і сялян і адсутнасьці правадыра пасьля ад'езду Тапара.

Антановіч заўзята адмаўляўся ад усіх абвінавачваньняў, ня гледзячы на дастатак паказаньняў, сьведак і паказываў толькі, што добравольна ўвайшоў у шэрагі паўстанцаў.

Чарвінскі лічыў правільнасьць паўстаньня і прызнаўся ў забойстве жаўнера.

Дзяконскі адмаўляўся ад усіх паказаных абвінавачваньняў, адзначаючы, што быў гвалтоўна завербован паўстанцамі.

Кілдыш на пярэдням дазнаньні паказаў, што ён паступіў у аддзел паўстанцаў добравольна, паводле ўласнага перакананьня; быў у аддзеле на варце; паводле загаду Тапара сумесна з іншымі паўстанцамі захапіў начальніка інваліднай каманды; хадзіў на фэрму забіраць у аддзел тых, хто толькі захоча. На судзе-ж Кілдыш аб'явіў, што ў аддзел ён уступіў паводле загаду паўстанца Дамарацкага, што ў паўстаньне тады ўсе ішлі і ён адстаць ня мог, што ў аддзел ён нікога не вербаваў, а толькі паводле загаду начальніка аб'явіў яго словы, што пара ўсім пайсьці за айчыну⁴¹⁾.

Казела П. і Маргулец таксама ня прызналіся ў арганізацыйных дзеяньнях у часе паўстаньня і паказалі, што яны толькі выконвалі загады Тапара.

Побач з такім незалежным рэвалюцыйным трыманьнем на судзе, трэба адзначыць і выпадкі каяньня паўстанцаў і прызнаньня імі сваіх памылак. Апрача ўжо названых выпадкаў з Лапай і Савіцкім, асабліва выдзяляюцца паводзіны ў гэтых адносінах Віскоўскага і Міткевіча.

Перш Віскоўскі паказаў, што ён ніякай улады сярод паўстанцаў ня меў, а выконваў загады Тапара так, як і іншыя, што ў Маскву ня езьдзіў і зброі ніадкуль ня прывозіў⁴²⁾. Калі-ж суд прысудзіў яго да расстрэлу за арганізацыю паўстанцаў да прыходу Тапара і за добраахвотнае далучэньне да паўстанцаў і прадставіў прысуд на конфірмацыю, то Віскоўскі прызнаўся, што ён быў прызначан ад таёмнага камітэту начальнікам Горак па цывільнай частцы, што прывёз з Масквы зброю і што быў упоўнаважан ад Тапара падрыхтаваць паўстаньне ў Горках. Пры гэтым паказаньні Віскоўскі павініўся, каяўся і прасіў памілаваньня. У рэзультате такіх пакутных слоў расстрэл Віскоўскаму быў заменен 12 гадамі катаргі⁴³⁾.

⁴⁰⁾ Маг. Гіст. Арх., Справа „О политических преступниках Ястржембском, Янковском и прочих“, 1864 г., № 510.

⁴¹⁾ Маг. Гіст. Арх., Справа „О полит. преступниках Д. Килдыше и А. Гладковском“, 1863, № 506.

⁴²⁾ Як ужо адзначана, гэта паказаньне інспэктара Гана.

⁴³⁾ Цен. Лен. Арх., Справа Аудыт. дэп. Ваен. Мін., т. 8, прысуд аб Віскоўскім.

Міткевіч на папярэднім і на судовым дазнанні прызнаўся ў блізкіх адносінах да пана Чудоўскага, некаторых дваран і студэнтаў Гарэцкага Інстытуту, якія прымалі ўдзел у паўстанні, а таксама ў паездцы, паводле даручэння Чудоўскага, у Пецябург і Вільню да Серакоўскага з прычыны грашовых рахункаў Чудоўскага з Серакоўскім і, урэшце, у сховах у сябе ў маентку надоўга правадыра гарэцкага аддзелу Тапара, у якога ён быў асабовым ад'ютантам. Пасьля прысуду, канфірмаванага 25 лютага 1864 г., да 15 гадоў катаргі, Міткевіч, 7 сакавіка падаў Беклямішаву заяву, у якой шчыра каяўся ў сваіх дзеяннях, прызнаўся, што перад паўстаннем ездзіў у Вільню па директывы і апавядаў аб пляне, намечаным для гарэцкага аддзелу. Ня гледзячы на каўняне, прысуд застаўся ў сіле ⁴⁴⁾.

Урэшце, магчыма адзначыць яшчэ адзін выпадак каўняня паўстанца Расткоўскага, які на папярэднім дазнанні паказаў, што ўступіў у аддзел добравольна, паводле паведамлення Дамарацкага, а на судзе каяўся ў сваім далучэнні да паўстання ⁴⁵⁾.

Малішэўскі дае сьпіс 40 гарэцкіх паўстанцаў, якія паказалі на судзе, што зброю яны склалі прымушана. Сьпіс гэты, узяты ім з ліста Ястржэмбскага ад 27-X-1908 г., хаця і складзен паводле судовых паказанняў паўстанцаў, але ён ня зусім верны, што прызнае і Малішэўскі. У сьпісе ёсьць ня толькі гарэцкія паўстанцы, але і з іншых паўстанскіх аддзелаў, магчыма, крычаўскага аддзелу, паколькі сярод іх сустракаюцца Бальбашэўскі і Стапінскі. Трэба таксама адзначыць, што для характарыстыкі паўстанцаў мае значэньне ня столькі паказаньне іх на судзе аб вымушанай здачы зброі, але, галоўным чынам, або каўняне, або пацьвярджэньне правільнасьці ўсяго паўстання ⁴⁶⁾.

Пры канфірмацыі прысудаў над гарэцкімі паўстанцамі Мураўёў часам зьмяншаў ступень кары, жадаючы выявіць сябе міласьлівым усьмірыцелем. Так, Кілдышу і Гладкоўскаму 15 гадоў катаржных прац, да якіх прысудзіў іх Магілёўскі суд, былі зьменшаны пры канфірмацыі да 8 гадоў; Беразінскаму, Віслоцкаму і Завадзкаму, якія ня выявілі сябе якімі-небудзь асаблівымі ўчынкамі ў Горках, але толькі здалі зброю пасьля 13 мая, 8-мігадовую катаргу, паводле пастанова суда, Мураўёў замяніў здачай у салдаты Амурскага краю; Косаку, які вёў пад канвоем палоненага начальніка каманды, 12-цігадовая катарга была заменена 8-мігадовай ⁴⁷⁾.

Паўстанцы, прысуджаныя да высланьня, павінны былі перад адпраўленьнем прынесці асобную прысягу на вернападданства. Некаторыя з іх адмовіліся ад гэтае прысягі. Асабліва гэта адмова мела масавы характар з боку магілёўскіх паўстанцаў, якія ў ліку 14 асоб (гімназісты Афанасовіч, Сянажэнцкі, студэнт Блажаеўскі і іншыя) заявілі, што добравольная здача зброі ёсьць пацьвярджэньне прысягі ⁴⁸⁾. Таксама трымаў сябе і гарэцкі паўстанец—студэнт Кушалеўскі, які падлягаў, пасьля прысягі, сасланьню ў Табольскую губ. пад нагляд

⁴⁴⁾ Ibidem, т. 5, прысуд аб Міткевічу. Паведамленьне аб прызнанні Міткевіча накіравана Беклямішавым Мураўёву і захоўваецца ў Цэн. Віленскім Архіве. Maliszewski, „Rok. 1863 na kresach mohilewskich“, str. 36.

⁴⁵⁾ Ц. Лен. Ар. Справа Аўд. деп. Воен. Мін., т. 8, прысуд аб Расткоўскім.

⁴⁶⁾ „Rok 1863 na kresach mohilew-

skich“, str. 57-58. Вось іх фаміліі: Ермаловіч, Златковскі, Касперовіч, Каперніцкі, Онішмоўскі А., Сулістроўскі, Чэмпкоўскі і Янчэўскі.

⁴⁷⁾ Мар. Гіст. Арх., Справа „О полит. преступниках Березинском, Вислоцком, Завадском“, 1863, № 54.

⁴⁸⁾ Лен. Ц. Арх., Справа Аўдыт. деп. В. Мін., т. 9.

паліцы. Ня глядзячы на настаўленні сьледчай і судовай ўлады, ён адмовіўся ад прысягі, пры чым выказаў, што гэтай адмовай ён „исполняет долг истинного гражданина своего отечества и избавляет Российское государство от запятнанного человека и что он желает блага России и Польше, только как двум соседственным народам в тесной их дружбе, но не при слиянии их между собою“. Адмова ад прысягі выклікала новы прысуд, паводле якога Кушалеўскі, як паўстанец „с преступными убеждениями и упорным стремлением к противодействию правительству“, быў прысуджан 14 ліпня 1864 г. да 12 гадоў катаржнае працы на руднях⁴⁹⁾.

У красавіку 1864 г. разьвязвалася доля некаторых гарэцкіх інстытуцкіх пэдагогаў, якіх Палаўцоў лічыў прыналежнымі да паўстаньня. Яшчэ ў сьнежні 1863 г. Мураўёў паведаміў Зелянова, а Зеляной к канцу навучальных паўгодак—Цэлінскага (дырэктара) аб адданьні пад суд профэсараў Жабенкі, Гінцэля, Выбраноўскага і Вянцоўскага, аб забароне Казлоўскаму жыць у заходніх губэрнях, з прапановай зволіць іх усіх з пасады⁵⁰⁾. З названых пэдагогаў, у канцы сьнежня Выбраноўскі ноччу быў арыштаваны і адвезены ў Магілёў для сьледства, дзе і прасядзеў пад арыштам да суда. Перад судом, у красавіку 1864 г., пад дамовым арыштам у Магілёве знаходзіўся і Гінцэль. У сакавіку 1864 г. Магілёўская губэрская вайскова-судная камісія даслала ўвесь сьледчы матар'ял у Вільню. 28 красавіка прысуд аўдытарыяту быў зацьверджан Мураўёвым. Уступная частка прыгавара зьяўляецца як-бы падсумаваньнем тых справаў пра гарэцкіх паўстанцаў, якія прайшлі перад судом, і адначасова сьведчыць аб тым, як Мураўёў і магілёўскі суд уяўлялі сабе ў агульных рысах гарэцкія здарэньні і дзе яны знаходзілі запраўдных вінавацаў таго, што здарылася. Вось гэта частка прысуду.

„Из дел, произведенных по случаю вооруженного мятежа в г. Горках, обнаружено, что этот мятеж, главным образом, был подготовлен студентами и воспитанниками Горецких Учебных Заведений, которые, поддерживая в своем кругу революционные идеи, с открытием восстания в Царстве Польском и ближайших к Царству западных губерниях, составили заговор о поднятии бунта и в Горках, одновременно с открытием подготовленного в то время агитаторами общего восстания в Могилевской губ. С этою целью студенты означенных заведений, войдя в сношение с могилевскими агитаторами, устроили среди себя революционное общество и с января месяца стали приготовляться к участию в восстании. Когда же прибыл назначенный польским революционным комитетом предводителем Горецкой шайки, бежавший из русской службы капитан Жвирждовский, то воспитанники Горецких Учебных Заведений в назначенную для вооруженного восстания ночь с 23 на 24 апреля, соединясь с прибывшими в Горки из окрестных мест дворянами и помещиками, подняли знамя бунта... Обнаружение мятежа между воспитанниками и студентами Горецких Уч. Заведений, доказав на деле слабость надзора за ними со стороны начальства и отсутствие правильного воспитания их в духе правительственном, показало вместе с тем, что наставники и воспитатели этих заведений

⁴⁹⁾ Маг. Гіст. Арх., Справа „О политическом преступнике Августе Кушелевском“, 1864, № 418; таксама Лен. Ц. Арх. Справа Аўдыт. дэп., т. 16, ст. 294-295, 316—317. Кушалеўскі называе самога

сябе „запятнанным“, зразумела з іроніяй, з пункту погляду ўрадавага царскага суда.

⁵⁰⁾ Лен. Ц. Арх., Справа № 10131.

не были достаточно внимательны к своим обязанностям и не заботились о внушении воспитанникам долга строгого повиновения правительству".⁵¹⁾

Гэтымі словамі прысуду як-бы папаўняўся пропуск справаздачы сьледчай камісіі Палаўцова. Тут ясна і выразна прызнаецца наяўнасьць гарэцкай рэвалюцыйнай арганізацыі, а не якойсь там „клерыкальнай партыі“, аб якой пісаў Палаўцоў. Гэта арганізацыя падрыхтавала і падняла паўстаньне ў Горках. Адначасова суд лічыў адказным за дапушчэньне рэвалюцыйнай студэнцкай арганізацыі адміністрацыйна-педагагічны персанал Інстытуту, што Палаўцоў у свой час не адважыўся адзначыць, бо тады ў Горках яшчэ быў Траўфэттар, генэральскае становішча якога прымушала некалькі лічыцца з ім. Цяпер жа з усяго адміністрацыйна-педагагічнага персаналу выхапілі і прыцягнулі да адказнасьці чатырох названых настаўнікаў — Жабенку, Гінцэля, Венцоўскага і Выбраноўскага, галоўным чынам, як палякаў. Апрача адказнасьці за „невнимательность к исполнению своих обязанностей“, гэтыя настаўнікі абвінавачваліся ў асабовых правіннасьцях, якія знайшоў яшчэ Палаўцоў, і аб якіх падана намі вышэй. Жабенка, Гінцэль, Венцоўскі і Выбраноўскі на судзе не павініліся, але з пацьвярджэньнем званьня з пасадак, былі судом высланы, як няпэўныя ў палітычных адносінах, у розныя ўсходнія губэрні. Зацьвярджаючы гэты прысуд, Мураўёў, апроч таго, распарадзіўся пасадаць Выбраноўскага на два месяцы ў турму за яго „крайне предосудительное поведение“ у часе нападу на Горкі, якое выявілася ў тым, што ён прысутнічаў на пахаваньні Дамарацкага. Зусім выпадкова была забыта справа Гінцэля „об ослушании власти“, калі ён вызваліў сваю службу Антонаву з гарэцкай паліцыі. Пасьля суду, у маі 1864 г., успамянулі, але паводле разьясьненьня прокурора, гэту справу магчыма была перагледзець у Казанскай губ., куды быў выслан Гінцэль.⁵²⁾ Чамусь не знайшла сабе месца ў прысудзе над Жабенкай справа⁵³⁾, на якую спасылаецца Мілавідаў, што Жабенка навучаў студэнтаў страляніне і дастаўляў ім зброю⁵⁴⁾.

Улетку 1864 г. судзілі магілеўскіх чыноўнікаў, што прымалі ўдзел у гарэцкім паўстаньні. Для азнаямленьня з ходам спраў аб паўстанцах і для дадатковага апытаньня некаторых падсудных у ліпні 1864 г. быў камандыраван Мураўёвым у Магілеў генэрал Старажэнка. Пасьля апытаньня Старажэнка падаў Мураўёву дадатковае абвінавачваньне супроць чыноўніка Галіноўскага, які ня выявіў камяння ў сваім далучэньні да паўстанцаў і выказваў без прымірэньня нянавісьць да усяго рускага⁵⁵⁾.

У той жа час разьвязвалася пытаньне аб гарэцкім інстытуцкім ксяндзу Манюшку. Увага да яго з боку ўлады выявілася яшчэ хутка пасьля паўстаньня. Зьявіўшыся ў Горкі на другі дзень пасьля паўстаньня з водпуску, Манюшка атрымаў ад Траўфэттара працяг водпуску ў Фашчаўскую парафію (Гарэцкага павету) да 27 мая. За гэты працяг водпуску Зеляной заўважыў Траўфэттару, што ён

⁵¹⁾ Лен. Ц. Арх., Справа „Ауд. деп. Воен. Мин.“, т. 9, прысуд аб Жабенку, Гінцэлі, Венцоўскім і Выбраноўскім.

⁵²⁾ Маг. Гіст. Арх., Справа „Об ослушании власти полиции проф. Горецкого Ин-та Гинцеля“, 1863, № 6.

⁵³⁾ Віленскі Аўдытарыят, № 386, 1864 г.

⁵⁴⁾ Мілавідаў, А. І. „Участие молодежи с-западного края в мятеже 1863 г. и вызванная им реформа местных уч. заведений. По архивным материалам“, Вільня, 1904 г.

⁵⁵⁾ Лен. Ц. Арх., Справа „Ауд. деп. Воен. Мин.“, т. 18, прысуд аб Слежаноўскім, Галіноўскім і іншых, л. 304—312.

абыйшоўся „весьма неосторожно“, бо час быў трывожны. Траўт-фэтар-жа апраўдаўся тым, што Манюшцы пагражала небяспека ад гарэцкіх жыхароў, якія нападлі нават на людзей, што ня прымалі ўдзелу ў паўстанні⁵⁶). У часе паўторнага водпуску ў Манюшкі адбыўся агляд, які выявіў адозву Жонду да каталіцкага духавенства. Манюшка быў арыштован і выслан адміністрацыйна ў Пэрмскую губ. 29 мая ноччу ён быў дастаўлены ў Горкі жандарамі. Абы-як распарадзіўшыся з сваёй маемасьцю, Манюшка без адкладу быў адвезен тымі-ж жандарамі ў Смаленск для далейшага накіраваньня. Пасьля суду над інстытуцкімі педагогамі Манюшка быў выкліканы ў Магілёў для формальнага суду. Ён таксама быў абвінавачаны ў папярэднім веданьні аб падрыхтоўцы паўстаньня, асабліва праз вызнаньне студэнтаў, і ў неданясенні аб гэтым начальству. Пасьля пазбаўленьня годнасьці і ўсіх праў і конфіскацыі маёмасьці, Манюшка 18 жніўня быў прысуджан да высьланьня ў Томскую губ., а ў кастрычніку быў адпраўлен да месца прызначэньня⁵⁷).

У канцы 1864 г. і на працягу 1865 г. у Магілёве судзіліся таксама іншыя, прыналежаўшы да гарэцкага паўстаньня, і да тых здарэньняў, што былі звязаны з гарэцкім паўстаннем. З розных спраў аб прыналежных да гарэцкага паўстаньня падаю тры справы, як прыклад, з чаго яны пачыналіся і чым канчаліся.

Першая справа Жызьнеўскага, аканом у пана Вайніловіча (маёнтак у вёсцы Пална, Гарэцкага павету). Яна пачалася паводле данясеньня папа Маслакоўскай царквы гарэцкага павету Ф. Чалоўскага аб антыўрадавай прапагандзе Жызьнеўскага, які знаходзячыся аднойчы, яшчэ да паўстаньня ў Горках, сярод работнікаў-сялян, пачаў з імі гутарку з прычыны гарматнага стрэлу, які, як-бы чулі сяляне ў напрамку з Воршы. „Худо будет крестьянам, если они не покорятся полякам, которым и сам император впоследствии покорится — казаў Жызьнеўскі, паводле данясеньня Чалоўскага — потому что император слаб, а поляки храбры, могущественны и поддерживаемы многими иностранными королями. Противящиеся полякам испытуют много бед, имущество их будет предано пламени. Поляки начали свое дело по повелению божественного комитета, потому оно справедливо и должно иметь благополучный исход. Не бойтесь поляков, они вам не сделают зла, если вы не будете противиться, напротив, ужасайтесь прихода русских войск, которые вас совершенно ограбят⁵⁸)“. Па гэтай справе Макушыным была дапытана амаль палова сялян вёскаў Грыўцы і Пална. Сяляне паказалі, што Жызьнеўскі толькі папярэдзіў іх аб тым, што ў Горках нешта будзе; калі-ж адбыліся ў Горках здарэньні, то ён радасна хадзіў каля свае кватэры, паглядаючы ў напрамку Горак. Жызьнеўскі ад усяго гэтага адмовіўся. Пасьля таго, як Чалоўскі пацьвердзіў пад прысягай сваё пісьмовае паказаньне на судзе ў Магілёве, палявы аўдытарыят прысудзіў Жызьнеўскага да 12 год катаржных прац у руднях. Мураўёў замяніў гэту кару высьланьнем у Томскую губ., заўважыўшы адсутнасьць шкоднага вынікаў агітацыі і, галоўным чынам, неўгрунтаванасьць другога паказаньня Чалоўскага, чым зьяверваўся даношчык, на сьведчаньні каторага засноўвалася ўся справа. А другім даносам поп Чалоўскі, абараняючы свае

⁵⁶) Ibidem, справа № 10131.

⁵⁷) Маг. Гіст. Арх., Справа „О политическом преступнике ксендзе Александре Монюшко“, 1864 г., № 444.

⁵⁸) Ibidem, Справа „О политическом преступнике К. Ф. Жизневском“, 1864 г. № 315.

духоўныя інтарэсы, абмаўляў пана Вайніловіча, што, быццам, ён гвалтоўна, супроць жаданняў жонкі, хрысьціць сваіх дзяцей у каталіцызм. Гэта данясеньне не атрымала далейшага ходу, калі выясьнілася няправільнае выяўленьне думкі жонкі Вайніловіча, а галоўнае—палітычная пэўнасьць Вайніловіча.

Другая справа, пана Матушэвіча, пачалася пасля арышту яго сваімі сялянамі, якія даставілі яго ў магілёўскае паліцыйнае кіраўніцтва з адабранымі ў яго дубальтоўкай, порахам і шабляю. Сяляне паказалі, што Матушэвіч учыняў буянства і, пасля праходу праз іх веску гарэцкіх паўстанцаў, веў з імі бунтарскую гутарку на карысьць паўстаньня і выказваў намер асабова далучыцца да паўстанцаў. Матушэвіч апраўдваўся тым, што сяляне жадаюць паквітацца з ім, бо ён раней неаднакроць скардзіўся адміністрацыі на сялян. Калі суд узяў аб гэтым даведку, то выявілася, што не Матушэвіч скардзіўся на сялян, а сяляне—на Матушэвіча за тое, што ён абцяжваў іх лішнімі працамі і забіраў у іх скаціну; да гэтага яшчэ прыпомнілася блудная сувязь Матушэвіча з двума сялянкамі. Вынікам справы былі канфіскацыя маемасьці Матушэвіча і сасланьне яго ў Табольскую губ. Асуджан ён быў, паводле формулёўкі прысуду, не за схову зброі і бунтаўскія гутаркі, а за свае адносіны да сялян. Нячуваны і бяспрыкладны (але далёка не адзіночны ў гэты год) факт у гісторыі царскай Расіі, калі ўлада паноў зьяўляецца на старане сялян і супроць паноў! Але факт гэты быў выключна фактам часовай урадавай палітыкі загультваньня з сялянамі, выкарыстоўваньня іх у сваіх мэтах: сяляне і засталіся сялянамі, у лепшым выпадку з дзындзікамі, на кшталт мэдалей „За усердие“, а замест высланых паноў зьявіліся новыя з ліку рускіх паноў і чыноўнікаў.

Урэшце, паводам да трэцяй справы—абвінавачваньня пані Манцэвіч і яе аканом Аскеркі (маёнтак у весцы Сенькава, каля 5 верст ад Горак) было дазнаньне пасля спайманьня і кары сьмерцю ў чэрвені 1863 г. двух сыноў пані, артылерыйскіх афіцэраў—Міхася і Івана. Дазнаньне, зацікавіўшыся адносінамі маткі пакараных да паўстаньня, апытала некаторых сялян в. Сенькава. Стараста селянін Пракопаў паказаў, што Манцэвіч, даведаўшыся аб закладзе сялянамі ў яе маёнтку сельскай варты для абароны ад паўстанцаў, загадвала яму перадаць сялянам, што палякі ваююць за іх, з жаданьня ім добра, а аканом Л. Аскерка паўтараў перад сялянамі словы пані. Паводле прысуду Манцэвіч была выслана ў Кастрямскую губ. з двухмесячным увязьненнем у турму, а Аскерка—у Томскую губ.⁵⁹⁾

Абагульненьне ўсіх прысудаў над гарэцкімі паўстанцамі і прыналежнымі да паўстаньня магчыма прадставіць у наступнай табліцы:

	Гарэцкіх вучняў	Іншых	Разам	
Прысуджана да	катаргі ⁶⁰⁾	26	17	43
	сасланьня ў Сібір ⁶¹⁾	16	33	49
	„ унутр. губ. ⁶²⁾ .	17	37	54
Усяго	59	87	146	

⁵⁹⁾ Ibidem, Справа „О политич. преступниках Ф. И. Матушевича, Ф. Манце-

вич и др.“, 1864, № 351. (Вынаскі: 60, 61 і 62 гл. наступ. стар.)

Як відаць з табліцы, галоўная кара—катарга—дасталася гарэцкай вучнёўскай моладзі, асабліва, калі да 26 вучняў дадаць 6 звольненых з гарэцкіх навучальных устаноў і 4-х, якія рыхтаваліся да паступленьня ў Інстытут і жылі ў Горках. Застаецца 7 асоб (пан Міткевіч і магілеўскія чыноўнікі), прысуджаных да катаргі.

З астатніх 14 асоб (усіх гарэцкіх паўстанцаў і прыналежаных—160 чалавек, апрача двух забітых) было пакарана сьмерцю—1,⁶³⁾ аштрафавана—1, аддана пад нагляд паліцыі і на парукі—1, апраўдана—7, схаваўся—1 і застаўся невядомым прысуд аб—3⁶⁴⁾.

VII.

КАТАРГА і САСЛАНЬНЕ.

Агалашэньне прысудаў і ўкладаньне „статейных списков“.—Выгляд паўстанцаў.—Хвароба Чарвіаскага і Нітаслаўскага. — Шлях на катаргу праз Маскву, Ніжні-Ноўгарад, Кацярынбург, Табольск і Іркуцк да Акатуйскіх рудняў.—Жыцьцё ў Акатуйскай і Зэрэнтуйскай турмах. Катаржанін на становішчы каланістага.—Ліст паўстанца А. Ястрэжмскага.—Лёс некаторых паўстанцаў-катаржан. — Паўстанец Заблоцкі аб мучэньнях сасланага. — Лёс некаторых паўстанцаў—сасланых і прыналежаных да паўстаньня.

Прысуд, канфірмаваны Мураўёвым у Вільні, дасылаўся потым магілеўскаму губарнатару для абвяшчэньня асуджанаму і прывядзеньня ў выкананьне. Пасьля гэтага на кожнага асуджанага складаліся так званы „статейный“ сьпіс, з якім асуджаны праваджаўся да месца адбываньня кары.¹⁾

На пытаньне „статейного“ сьпіса, ці ня ведае асуджаны якога-н. майстэрства, усюды стаяць адмоўныя адказы. Толькі некаторыя называлі, як майстэрства, дрэнажную справу (Кржычыталовіч), ігру на фартап'яне (Лятасковіч), веданьне французскай і нямецкай мовы (Рабей) і т. п.

За адсутнасьцю фотографіі, выгляд гарэцкіх паўстанцаў магчыма ўявіць паводле „статейных“ сьпісаў. Вучні-паўстанцы ў пераважнай большасьці моладзь ад 20 да 24 гадоў, з сьветла-русымі валасамі і

⁶⁰⁾ 43 асобы ў агульнай суме на 368 гадоў; з іх на 20 гадоў—1, на 15—2, на 12—13; на 8—7, на 6—13 і на 4 гады 7 чалавек.

⁶¹⁾ У Томскую, Омскую, Табольскую і Енісейскую губ., а таксама ў Сібір без паказаньня губэрні і здача ў салдаты сібірскіх палкоў.

⁶²⁾ У Пермскую губ. — 16, Кастрямскую—11, Аланецкую—10, Казанскую і Аранбургскую па 6, Ніжэгародзкую—2, Уфимскую і Варонежскую па 1 і аднаму забаронена жыць у заходніх губэрнях.

⁶³⁾ Зьвірждоўскі, як сказана, павешан у Апатаве. У Магілеве-жа „было расстраляна (18, VI, 1863 і 28, IV, 1864) 5 чалавек з іншых паўстанскіх аддзелаў: афіцэры—Корсак, два браты Манцэвічы, эмігрант Анцыпа і лекар М. Аскерка, які меў адносінны і да гарэцкага паўстанскага аддзелу, бо палягчаў яго пасоўваньне па Магілеўшчыне сваімі паведамленьнямі з Магілеву. Апрача таго, на Магілеўшчыне былі расстраляны яшчэ два паўстанцы: у

Воршы—Будзіловіч (10, IX, 1863 г.), (у Рагачэве—Грыневіч (28, VII, 1863 г.).

⁶⁴⁾ Аштрафавана была на 100 р. Мальвіна Мацкевіч, сястра расьнянскага лекара Л. Мацкевіча, за тое, што яна ў часе праваджэньня яе брата па Магілеве ў камісію для апытаньня перадала яму ліст ад паўстанца з Бабруйскай крэпасці. У лісьце было настаўленьне, як трэба паказываць на судзе. Мацкевіч аб'ясніла, што ліст яна атрымала на вуліцы ад невядомай жанчыны, і, ня чытаючы, перадала брату. Таксама аштрафаваны быў на 300 руб. Магілеўскі бэрнардынскі манастыр за дапушчэньне непарадкаў, якія выявіліся ў тым, што з манастыру ўцёк служачы Жарын, які потым далучыўся ў Горках да паўстанцаў. Маг. Гіст. Ар., Справы „О полит. преступниках Пиотровском, Мацкевиче, Жарине, Гижицком и др.“, 1864 г. №№ 219 і 472.

¹⁾ Падаю, як прыклад, копію „статейного списка“ на паўстанца студэнта Косака гл. дадатак II.

блакітнымі вачамі. Вось апісаньне выгляду некаторых гарэцкіх паўстанцаў: 2).

Чарвінскі Р.—росту больш сярэдняга; целаскладу здоровага; валасы на галаве, вусах, барадзе і баках русыя; нос мерны, прамы; рот мерны; вочы сінія; зубы чыстыя і ўсе цэлы. Асобных прымет няма.

Віскоўскі С.—росту высокага; твар круглы, чысты; валасы на галаве і барадзе русыя; зубы цэлыя. Асобных прымет няма.

Антановіч І.—росту высокага; целаскладу моцнага; валасы на галаве сьветла-русыя, на барадзе, вусах і баках рыжыя; чырвоная пляма на правай шчацэ ад віска да рота.

Кілдыш Д.—росту больш сярэдняга; твар чысты; валасы русыя; асобных прымет няма.

Кушалеўскі А.—целаскладу, відочна, здоровага; росту высокага; валасы на галаве і баках цемна-русыя, кучаравыя; твар чысты, прадоўжны; вочы блакітныя; нос прамы.

Маргулец С.—целаскладу пасярэдняга; валасы на галаве, вусах, барадзе—русыя; вочы блакітныя; нос востры і вялікі.

Міткевіч З.—целаскладу здоровага; росту сярэдняга; валасы на галаве, бровах, вусах, баках і барадзе русыя; вочы шэрыя; нос з гарбом; рот мерны; твар прадоўжны, чысты.

Манюшка А. (ксендз)—росту высокага; целаскладу шчыльнага, здоровага; валасы русыя, нягустыя; вочы блакітныя.

Пры складаньні „статейных“ сьпісаў на студэнтаў - паўстанцаў Багамольца і Кушалеўскага былі дапушчаны памылкі.

Багамалец быў магілеўскім судом прысуджан да катаржных прац на 6 гадоў, а паводле конфірмацыі ў Вільні быў сасланы ў Сібір на пасяленьне ў больш аддаленыя месцы. У „статейным“ сьпісе быў адзначан прысуд да 6 гадовай катаржнай працы, і Багамалец пасья прыбыцьця на катаргу ўлетку 1865 г. быў пасаджаны ў турму на заводзе Сівакова, Забайкальскага края, і прасядзеў у турме да сакавіка 1866 г., пакуль Забайкальскае Кіраўніцтва, паводле просьбы Багамольца, не запыталася аб запраўдным прысудзе ў Магілеўскага губэрскага кіраўніцтва, якое прызнала сваю памылку. Багамалец, наладжыўшы ўласнаю скураю за нядбайнасьць Беклямішава, потым зноў пісаў у магілеўскае кіраўніцтва, што ён прысуджан не на пасяленьне, як адзначана ў паведамленьні магілеўскага кіраўніцтва, а на побыт у Сібір; але кіраўніцтва пацьвердзіла, што як-раз на пасяленьне 3).

З Кушалеўскім здарылася некалькі інакш. Яму ў „статейны“ сьпіс упісалі папярэдні прысуд аб высьланьні на побыт у Табольскую губ. З такім прысудам ён ехаў у працягу 6½ месяцаў да Табольску. Але пакуль ён ехаў, Табольскі прыказ аб сасланных атрымаў новы прысуд, якім Кушалеўскі быў прысуджан на 12 гадоў катаржных прац за адмову ад прысягі, і Кушалеўскі быў накіраван на катаргу з паведамленьнем аб гэтым факце пецябурскай ахранцы 4).

Прысуды многімі былі выслуханы стоічна, для некаторых жа гэта быў трагічны момант, які страсаў да вар'яцтва. Так, Чарвінскі, замест адпраўкі на катаргу, быў накіраван у больніцу, бо звар'яцеў. Нэрвовае страсеньне было ў значнай ступені вынікам цяжкіх перажываньняў 6 мая ў Горках, калі Чарвінскага схапілі п'яныя сяляне,

2) Апісаньне ўзята з адпаведных спраў, якія вышэй ужо адзначаны.

3) Маг. Гіст. Арх., Справа „О политических преступниках Богомольце, Мишке-

виче и др.“, 1864, № 22.

4) Мас. Ц. Ар., Справа „О беспорядках в Цар. Польском и в Зап. губерниях. Часть 420“, 1863 г.

і ён мала не падлёг самасуду, аб чым было расказана раней. Для агляду Чарвінскага, праз некаторы час была складзена асобная камісія з 8 асоб (з іх тры лекары). Яму прапанавалі 6 пытанняў, на якія ён, відочна, ужо перацярапеўшы нэрвы параксызм, даў пісьмовыя адказы добрым вырабленым почыркам. Цікавы адказы на наступныя тры пытання:

„1) По какому случаю над Вами учрежден караул? Ответ: по тому случаю, что я поляк и принимал участие в восстании поляков: убил там двух солдат;

2) Давно ли Вы находитесь в больнице и где прежде были?— Ответ: в больнице нахожусь недавно, а прежде был в остроге, где мне было досадно, что я не так, как следует поляку, — а поляк должен говорить то, что чувствует и перед своим врагом; считая это за низость, я там даже заболел и последнее время был в горячке;

3) Отчего Вы знаете, что у Вас была горячка? Ответ: я чувствовал то озноб, то жар, мне голова болела и представлялось бог знает что“⁵⁾.

Разумныя адказы Чарвінскага прывялі камісію да прызнання яго зусім здаровым, і ён 26 кастрычніка 1863 г., сумесна з таварышамі Кржычыталовічам і Янкоўскім, быў адпраўлен на катаргу, але на дарозе, у Смаленску, ён зноў захварэў і адстаў ад сваіх таварышоў.

Больш цяжка захварэў, таксама звар'яцелы, паўстанец Нядзьвецкі, 37 гадоў, які далучыўся да гарэцкіх паўстанцаў, пакінуўшы службу ў магілеўскай дзяржаўнай палаце. Ён прабыў у вар'яцкім доме больш году пад асобным наглядам доктара; часта броіў, што ўжо выконваюцца пажаданні паўстанцаў. Праз год, у 1865 г., пасля некаторага ачуняння, Нядзьвецкі быў адасланы на катаргу, да 6 гадоў якой быў прысуджан⁶⁾.

Некаторыя гарэцкія паўстанцы, з прычыны хваробы, затрымаліся ў Магілеве доўга. У 1865 г. у магілеўскай турме яшчэ было 11 паўстанцаў, у тым ліку гарэцкі паўстанец Іван Ястржэмбскі, ранены ў часе сутычкі ў Горках; рану ён загаіў, але потым яна зноў паказалася. Пасля некаторага ачуняння ён быў адпраўлен на катаргу ў 1866 г.⁷⁾.

Больш за ўсіх заставаўся ў Магілеве і тут, магчыма сказаць, адбыў сваю кару—гэта студэнт Нітаслаўскі, прысуджаны да 8 гадоў катаргі⁸⁾. Увосень 1863 г. у яго паказаліся адзнакі сухот, і ён быў пераведзены з турмы ў больніцу. У маі 1865 г. Віленскі палявы аўдытарыят прадпісаў наладзіць самы строгі агляд Нітаслаўскага ў прысутнасці ўсяе лекарскай управы, прокурора і страпчага, бо „хотя у Нитославского—казалася ў прадпісанні—заметны признаки предрасположения к легочной бугорчатке и слабого здоровья, но состояние его сил таково, что на подводе он может быть отправлен по назначению“. Пры выкананні прадпісання адкрылася другое „но“: аслання не маглі пры перапраўцы этапам ехаць, і сухоты ня лічыліся у сьпісе хвароб, якія аслаблялі ад хаджэння пехатою. Пасля агляду Нітаслаўскага аднагалосна палічылі хворым і пакінулі ў Магілеве, але усё ж перавялі з больніцы, дзе ён у той час быў, у турму. Разы чатыры пераводзілі яго з турмы ў больніцу і назад. У студзені 1868 г. у яго ў

⁵⁾ Маг. Гіст. Арх., Справа „О политич. преступнике Р. Червинском“, 1863 г., № 508.

⁶⁾ Ibidem, Справа „О политич. преступнике Недзвецком“, 1864, № 71.

⁷⁾ Ibidem, Справа „О политич. преступнике И. Ястржембском“, 1864, № 17.

⁸⁾ Ibidem, Справа „О политич. преступнике Нитославском Э.“, 1864, № 70.

больніцы паліцыя зрабіла пошукі, паводле падазрэння ў падрыхтоўцы да ўцёкаў, бо перад гэтым да яго даведваўся адзін знаёмы. Пошукі выявілі у Нітаслаўскага шапку і кашушок, якія, паводле данасення жандара, рабілі Нітаслаўскага чужаземцам. У маі 1868 г. віленскі генэрал-губэрнатар даў загад аб перадачы ўсіх хворых арыштаваных пад апеку сваякоў альбо асоб, якія выказалі на гэта згоду. Нітаслаўскі, застаўшыся паднадзорным, пасля гэтага жыў у маці ў Сененскім павеце, а потым, як хворы, быў перавезен у Рыгу.

Такая гісторыя здарылася толькі з Нітаслаўскім; усе-ж іншыя гарэцкія паўстанцы былі закінуты ў „столь аддалёныя“ або ў „не столь аддалёныя“ месцы.

Перад адпраўленьнем на катаргу паўстанцы, замест уласнай вопраткі, якая адбіралася, адзяваліся ў арыштанскі халат. Адносна вопраткі асуджаных быў асобны цыркуляр Мураўёва ў жніўні 1863 г., які прадпісваў ссылаць толькі ў прысвоенай арыштантам вопратцы⁹⁾.

Паўстанец Косак выпадкова перапраўляўся ў уласнай вопратцы: 23 (н. ст.) верасня 1863 г. яго вывезлі з Магілева, а 24-га камандзір унутранай варты атрымаў ад Беклямішава загад аб адабраньні ў Косака ўласнай вопраткі і аб забеспячэнні яго вопраткай арыштанскай, але было позна¹⁰⁾. Пачаліся халодныя месяцы, і Беклямішаў прымушан быў дазволіць ссыланым мець цёплыя боты і цёплую вопратку¹¹⁾.

Пры перапраўленьні на катаргу забаранялася мець пры сабе нажы ці якія-н. вострыя рэчы, дзеля чаго хворы паўстанец Гіжыцкі, які падлёг у Горках цяжкаму зьбіваньню, павінен быў перад адпраўленьнем пісаць просьбу аб дазеле мець пры сабе нажніцы і ножык, бо „раны требуют перевязок и прикладывания пластырей, без каких орудий исполнить сего невозможно“. Прылады былі дазволены¹²⁾.

3-га мая 1864 г. 10 паўстанцаў, у тым ліку 3 гарэцкіх—Міткевіч, Дзяконскі і Багамалец адмовіліся адправіцца з Магілева з прычыны хваробы. Міткевіч яшчэ 15 сакавіка (праз тыдзень пасля камяння Беклямішава) падаў просьбу аб мэдыцынскім аглядзе таму, што ён адчувае сябе зусім расстроеным і ня можа пераносіць сьвет у дзень і халоднае паветра. Хаця турэмны лекар даў Міткевічу даведку аб нэрвовай хваробе яго, але 9 красавіка лекарская ўправа адзначыла, што хвароба Міткевіча не перашкаджае адпраўленьню на катаргу, і 9 мая Міткевіч і іншыя 9 паўстанцаў, што адмаўляліся адпраўляцца, былі адасланы з Магілева¹³⁾.

„Настрой паўстанцаў, адпраўленых у Сібір, быў паднесены—кажа Косак перад успамінам аб сваім пакутным шляху ў Сібір. Большасць з сасланных рыхтавалася да цяжкай будучыны. Многія былі ўпэўнены, што хмарны палітычны кругавід праясьніцца, і іх прабываньне будзе нядоўга“. У Косака апошняга перакананьня ня было, і ён падрыхтаваўся „цвёрда выпіць чашу цяргпення да дна“¹⁴⁾.

⁹⁾ Цыркуляр быў выклікан паведамленьнем, што ксёндз Кулакоўскі, праходзячы праз Табольск у манаскай вопратцы пад узброенай вартай, узбуджаў да сябе спачуваньне. Справа Маг. Гіст. Арх. „Об одежде отправляемых на каторгу“, 1863 г.

¹⁰⁾ Справа „О полит. преступнике Косаке“, 1863 г., № 463.

¹¹⁾ Са справы, адзначанай у вынасьце 9.

¹²⁾ Маг. Гіст. Ар., Справа „О пол. пре-

ступниках Жарине, Гіжыцком и Франковиче“, 1864, № 472.

¹³⁾ Ibidem, Справы „О полит. преступниках Богомольце, Мицкевиче и др.“, 1864, № 22 і „О полит. преступниках И. Мацкевиче, Полонском и др.“, 1864, № 76.

¹⁴⁾ „Aus den Erinnerungen eines Insurgenten“, „Zeitung für Stadt und Land“, 1877, № 259.

Першым вялікім этапным пунктам доўгага, каля 7.000 верст, шляху быў г. Смаленск, да якога паўстанцы перапраўляліся пад умоцнёнай вартай, як па паласе, абвешчанай на ваенным становішчы і захопленай паўстаньнем. Характар гэтае пераправы магчыма бачыць з наступнага разліку, які складаўся аднолькава на ўсіх адпраўленых: на перавоз Чарвінскага, Кржычыталовіча і Янкоўскага, пад наглядом жандарскага унтэр-афіцэра і трох радавых, было выдана 66 руб., у тым ліку—прагонаў да Смаленску на 7 коняў 32 р. 49 к. і назад для адных жандараў на дзьве пары 18 р. 57 к., кармавых для трох арыштаваных на 4 дні па 6 к. ў суткі—72 к. і для жандараў па капейцы ад вярсты, лічачы да Смаленска праз Воршу 185 верст, па 3 руб. 71 кап. кожнаму—разам 14 р. 85 кап.¹⁵⁾ Такім чынам, арыштаваны харчаваліся на 6 капеек у суткі, а жандар амаль на рубель. Для палічэньня перапраўленьня да Смаленску некаторыя паўстанцы прасілі паштовых коняў замест звычайнай падводы. Гіжыцкі ў гэтай просьбе атрымаў адмову, а жонка Міткевіча і маці Дзяконскага, якія перад адпраўленьнем сваякоў знаходзіліся ў Магілеве, атрымалі ад Беклямішава дазвол на пераезд Міткевіча і Дзяконскага на паштовых конях за свой кошт. Міткевіч напярэдадні адмовіўся ад гэтага прывілею¹⁶⁾.

Ад Смаленску да Масквы перапраўленьне паўстанцаў адбывалася ў асобных фургонах сумесна з крымінальнымі злачынцамі¹⁷⁾. Крымінальныя, з якімі ішоў Косак, перад уваходам у Маскву, угаварылі за асобную плату конвойных правесці іх, сумесна з палітычнымі, па вялікіх вуліцах гораду, каб сабраць грошы і продукты ад праходжых. Праходжыя шчэдра абдарылі іх, так што пасья адлічкі страты на конвойных, кожнаму крымінальнаму дасталася па 5 руб. і, апроча таго, продукты. Палітычныя ва усёй гэтай справе ня прымалі ўдзелу. У турэмны будынак каля Рагоскай Заставы, дзе разьмешчаны былі паўстанцы, зьявіліся масквічы і абдарылі грашмі і рознымі рэчамі некаторых палітычных, якія не адмаўляліся ад міласьціны. Ад Масквы да Ніжняга-Ноўгараду паўстанцаў перавозілі па чыгунцы.

Самы цяжкі шлях ляжаў ад Ніжняга да Табольску праз Краснаўфімск і Кацярынбург па этапных пунктах Вяцкай і Пермскай губ. Гэту далячыню Косаку і іншым гарэцкім паўстанцам прыйшлося прайсці ў халодныя зімнія месяцы, пры чым пасья двохдзённай дарогі пехатою наступаў дзень адпачынку¹⁸⁾.

¹⁵⁾ Маг. Гіст. Арх. Справа „О полит. преступнике Р. Червинском“, 1863, № 508.

¹⁶⁾ Маг. Гіст. Арх., Справа „О политич. преступниках И. Мацкевиче, Полонском и др.“, 1864 г., № 76.

¹⁷⁾ Далейшы шлях і прабываньне на катарзе я апісваю паводле успамінаў Косака, „Aus den Erinnerungen eines Insurgenten“, „Zeitung für Stadt und Land“, Riga, 1877 г. № 260—268.

¹⁸⁾ Хача, уласна, цяжка называць адпачынкам прабываньне ў тых этапных хлявох, якія апісвае Косак наступным чынам: „Маленькія, старэнькія будынкi былі надта малы, нават, для звычайных партый, а тым больш, калі партыі былі павялічаны больш, чымся да 150 чалав. Заняты былі месцы, ня толькі на лаўках, але і пад імі настолькі, што кожная пале падлогі была

скарыстана. Паветрабыла сапсавана з прычыны сужыцца столькіх людзей у адным памяшканьні і з прычыны дрэнных выпарэньняў ад адсырэлае адзежы. Дзьверы на ноч зачыняліся і адчыняліся толькі ў экстрэных выпадках. Часта прыходзілася, што толькі палова арыштаваных магла сядзець на сваіх вузьліках, так што адпачывалі па чарзе. Над падлогай вісеў у 1½ аршына вышыні, белаваты туман, які не дазваляў распазнаваць людзей. Вынікам зьяўляліся частыя хваробы“.

Захварэў тыфусам і Косак. Толькі дзякуючы догляду двух студэнтаў—мэдыкаў, якія ўкладвалі хворага ў сані пры адпраўленьні з этапу і ўносілі потым яго ў этап, ён выжыў. Каля Кацярынбурга яму дапамог з асобнага дазволу вайсковы лекар.

Пры перапраўленьні гэтымі паўночнымі этапамі паўстанцы і крымінальныя мелі ў сябе асобную арганізацыю — старасту. Апошні размяркоўваў харчы і наглядаў за парадкам у партыі. Быў яшчэ так званы „майдан“. Майдан быў у тым, што адзін з партыі браў на водкуп утрыманьне буфэту для арыштаваных і дастаўляў ім гарбату, цукер, пірагі, а часам гарэлку і карты. Грошы, выплачаныя арыштаваным за права „Майдана“, размяркоўваліся паміж усімі арыштаванымі, а „майданчык“ потым варочаў іх сабе ад продажу з хабарам.

У Кацярынбурзе хвароба затрымала Косака, і ў Табольск ён прыбыў на прадвесні і застаў у абшырнай табольскай турме вялікі лік паўстанцаў, якія чакалі адкрыцця навігацыі, бо рэчкі выйшлі з берагоў і рабілі дарогу непраходнай. Тут Косак сярод паўстанцаў знайшоў сапраўдны інтэрнацыянал — немцаў, французаў, італійцаў, вэнграў, сербаў, амэрыканцаў. Усіх мучыла нявыразная нуда, супроць якой былі бяссьлыны і кнігі, якія былі ў невялікім ліку, і гуляньне на дварэ. Узнікла думка аб уцёках, але выканаць яе ня шчасьціла. Адзін венскі студэнт і італіец — пясняр, які быў майёрам у Гарыбальдзі, арганізавалі спэтакль, які ў момант самага распаду спыніла вярта з турэмным назірачом на чале, бо зборы людныя забараняліся.

Дарогу ад Табольску да Томску прышлося зрабіць водным шляхам па Ёртышы і Обі на двух вялікіх, наскора падрыхтаваных барлінах, якія цягнуў параход — цягун. Гэты шлях, роўна як і далейшы да Ёркуцку, — найбольш лёгкі з усіх іншых. Больш прывілейныя і перасыльныя інтэлігенты адпраўляліся ад Томску на конях па два ў экіпажы, а астатнія пехатою. Партыя Косака складалася са 102 чалавек, якіх суправаджаў офіцэр з некалькімі жаўнерамі. Прыпынкі рабілі ня ў этапных памяшканьнях, а ў вёсках.

Пасьля прыпынку ў Ёркуцкай турме дарога прадаўжалася на параходзе па Байкале да Пасольску. І, урэшце, апошні пераход да Аляксандраўскага заводу быў у пачатку зімы, пры 30—33° марозу, на асобных двуколках.

Такім чынам, шлях, амаль у 7.000 верст, быў пройдзен больш, чымся ў год (Косак прыбыў у Аляксандраўскі завод у лістападзе 1864 г.) і рознастайнымі спосабамі — на конях, чугункаю, пехатою і па вадзе. Косак, як і многія іншыя гарэцкія паўстанцы, быў вызначан на рудню Акатуя, у 20 вёрстах ад Аляксандраўскага заводу.

„Цяжка — прыгнечана ўразілі на мяне ваколіцы акатуйскай рудні — кажа Косак¹⁹⁾. У маленькай даліне, як у катле, стаяла самотная турма, акружаная высокімі горамаі, быццам абгароджаная крэпаснымі сьценамі. Горы, якія страцілі сваю лясную аздобу (з прычыны прац на рудні), былі пакрыты ўбогім дробным лесам, як-бы падымалі свае старыя галовы сур'езна і задумна да неба.

Акатуйская рудня знаходзілася прыблізна ў 1½ вяр. ад турмы і цяпер больш не апрацоўвалася. Раней-жа ў ёй дабывалася золата²⁰⁾. Каля рудні разьмешчана вёска Акатуя, залюднёная ранейшымі сасланымі і іх патомствам. У акатуйскай турме мы знайшлі ўжо многалікую грамаду і папоўнілі лік сюды прызначаных. З дазволу начальства мы ўладзіліся тут па-хатняму: зьнялі нары і падрыхтавалі з іх ложка, сталы і лавы, так што пакой хутка прыняў прыветны від. Нават ары-

¹⁹⁾ Жыцьцё паўстанцаў у Акатуйскай і Зрантуйскай катаржных турмах апісваю

далей паводле успамін Косака.

²⁰⁾ Тут-жа калісь працавалі дэкабрыстыя.

штанская вопратка, узятая на выпадак рэвізіі, была выкарыстана: з яе зрабілі прыстойныя кофты.

Прад некалькімі дзеньмі адбылася процедура, у значнай ступені няпрыемная і вельмі зневажальная для нашага пачуцця. Маленькімі партыямі мы былі адведзены ў бліжэйшую вёску Закрайку, дзе ў кузьні былі прымацаваны да нашых ног аковы. Хаця колцы былі не такія вузкія, як у крымінальных, і яны былі замацаваны над ботамі і порткамі, а не на голую нагу, але усё-ж гэта былі ланцугі, якія мы павінны былі насіць і якія заўсёды напаміналі нам аб нашым цяжкім становішчы. Усё, што я да гэтых пор цярпеў, ня зрабіла на мяне такога ўражаньня зьніжанасьці, як гэта аднагучнае бразканьне ланцугоў, якое чулася на кожным кроку. Пры такім уціску вольнага карыстаньня сваіх членаў я адчуваў, што я больш не я, а катаржны Н такі-та. Між тым, часта знаходзячыся ў таварыстве крымінальных, мы пазнаёміліся з іх хітрыкамі, і нам было лёгка скідаць ланцугі з ног, што мы і рабілі, калі было магчыма. Толькі на турэмным дварэ і пры наведваньні начальства мы іх зноў ускладалі.

У Акатуі было 104 катаржнікі, якія абралі з сваго сяродку кухара з падручнымі і старасту, з даручэньнем яму даставаньня харчоў і вядзеньня рахункаў. Для простых прац, як ачыстка двара і т. п., былі дасланы нам два крымінальныя. Яны жылі ў бліжэйшай вёсцы. Дзяржаўных прац мы не павінны былі выконваць. Штодзённа двое з нас у праваджэньні аднаго жаўнера адпраўляліся ў в. Закрайку па неабходных справункі.

Наагул мы скардзіцца не маглі. Нашы матар'яльныя патрэбы былі задаволены, і з намі абыходзіліся добра. Чаго нам было яшчэ чакаць? Аднак, гэта было нуднае жыццё бяз усякай мэты. Пасьля ўладжаньня нашых камэр, у якіх жыло ад 5 да 16 чалавек, і пасьля ўпарадкаваньня нашага гардэробу, мы засталіся бяз працы. Пачала нас мучыць бяскрайняя нуда. Кнігі мы мелі ў абмежаваным ліку, новыя-ж дастаць было вельмі цяжка. Прымушаная бяздзейнасьць мела вельмі нудныя вынікі: ад нуды мы пачалі гутарыць аб апошніх здарэньнях і пачалі асуджаць дзеяльнасьць нашых галоўных правадыроў. Прыказка кажа: „du choc des opinions jaillit la verite“ (з барацьбы думак зьяўляецца ісьціна), у нас-жа вынік быў іншы: свары і спрэчкі. Выявілася старое разгалосьсе. Палякі, літоўцы, беларусы вінавацілі адзін аднаго ў няшчасьці айчыны. Брудныя гісторыі былі выведзены вонкі, інтрыга рэвалюцыйных хітрыкаў была выяўлена. Склаліся партыі, якія ваража адносіліся адна да аднае. Чаго магчыма было з усяго гэтага чакаць? Гвалтоўнасьці і скандалу, ня глядзячы на тое, што мы былі людзі здольныя і адукаваныя, толькі асьлепленыя сваім палам. Некаторыя спробавалі заспакоіць настрой, але бяз посьпеху. Дапамагла толькі адна акалічнасьць, якая ўсіх зацікавіла і дала многім занятак. Мы прыпомнілі спектакль у Табольску, і затым, што мы тут былі, гэтак кажучы, у сябе дома, то нам нечага было баяцца якога-н. утыканьня. Наша бліжэйшае начальства патрабавала ад нас толькі парадку і спакою. Прапанова аб наладжаньні спектаклю спадабалася, і мы прыняліся за працу. Жыхары адной камэры аслабанілі яе і зьмясьціліся ў сваіх суседзяў. З дошак ад нар была пабудована сцена; дываны былі выкарастаны для дэкарацыі, дзьверы і вокны былі афарбаваны; прасьціні прыстасавалі для заслоны. Сьпісваньне роляў і вывучваньне іх займалі другую частку таварышоў; трэція рыхтавалі гарнітур і парыкі. Першае прадстаўленьне шчасьціла звыш чаканьня.

Усё ішло-б добра, калі-б не наступная акалічнасьць, якая дала нашаму тэатру сьмяротны ўдар. Дамы з Закрайкі зацікавіліся, які мае выгляд спэтакль у турме. Але такія госьці, асабліва пры палітычных злачынствах, у турме забя...

жаныны—воля бога): бедныя бацькі, мужы, жаніхі не маглі проста атакі прыгожага роду, і яны былі запрошаны на бліжэйшы спэтакль. Для нас такі візыт, які прынёс зьмену ў наша аднаго жыцьцё, быў вельмі прыемны, хаця некаторыя, больш спрактыкаваныя ківалі галовамі. Гэта прадстаўленьне, ласьне было выканана з магчымым шыкам, і дзеля рускіх была ўзята для выкананьня руская каляды. Пасьля шклянкі гарбаты і некалькіх сьпеваў, якія выканаў наш хор, за нашымі гасьцямі зачыніліся дзьверы. Варта ў калідорах сваімі намернымі крокамі і званам зброі заклікалі да смутнага размыленьня. У той-жа час Нэмезіда не драмала. Наша акторская слава распаўсюдзілася, як шпаркасьць маланкі, і дайшла да нашага строгаго камэнданта—генэрала С. Хутка мы ўбачылі яго ў сябе. Начальнік наагул добры ў адносінах да нас, на гэты раз меў выгляд Юпітэра Грамавіка. Наша злачынства цяжэй пачулі нашы госьці, мужчынскія палова якіх падлегла вымовам, пераводу і нават арышту, а мы стратлі некалькі маленькіх вольнасьцяў.

Аднойчы мне запрапанавалі падрыхтавацца да ад'езду. Куды? Чаго? Ніхто ня ведаў гэтага. Хутка выясьветлілася, што мэта майго падарожжа паводле загаду генэрала, Нерчынскі завод. Зараз я быў на месцы. Тут я знайшоў вялікі лік неўпрывіляваных, г. зн. людзей ніжэйшага стану, якія былі прызначаны на кару, дзе іх хацелі скарыстаць дзеля працы на рудні. Яны абралі мяне за старасту, як адзінага грамадзянскага чалавека, што даволі добра ведаў рускую мову. Гэта абраньне выклікала пасьля няпрыемную сцэну. Чыноўнік, якому была даручана дастаўка харчоў, быў шчырым прыхільнікам Бахуса і вельмі дрэнна клапаціўся аб людзях, што знаходзіліся пад яго апекай. Ужо быў значная задоўжанасьць і ў той дзень, калі я ўзяўся за сваю працу, нам нічога ня было дастаўлена. На мае дакоры ён адказаў, што мы павінны дзякаваць бога, што нас наагул кормяць, і ён лічыў за дзёркасьць, што мы яму напамінаем аб даўгох і аб недастаўленых харчоў. Я быў прымушаны зьвярнуцца да бліжэйшага начальніка майёра, якому сказаў, што ад галодных нельга чакаць патрэбнага спакою і праграду, за якія я быў адказным. З яго дапамогай усё ўладзілася, і наступны дзень я меў справу ўжо з іншым чыноўнікам.

Мне ня прышлося пазнаёміцца з вядомай Карай (тут выконвалі цяжкія працы пад даглядам вельмі строгіх урадоўцаў). Мае акуліяры рэкамэндавалі мяне, як прывіляванага, і я быў адасланы генэралам у Зэрантую. Сярэбраная рудня Зэрантуя слаба апрацоўвалася і дзеля дзяржаўнага даходу, а каб даць былым сасланым і іх пастарству магчымасьць заробку. Наша турма была пабудована з доўгага загалюбкі і мела высокія пакоі, пафарбаваныя падлогі і наагул утулы і прыветны выгляд. Апрача таго, быў прыгожы сад, які прыносіў карысьць нашаму здароўю. Наша жыцьцё праходзіла даволі прыемна. Я застаў тут зусім наладжаную гаспадарку. Былы стараста-доктар мэдыцыны Дворцацак сваёю гуманнасьцю і выдатным лячэньнем і апэрацыямі пакінуў ў гэтай мясцовасьці добрыя ўспаміны. Ён увесь тут такі парадак, які нельга было спаткаць у іншым месцы. Усе працавалі і ўсе зараблялі. Мы жылі на выгодзе, так што нельга было назваць наша жыцьцё востражным. У нашай гаспадарцы

былі гарод і свінарства. Сталыя сувязі, якія меў лекар з ваколіцаю, далі магчымасьць і нам даставаць рознастайную працу. Мы варылі мыла, падрыхтоўвалі свечкі для рудні, выконвалі малюнкi, кап'явалі пляны, рыхтавалі птушыныя балваны, прапаравалі птушыныя скуркі,—карацей кажучы, бралі працу, якая падыходзіла да нашай сілы. Сад быў нашай вясёласьцю і нашай радасьцю. Вольны час мы праводзілі ў ім, стараючыся яго падтрымаць. Займаліся таксама нашымі гадунцамі—чатырма ланямі і трыма трусамі. Так, наша месца пражыванья вельмі мала напамінала турму, як выказваўся генэрал-губ. Косакаў пры яго наведваньні нас: ён находзіў тут салёны і паркi, а не абстаноўку для сасланных. Хаця мы і павінны былі выконваць дзяржаўныя працы, але гэта больш для формы: як-раз, у нагоду мы адпраўляліся партыяй чалавек 5-6 у рудню біць серабро і яго сартаваць. Гэта праца для нас была за гульню, а прагулка туды вельмі прыемнай²¹⁾.

У канцы 3-га году жыцця ў Акатуйскай і Зэрантуйскай турмах Косак, сумесна з некаторымі іншымі паўстанцамі, быў вызвалены з увязьнення, як добра атэставаны Зэрантуйскім камэндантам, і паселены ў якасьці пасяленца ў вёсцы Рынон, у 7 вяр. ад Чыты. Аб жыццi ў гэтай вёсцы Косак піша: „Дзяржава дала нам звычайны рацыён арыштанта, астатняе мы зараблялі самі. Усе шукалі і знайшлі вельмі рознастайную працу. Я сам апрацоўваў тут свой сад, абрабляў цэгля, рыхтаваў цыгаркі. Змоўчваю, што я сам падрыхтаваў сабе гардэроб“. Потым, праз некаторы час Косак стаў дэкоратарам у чыцінскім аматарскім тэатры, а ў 1868 г., паводле загаду адносна паўстанцаў-катаржан, паселен, у якасьці колёністага-пасяленца, у вёсцы Бумажкіна, Балаганскага павету, Іркуцкай губ. Жыцьцё тут зьявілася цяжэйшым, чымся ў Рыноне. Урад стараўся перавесці колёністых на земляробскую сялянскую працу, даваў нават для гэтага пазыку. Але ў колёністых ня было для гэтага ведаў, апрача таго, іх не пакідалі надзеі прамажлівасьць вярнуцца на айчыну. З прычыны гэтага колёністыя засталіся амаль бяз усякіх сродкаў да існаваньня. Многія апушчаліся на дно, а некаторыя канчалі самагубствам. Косаку, які часта заставаўся без кавалка хлеба, патрабавалася шмат наляганьняў, каб утрымацца на паверхні жыцця. Пасьля сканчэньня васьмігадовага тэрміну кары ён дастаў працу ў Алекмінскай рудні. Тут ён правёў 6 гадоў—самы лепшы пэрыяд пражыванья ў Сібіры. Асабліва аздараўляючы ўплыў на яго зрабіла тайга. Да лірычнага патосу ён даходзіць у апісаньні яе:

„Я многа хацеў бы сказаць пра тайгу, толькі маё пяро надта слаба, каб усё перадаць. Навошта меў такі магiчны ўплыў на мяне гэты бязьмежны, суровы, дзiкі, паводле тонкіх разуменьняў, нават няпрыгожы, першабытны лес? Чаму дрыжэлi сьлёзы на маіх павеках, калi я пакiнуў яго, і чаму я глядзеў усё назад і назад, калi паштовая лодка мяне адвозiла, і вяршыны лесу ўжо былі даўно закутаны ў туман? Ты, нечапаны лес, пралiваў бальзам на маю адкрытую рану!“²²⁾.

У 1877 г. Косак папрашчаўся з Сiбірам і вярнуўся ў свой родны горад Рыгу, дзе напісаў мэмуары.

Трэба адзначыць, што ўражаньне аб параўнальнай лёгкасьці жыцця катаржанiна, якое застаецца ад чытанья прыведзеных мэмуараў Косака, у значнай ступенi тлумачыцца згладжваньнем з боку аўтара

²¹⁾ „Zeitung für Stand und Land“, 1877, №№ 263, 265, 266.

²²⁾ Ibidem, № 268.

цёмных бакоў катаргі. Да рэчы, мэмуары пісаліся і друкаваліся яшчэ ў тое цараваньне, пры якім ён папаў на катаргу, і ў той краіне, дзе яшчэ быў жывы цень Мураўёва... Нажаль, нічога невядома аб далейшым жыцці здольнага мэмуарыстага.

Дапаўненьнем да ўспамінаў Косака адносна жыцця гарэцкіх паўстанцаў, прысуджаных да катаргі, зьяўляецца ліст гарэцкага паўстанца Адама Ястржэмскага дарэктару Гарэцкага Земляробчага Вучылішча ў студні 1891 г. Ліст, з аднаго боку, цікавы сваім фактычным матар'ялам, а з другога боку, хоць і змяшчае ў сабе некаторую долю самалюбаванья, усё-ж вырысоўвае ў асобе Ястржэмскага тып рэволюцыянэра-паўстанца, які заўзята абараняў свае ідэі паўстанья, які ня страціў свайго тыпу ў барацьбе і ў Сібіру і, урэшце, які зьяўляецца культур-трэгерам у далёкім Сібіру.

Прыводжу ліст цалкам:²³⁾

„Многоуважаемый господин директор!

Смею обратиться к Вам с покорнейшею просьбою, которая, из сожаления к страдальцу, надеюсь, что будет уважена.

Почти 30 лет тому назад я имел честь быть воспитанником этого заведения, которое было при Земледельческом Институте. В 1862 г., когда началось польское движение, я, как юноша поляк, подпал известному влиянию и увлекся... В то время был у нас в заведении, вечная память ему, достоуважаемый преподаватель, он же инспектор, соотчик мой, полевой инженер Лесневский, который, заметя мое увлечение, начал прикладывать все свои силы, чтобы отвлечь нас от всякой политики, а привлечь к учению, а тем более меня, которого он полюбил за мою способность и живость темперамента. Много принимал мер относительно всех воспитанников, но в особенности самое бдительное око обратил на меня, как отец родной, чтобы отвлечь меня от тех увлечений, которые, он предчувствовал, что только гибель предвещают. Но видно что-то роковое было. Достоуважаемый инспектор, завидя, что одна система не годится, переменял тактику, стал на официальную почву, сделался требовательным, строгим, начал посещать мою частную квартиру и т. п. Все меры принимал, чтобы спасти меня, но ничего не мог сделать. В один день мы столкнулись; я оскорбляю его словом, повторяю другой раз, и тут-то незабвенной памяти наш инспектор даже забывает оскорбления, ибо перед советом института устраивает так, что мне предложено извиниться перед ним или оставить заведение, и я решился на последнее. Нет, этому не конец. Когда постановлено о моем исключении, тогда он еще в последний раз обращается ко мне, на квартиру и начинает просить меня, что он все устроит... но как просит... голос его дрожит, слезы на глазах. Ох, как тяжело делается, как вспомнишь об этом! Слезами обливаюсь теперь после 30 лет, вспоминая этого идеального человека и педагога. Мир праху твоему! Пошли, господи, побольше нам таких людей и наставников. Чем больше в лес, тем больше дров, и я стал самым рьяным последователем своих новых учителей. Когда вспыхнуло восстание, я очутился в нем, и, благодаря М. Н. Муравьеву, 17-ти летнего юношу²⁴⁾

²³⁾ Ліст захоўваецца у Маг. Гіст. Арх., Справа Гор. Ин-та „О приеме А. Ястржэмскага учеником зем-такс. классов“, 1861 г., № 83.

²⁴⁾ Паводле „статейнаго“ сьпіса Ястржэмскага меў 19 гадоў і наступны выгляд: росту звыш сярэдняга, целаскладу здаро-

вага, валасы на галаве цёмнарусые густыя, вочы карыя, нос памерны, падбародак востры, рот мерны, зубы здаровыя, белыя, рэдкія. Маг. Гіст. Арх., Справа „О полит. преступниках Ястржэмскага, Янковскага и пр.“, 1864, № 510.

строптивного зачихали на 20 лет на каторгу²⁵). А за что? За одну дерзость в ответах на суде. Бог нас разберет на том свете. Однако-ж пыл мой и в Сибири не охладел, и тут-то я причислился к фантазерам совершить побег из каторги через Китай в Америку. Кончилась эта грандиозная экскурсия на девичьих лесах и Саянском непроходимом хребте, где мы добывали огня, как Адам в раю трением дерева о дерево, где в течение 30 и более дней буквально ничего не ели, ибо в горах ягод не было, а только питались отварной водой на травах горных. Просто Таньеры и Суки. Да-с! это исторический факт²⁶). Тысячи лиц подтвердят это. Конец плачевный: 4 казнили смертью, а остальным около тысячи человек тяжело пришлось. Но, слава богу, что удалось избавиться, как уже каторжным, телесного наказания плетми, к которым первоначально приговорены были военно-полевым судом к 101 удару и без срока лет в работу каторжную, но конфирмацией, видно из Петербурга так хотели, уничтожили плети. Брр! Просто мороз по коже пробирает, как вспомнишь. И вот после 30 лет чуть-чуть удалось отделаться от клички „политический преступник“. Коронационный манифест 15 мая 1883 г. к лицам таким, которые были в Сибири под судом, не относился. Отделался я благодаря ходатайствам многих высших административных лиц в Сибири. Исходатайствовали полное прощение. Да-с, уходили сивку крутые горки. Перемелется—мука будет. 30 лет мололи, перемололи. Теперь я думаю, пользуясь знакомством, поступить на государственную службу, и вот для этой цели мне нужны документы, которые хранились в Совете при бывшем Горы-Горецком Земледельческом Институте, а теперь не знаю где. Поэтому смею вас просить совета, как их разыскать, ибо мне шагу нельзя без них сделать в государственной службе. У меня теперь на родине никого нет, к кому обратиться. Остался один путь обратиться к Вам, и надеюсь, что Вы мне не откажете добыть документы, или если их нет в Горках, то не находятся ли они в Петровской Разумовской Земледельческой Академии. Ведь после закрытия Горы-Горецкого земледельческого Института, может быть, и дела перевезли туда.

Будьте настолько добры и любезны помогите моему горю, а бог Вас вознаградит. В добавление мне нужно также удостоверение в том, что я учился искусству землемерному и нивелировке. Это можете выдать справку такого рода, как видно из списка или дел училища, что такой-то дворянин был воспитанником землемерно-токсаторских классов при Горы-Горецком Земледельческом Институте в 1862 г., но курса не окончил и более ничего, и мне будет достаточно в случае чего-л. Иопасть в техники низшего разряда при постройке тихо-океанской железной дороги, которая в принципе решена и по сведениям точным приступлено будет к постройке ее в этом году. Благодаря моему хорошему знакомству с путейцами, которые были на изыскании

²⁵) Паводле конфірмацыі на 15 гадоў.

²⁶) Зьбегі паўстанцаў лікам да 800 чалавек праз Кітай у Амэрыку запраўды былі падпрыняты у ліпні (7) 1866 года, у часе іх прац пры правядзеньні круга-байкальскай шашы. Гэты трагічны момант у жыцці паўстанцаў на катарзе атрымаў адбітак і ў успамінах Косака. Ён расказвае, што спроба паўстанцаў уцячы адбі-

лася на ўтрыманні ўвязьнёных у Рыноне, дзе ён у той час быў: адміністрацыя пачала адносіцца да іх недаверліва, а потым паддала ўсіх строгаму ўвязьненню на некалькі дзён. Вялікія перапалохі былі і сярод насельніцтва бліжэйшых мясцовасцяў. „Zeitung für Stadt und Land“, 1877, № 266.

пути в Сибири, да быть может и при постройке они будут, то я мог бы пристроиться при них.

Жду с страшным нетерпением просимых документов и удостоверения Вашего, чем премного обяжете всегда готового к Вашим услугам.

Примите уверение в истинном уважении.

Ваш покорный слуга Адам Ястржэмбский.

Мой адрес: г. Иркутск, Адаму Ивановичу Ястржэмбскому. 29 января 1891 г.*

Гэты ліст Ястржэмбскі даслаў дарэктару адначасова з офіцыйнай заявай, з дадаткам двух гэрбавых марак па 80 кап. Дарэктар Арнольд 27 сакавіка гэтага-ж 1891 году даслаў яму праз Іркуцкае паліцыйнае кіраўніцтва мэтрыку і даведку аб вучэньні з паказаньнем на выключэньне яго з клясаў „за аслушание и неповиновение преподавателям классов“, як было сказана ў абаснаваньні пастановы савету Інстытуту. 24 чэрвеня Ястржэмбскі, які тады ўжо быў на службе недалёка ад Іркуцка ў с. Усолье, Тэльмінскай вол., Іркуцкага павету, атрымаў доказы ад Усольскага сельскага старасты пад расьпіску.

15 кастрычніка 1902 г. Ястржэмбскі таксама з Іркуцка піша ліст палкоўніку А. Мачульскому, брату забітага перад паўстаньнем ў Горках, С. Мачульскага²⁷). У лісьце ён расказвае гісторыю з сьмерцю Мачульскага, апісаную раней, але нічога ня піша аб тым, што ён узяў на судзе на сябе віну ў сьмерці Мачульскага; толькі ў канцы ліста ён так расчуліўся пры ўспамінах аб Мачульскім, што, паводле яго слоў, выступілі сьлёзы на вачох.

Урэшце, 27 кастрычніка 1908 г., зноў-жа з Іркуцку, Ястржэмбскі піша ліст А. Крэнкаму, дзе між іншым пералічвае 40 магілеўскіх паўстанцаў, якія трымалі сябе на судзе незалежна, аб чым сказана ў папярэднім разьдзеле²⁸).

Ястржэмбскі—гарэцкі паўстанец, ад якога захаваліся самыя пазьнейшыя весткі аб сабе і ўспаміны аб гарэцкіх здарэньнях.

Тут-жа ў Іркуцку жыў таварыш Ястржэмбскага—паўстанец Савіцкі, які, як гэта адзначана вышэй, жыў перад паўстаньнем у Горках сумесна з Ястржэмбскім і, магчыма, што быў сапраўдным вінавайцай сьмерці Мачульскага. У 1898 г. Іркуцкае губэрскае кіраўніцтва запытвала Магілеўскае губ. кіраўніцтва аб ім і аб яго докумэнтах і называла Савіцкага палітычным сасланым, якім і заставаўся Савіцкі на працягу 30 гадоў у Сібіру, пасля 6-ці гадоў катаржных прац²⁹).

Недалёка ад Іркуцку, в. Малышоўцы, Балаганскага павету, Іркуцкай губ., пражываў у тыя-ж гады трэці гарэцкі паўстанец Раднеўскі. У 1900 гадзе ён прасіў Гарэцкае земляробскае вучылішча даслаць яму доказы, але бяз посьпеху, бо яго доказы, зараз-жа пасля паўстаньня, былі пераданы ў сьледчую, а потым у ваенна-судную камісію³⁰).

Апрача гэтых пазьнейшых вестак аб гарэцкіх паўстанцах-катаржаных, ёсьць ранейшыя весткі аб трох паўстанцах, прысуджаных таксама да катаргі: Чарвінскім, Дзяконскім і Сурыне П.

²⁷) E. Maliszewski, „Rok 1863 na kresach mohil“, „Wshod Polski“, 1920, № 8-9 str. 38.

²⁸) Ibidem, str. 57-58.

²⁹) Мар. Гіст. Арх., Справа Гор. Ін та.

„О зачислении в земл-токсаторские классы В. Савицкого“, 1962 г., № 82.

³⁰) Ibidem, „О приеме в ученики Землед. Училища Б. Родневского“, 1862 г., № 82.

У лютым 1867 г. Табольскі прыказ аб сасланных запытваў Магілеўскае губ. кіраўніцтва, за якое політычнае злачынства пакараны Р. Чарвінскі, які знаходзіўся ў Нерчынскім заводзе (ў „статейных“ сьпісах, як вядома, гэтых вестак ня было³¹). Запытаньне было выклікана цяжкасьцямі пры прывядзеньні ў выкананьне загаду ад 28 красавіка 1866 г. „о даренні милости политическим преступникам, высланным в восточную Сибирь за участие в последнем мятеже“. Пасьля васьмікратнага запытаньня магілеўскае кіраўніцтва ўдасужылася ў чэрвені 1867 г. адказаць. „Міласьці“, якія складаліся з некаторага палегчэньня рэжыму на катарзе, дайшлі да Чарвінскага праз паўтары гады пасьля апублікаваньня.

У жніўні 1868 г. той-жа Табольскі прыказ зноў запытваў Магілеўскае губ. кіраўніцтва аб часе канфірмацыі прысуду над Дзяконскім, які ў той час знаходзіўся ў Іркуцкім соляварным заводзе³²).

Сурын П. у 1875 г. прасіў іркуцкага губарнатара вярнуць яму правы, якія ён страціў пры вызначэньні 12 гадовай катаргі, і аб некаторых ільготах, як політычнаму сасланаму. Іркуцкі губарнатар, маючы весткі, што Сурын прымаў удзел у нападзе на дом начальніка гарэцкай каманды і, схіляючыся тлумачыць гэты напад, як злачынства крымінальнае, а не політычнае, запытваў Магілеўскага губарнатара, з якою мэтай Сурын прымаў удзел у нападзе. Магілеўскі губарнатар адчапіўся дасылкай копіі прысуду. Не адважваючыся самастойна зрабіць вывад з прысуду аб характары злачынства Сурына, Іркуцкі губарнатар запытваў дэпартамант паліцыі, які ў свой чарод зьвярнуўся за разьясьненьнем да Магілеўскага губарнатара, толькі формуліраваўшы пытаньне больш азначана—злачынства Сурына палітычнае, альбо крымінальнае³³). У жніўні 1876 г. Магілеўскі губарнатар адказаў, што з прысуду відна, што злачынства Сурына політычнае³⁴). У 1887 г. Сурын ужо быў у Варшаве на прыватнай службе ў князя Любамірскага.

З перапіскі аб Чарвінскім і Сурыне відаць, якую сыяну бюрократызму і цяганіны павінны былі перамагчы паўстанцы, каб дастукацца тых або іншых ільгот, згодных з законамі.

Не лягчэй жылося сасланым на побыт у Сібір і нават у ўнутраныя губэрні. Для характарыстыкі такога роду кары прыводжу ліст паўстанца-студэнта Заблоцкага Ануфрыя. 18-цігадовы юнак з Віцебску, Заблоцкі ў 1861 г. перавёўся з Пецярбурскага унівэрсытэту ў Гарэцкі Земляробскі Інстытут. 6-га мая 1863 г. ён уступіў у Гарэцкі аддзел паўстанцаў, а потым здаўся з іншымі каля Прапойску. Улетку 1864 г. за прыналежнасьць да паўстанцаў быў прысуджаны да шасьцігадовага сасланьня ў Табольскую губ. У маі 1870 г. ён адправіў шэфу жандараў Шувалаву наступны ліст, які рысуе мучэньні і пакуты сасланага³⁵):

„Пробыв на месте ссылки шесть лет, я в этом году воспользовался высочайшей милостью от 27 января 1867 г. и переехал на жи-

³¹) Ibidem, Справа „О пол. преступнике Р. Червинском“, 1863, № 508.

³²) Маг. Гіст. Арх., Справа „О полит. преступниках Чеховиче, Вейтке и Дзеконском“, 1864 г., № 90.

³³) Пётра, а не Фэліцыян, каторы ўцёк да суда. Маг. Гіст. Арх.—Справа „О пол. преступниках Тарасевиче, Сурыне, Гед-

гове и Свеховском“, 1863 г., № 706.

³⁴) Ibidem, Справа 1876 г., № 69, „По делу ссыльного П. Сурина“.

³⁵) Ліст захоўваецца у Мас. Ц. Ар., Справа 3-га Ад. Кан. „О беспорядках в Ц. Польском и в зап. губерниях. Часть 420. О мятежнич. шайке, сделавшей нападение на Горы-Горки“, 1863 г.

тельство в Новгородскую губ., в надежде, что мне позволят проживать в Новгороде или по крайней мере в ближайшем к нему уезде. Но здесь мне объявили, что для моего жительства назначен г. Кириллов. Видя постоянно ухудшающуюся свою участь, потому что жизнь в таком Кириллове, как по суровому климату, так равно и по невозможности, находясь под полицейским надзором, приискать себе какое-н. занятие, хуже Сибири, и неся так долго фактически наказание за преступление, юридически прощенное высочайшею волею в 1864 г., я осмеливаюсь обратиться к вашему сиятельству с всепокорнейшею просьбою облегчить мою печальную участь. Ваше сиятельство! Примите во внимание, что преступление мое не существует; потому что оно уничтожено царским словом; что я при совершении преступления был несовершеннолетним, что шесть лет тяжелой ссылки в Сибири, препровождение туда этапом, тринадцать месяцев заключения в Могилеве и Бобруйской крепости, все нравственные и физические страдания, перенесенные мною, по вышеупомянутым причинам, достаточно наказали за минутное увлечение в молодости—и исходатайствуйте у августейшего монарха забвение моего прошедшего и снятие полицейского надзора, который тяготит ужасным бременем на всех мелочах ежедневной жизни“.

Просьба дасягнула сваёй мэты. Заблоцкі атрымаў вызваленне ад нагляду з правам пражывання ва ўсіх гарадох, апрача сталічных і заходняга краю.

Пасля адбыцця сасланья мучэньні ня спыняліся: сасланы, вараючыся з сасланья, накіроўваўся адміністрацыяй у вызначаныя месцы і заставаўся паднадзорным.

Сасланным таксама, як і катаржанам, прыходзілася доўга дамагацца таго або іншага палягчэння, але ўсё-ж сасланным з гадамі шчасціла дацца нават дзяржаўную пасаду. Так, трох,—Брадоўскага, Расткоўскага і Струмілу,—мы сустракаем пазней на службе.

Брадоўскі У., студэнт-паўстанец, сасланы ў Пермскую губ., у маі 1867 г. атрымаў дазвол на пасяленне ў Варшаве, а потым у Смаленску. У 1875 г. ён дамагаўся дазволу на побыт у сталіцах, але атрымаў адмову. У 1880 г. дамогся дазволу жыць у Маскве для адукацыі дзяцей, як служачы на чугунцы.³⁶⁾

Расткоўскі Л., 25-цігадовы студэнт-мэдык, каторы далучыўся да гарэцкага аддзелу паўстанцаў з групай аршанскіх паўстанцаў, у 1864 г. быў сасланы ў Табольскую губ. з вызначэннем на пражыванне ў Омск. З 1869 г. ён выконваў абавязкі сяміпалацінскага гарадавога лекара, з прычыны недахопу мэдыкаў у Сяміпалацінску, а ў 1872 г. атрымаў правы дзяржаўнай службы на гэтай пасадзе.³⁷⁾

Струміла А., адзін з самых малодшых гарэцкіх паўстанцаў (нарэдзіўся ў 1846 г.), сасланы ў Кастрямскую губ., у 1880 г., знаходзячыся на службе ў Кастрямскай земскай управе, працаваў на механічным заводзе ў Кастрэме. На працягу 12 гадоў (з 1868 па 1880) ён вышукаў і ня вышукаў свае докумэнты, як і Раднёўскі³⁸⁾.

У процілегласць тром папярэднім, Парфяновічу Ф. у 1872 г. ня шчасціла, з прычыны паліцыйных данясеньняў, дамагачыся дазволу каб стаць на дзяржаўную пасаду.³⁹⁾

³⁶⁾ Ibidem.

³⁷⁾ Ibidem.

³⁸⁾ Мар. Гіст. Арх., Справа Гор. Ін-та, „О приеме в ученики Земл. училища

А. Струмиллы“, 1861 г., № 57.

³⁹⁾ Маск. Ц. Ар., „О беспорядках в Ц. Польском и в Зап. губерниях часть 420“, 1863 г.

Казлоўскі і Шнэйдэр (магілеўскі чыноўнік) атрымалі дазвол на пражываньне—першы, ва 1870 г., у ўсіх гарадох, апрача сталічных, а другі, у 1869 г., з прычыны слабасьці здароўя, у Астраханскай губ. Шнэйдэр, між іншым, пражываючы перш у Верхатурры і Аханску, Пермскай губ., жаніўся на сваёй даўней нявесьце—Кулікоўскай, якая прыехала з Віленскай губ.

Прыналежным да паўстаньня было лягчэй дамагачыся звароту праў і дзяржаўных пасадак, што відаць на лёсе пана Цэхановецкага і профэсара Жабенкі.

У ліпі 1865 г. Цэханавецкі сумесна з жонкай быў прысуджаны да сасланьня ў Томскую губ., пры чым яго жонку неабходна было наразіць шасьці-месячнаму турэмнаму ўвязеньню. Калі Цэханавецкі даведаўся аб гэтым прысудзе, то ён падаў просьбу губарнатару аб выдачы яму падарожных грошаў у суме 1014 руб. з нядоімкі ад сэквэстраванага маёнтку; тут-жа ён паведамляў, што ў Томск ён едзе з жонкай і старэйшай дачкой, сяродні сын адпраўляецца да сваякоў у Адэсу, а малодшы сын—у Пецярбург к флігель-ад'ютанту Гурку. Як бы ў адказ на просьбу, сасланьне было заменена надзорам паліцыі ў Самарскай губ., а потым у Дэрпце, куды пераехаў Цэханавецкі з сям'ёй. У 1868 г. яму былі вернуты ўсё правы.⁴⁰⁾

Жабенка, сасланы ў Пермскую губ., у васьмідзесятых гадох быў ужо профэсарам Пятроўскай Земляробчай Акадэміі, адкуль у 1890 г. у пяцідзесяцігадовы юбілей існаваньня Гарэцкага Земляробскага Вучылішча, не забываючы сваёй супроць волі пакінутай *alma mater*, даслаў з Масквы ў Горкі прывітальную тэлеграну. „Душевно желаю—пісаў ён—учыліщу процветать многие пятидесятилетия, и да оправдает оно себя, как родоначальник сельско-хозяйственного образования в России.“⁴¹⁾

Д а д а т а к I.

Сьпіс паўстанцаў гарэцкага адзелу: студэнты, вучні і іншыя.—Сьпіс прыналежных да гарэцкага паўстаньня—інстытуцыя педагогі і іншыя.

Сьпісь паўстанцаў Гарэцага адзелу.

(З паказаньнем месца пахаджэньня (губэрні) і ступені кары, прычым у графе „ступень кары“ паказана тая губэрня, у якую быў сасланы кожны, і лік гадоў катаржных прац. Фаміліі вызначаны паводле дакумэнтаў).

А.

Студэнты Гарэцкага Зямляробчага Інстытуту.

№	Фамілія і імя	Месца пахадж.	Ступень кары	№	Фамілія і імя	Месца пахадж.	Ступень кары
1	Антонович Иосиф .	Віленск.	20 г. кат.	5	Березинский Ник. .	Ковенск.	Амур. кр.
2	Бродовский Иос. .	Віленск.	Перм.	6	Висковский Стан. .	Магіл.	12 г. кат. ✓
3	Бутович Иосиф . .	Віцебск.	Омск.	7	Вислоцкий Вацлав.	Гродн.	Амур. кр.
4	Бржезинский Меч.	Магіл.	12 г. кат.	8	Гациский Болесл .	Менск.	Табольск.

⁴⁰⁾ Маг. Ад. Б. Д. Ар., Справа „По предложению г. начальника о полит. преступниках И. Цехановецком, жене его Изабелле и Р. Бальбошевском“, 1865 г., № 258,

⁴¹⁾ Маг. Гіст. Ар., Справа „О праздновании 50-летия существования Землед. Училища“, 1890 г., № 35.

№	Фамілія і імя	Месца пахадж.	Ступень кары	№	Фамілія і імя	Месца пахадж.	Ступень кары
9	Доморацкий Войц.	Валынск.	Забіты	24	Прус-Жуковский Б.	Магіл.	Арэнб.
10	Дзердеевский Эдм.	Ковенск.	6 г. кат.	25	Рабей Владимир.	Віцебск.	6 г. кат.
11	Запольский Людв.	Ковенск.	Алонецк.	26	Романовский Иос.	Ковенск.	Пермск.
12	Заблоцкий Онуфр.	Віцебск.	Табольск.	27	Рапакский Конст.	Віленск.	4 г. кат.
13	Козел-Поклевск. Е.	Віленск.	12 г. кат.	28	Ростковский Эраз.	Магіл.	6 г. кат.
14	Кржичиталович Ив.	Віцебск.	8 г. кат.	29	Сулимо-Самуйло Б.	Магіл.	Пермск.
15	Ковзан Людвиг	Віленск.	Пермск.	30	Сурын Петр . . .	Магіл.	12 г. кат.
16	Кушелевский Авг.	Віленск.	12 г. кат.	31	Сурын Фелициан	Магіл.	Схаваўся
17	Коссац Егор . . .	Рыск.	8 г. кат.	32	Схнейдер Иван . .	Магіл.	Пермск.
18	Кудревич Пётр . .	Ковенск.	Алонец.	33	Хрусцевич Франц .	Віленск.	Алон.
✓ 19	Лятоскович Евген.	Валынск.	4 г. кат.	34	Червинский Райм.	Віцебск.	12 г. кат.
20	Лятоскович Иосиф.	Валынск.	4 г. кат.	35	Чудовский Мечисл.	Магіл.	12 г. кат.
21	Монюшко Иосиф .	Гродн.	Пермск.	36	Шемиот Алек. . .	Ковенск.	Арэнб.
✓ 22	Моргулец Степан .	Валынск.	6 г. кат.	37	Шульц Владислав.	Ковенск.	Алонецк.
23	Нитославский Эд .	Віленск.	8 г. кат.	38	Янковский Михаил.	Любл.	8 г. кат.

Б.

Вучні Зямляробскага Вучылішча.

№	Фамілія і імя	Месца пахадж.	Ступень кары	№	Фамілія і імя	Месца пахадж.	Ступень кары
1	Винкевич Влад. . .	Гродн.	Томск	7	Подмостко Ст. . . .	Вілен.	Табольск.
2	Гедгов Феофил. . .	Ковенск.	12 г. кат.	8	Родневский Брон.	Магіл.	6 г. кат.
3	Гладковский Ал. . .	Гродн.	8 г. кат.	9	Рутайтис Ник. . . .	Ковенск.	Томск.
4	Городко Франц. . .	Грод.	Табольск.	10	Струмилло Ан. . . .	Магіл.	Кастр.
5	Зеленевский Каз. .	Менск.	Табольск.	11	Сушевич Болесл. . .	Менс.	Апраўдан
6	Парфянович Фр. . .	Ковенск.	Арэнб.				

В.

Вучні Кармоніцка-таксатарскіх клясаў.

№	Фамілія і імя	Месца пахадж.	Ступень кары	№	Фамілія і імя	Месца пахадж.	Ступень кары
1	Килдыш Донат . . .	Ковенск.	8 г. кат.	6	Савицкий Влад. . .	Могил.	6 г. кат.
2	Козловский Ант. . .	Менск.	Уфімск.	7	Тарасевич Сильв. .	Менск.	12 г. кат.
3	Лаппа Иосиф . . .	Магіл.	6 г. кат.	8	Пылинский Ант. . .	Віцеб.	Кастр.
4	Малиновский Иос.	Менск.	Сібір	9	Ястржембский Ив.	Магіл.	Табольск.
5	Рогинский Эдуард	Магіл	Табольс.				

Г.

Вучні навучальнае фэрмы.

№	Фамілія і імя	Месца паходж.	Ступень кары	№	Фамілія і імя	Месца паходж.	Ступень кары
1	Бодзевич Стан. . .	Віленск.	Апраўдан	4	Сецинский Адольф	Валынск.	Кастр.
2	Качинский Игн. . .	Ковенск.	Томск.	5	Страковский Ант .	Гродн.	Томск.
3	Самсон Ант.	Ковенск.	Томск.				

Д.

І Н Ш Ы Я.

(Чыноўнікі, паны, выключаныя з Гарэцкіх Навучальных Устаноў і паступаўшыя у іх, ¹⁾ гімназістыя, ваенныя і іншыя).

№	Фамілія і імя	Месца паходж.	Ступень кары	№	Фамілія і імя	Месца паходж.	Ступень кары
1	Аксамитовский Юл.	Польшча	Кастр.	26	*Кадыгроп Петр .	Таўрыч.	Казанск.
2	*Бабицкий Мих. . .	Магіл.	Кастр.	27	*Каминский Бол. . .	Валынск.	12 г. кат.
3	*Балабонин Крон. .	Яраслаў	Казанск.	28	Калиновский Гав. .	Віленск.	Пермск.
4	Барановский Анд. .	Магіл.	Пермск.	29	*Козелло Павел. . .	Віле..ск.	6 г. кат.
5	Бардзиловский Юр.	Магіл.	Алон.	30	Колоссовский Мих.	Магіл.	Апраўдан
6	*Богомолец Иосиф.	Магіл.	Сібір.	31	Коссаковский Бол.	Ковенск.	Табольск.
7	Боровский Иван .	Магіл.	Алон.	32	Коссачевский Лука	Магіл.	6 г. кат.
8	Бржозовский Фел.	Падольск.	Алон.	33	Корцин-Жуковск.Р.	Магіл.	Томск.
9	Бурский Адольф .	Магіл.	Кастр.	34	Крупович Иван. . .	Магіл.	Сібір.
10	Былино Андрей. . .	Магіл.	Нагляд. паліцыі	35	Ленник Алек. . . .	Магіл.	Сібір.
11	Висковский Ник. .	Магіл.	Енісейск.	36	*Лепковский Иван.	Магіл.	6 г. кат.
12	Галиновский Юл. . .	Магіл.	Енісейск.	37	Лешевич Павел. . .	Магіл.	Пермск.
13	Галиновский Ал. . .	Магіл.	6 г. кат.	38	Лычковский Евген.	Магіл.	Алон.
14	Гижицкий Генр. . .	Магіл.	Сібір	39	Малиновский	Магіл.	Сібір.
15	Горбацкий Игн. . . .	Магіл.	Пермск.	40	Миткевич Бон. . . .	Магіл.	Алон.
16	Гордзяловский Иос.	Магіл.	Кастр.	41	Миткевич Здисл. . .	Магіл.	15 г. кат.
17	Горобурда Ник. . .	Віцебск.	Табольск.	42	Москевич Алек. . . .	Магіл.	4 г. кат.
18	Гронкевич Иван . .	Магіл.	Сібір	43	Москевич Викт. . . .	Магіл.	Томск.
19	Грушецкий Валер .	Магіл.	Апраўдан	44	Недзвецкий Ф. . . .	Магіл.	6 г. кат.
20	*Дзеконский Карл .	Гродн.	8 г. кат.	45	Онихимовский Сиг.	Магіл.	4 г. кат.
21	Дурский Альб. . . .	Магіл.	Ніжагар.	46	Орлицкий Фома . . .	Менск.	Табольск.
22	*Завадский Альф. . .	Гродн.	Сібір у салдаты	47	Павловский Ан. . . .	Магіл.	Табольск.
23	Зайончковский Иос.	Магіл.	Пермск.	48	Перчинский Ал. . . .	Ковенск.	Арэнб.
24	Жарин Никол.	Магіл.	Томск.	49	Печоро Франц	Магіл.	Сібір.
25	Жвирждовский Л. . .	Вілен.	Пакараны сьмерцо	50	Печоро Эдуард . . .	Магіл.	6 г. кат.

¹⁾ Выключаныя і паступаўшыя адзначаны зорачкамі.

№	Фамілія і імя	Месца пахадж.	Ступень кары	№	Фамілія і імя	Месца пахадж.	Ступень кары
51	*Пласковицкий Кон.	Менск.	4 г. кат.	65	Ходвего Федор . .	Магіл.	Невядома
52	Погоржельский Вар	Кіеўск.	Арэнб.	66	Ходкевич Иосиф .	Магіл.	Кастр.
53	Пржибыловский К.	Магіл.	Забіт	67	Хорошо Иосиф . .	Магіл.	Невядома
54	Роберт Марьян . .	Плоцк.	Невядома	68	Чарнецкий Алекс. .	Магіл.	4 г. кат.
55	Ростковский Л. . .	Магіл.	Табольск.	69	Шелепин Дем. . .	Віцебск.	Кастр.
56	Сапрыко Казим. .	Магіл.	Сібір.	70	Шелепин Иван . .	Віцебск.	Казанск.
57	*Свеховский Викт.	Ковен.	12 г. кат.	71	Шнейдер Иван . .	Магіл.	Пермск.
58	Слежановский Петр	Магіл.	Сібір.	72	Шокальский Зах. .	Магіл.	Казанск.
59	Соболевский Алекс.	Магіл.	Сібір.	73	Янковский Ильд. .	Магіл.	Том.
60	Соболевский Ив. .	Магіл.	Табольск.	74	*Янковский Конст.	Віцебск.	12 г. кат.
61	*Соколов Аполлин.	Магіл.	12 г. кат.	75	*Ястржембский Ад.	Віцебск.	15 г. кат.
62	Соколовский Ар. .	Магіл.	Пермск.	76	Ястржембский Иос.	Магіл.	Сібір.
63	Таргонский Иос.	Віцебск.	Кастр.	77	Ястржембский Ян.	Магіл.	Енісейск.
64	Фомович Эразм. .	Віцебск.	Алон.				

Е.

Сьпіс прыналежных да паўстаньня ў Горках.

а. Настаўнікі Гарэцкага Зямляробчага Інстытуту.

№	Фамілія і імя	Месца пахадж.	Ступень кары	№	Фамілія і імя	Месца пахадж.	Ступень кары
1	Венцковский Франц	Валынск.	Ніжэгар.	4	Жебенко Флориан.	Ковенск.	Пермск
2	Выбрановский Тит	Магіл.	Арэнб.	5	Козловский Алекс.	Магіл.	Забарона жыць у Бел.
3	Гинтцель Алекс.	Ліфл.	Казанск.	6	Монюшко Алекс. .	Гродн.	Томск.

б. Іншыя (паны і чыноўнікі).

№	Фамілія і імя	Месца пахадж.	Ступень кары	№	Фамілія і імя	Месца пахадж.	Ступень кары
1	Дзевонский Ив. .	Магіл.	Невядома	9	Оскерко Леон . .	Магіл.	Томск.
2	Жизневский Кар. .	Магіл.	Томск.	10	Пиотровский Лев .	Магіл.	Арэнб.
3	Коссовский Илья .	Магіл.	Пермск.	11	Фальковский Ан. .	Магіл.	Пермск.
4	Манцевич Ф. . . .	Магіл.	Кастр.	12	Фальковский И. .	Магіл.	Апраўдан
5	Мацкевич Иван . .	Віленск.	Сібірск.	13	Цехановецкий Игн.	Магіл.	Томск.
6	Мацкевич Людом .	Віленск.	Томск.	14	Цехановецкая Изаб.	Магіл.	Томск.
7	Мацкевич Мальвина	Віленск.	Штраф	15	Черниховский Л. .	Магіл.	Апраўдан
8	Матушэвич Фр. .	Магіл.	Томск.	16	Шарская М. . . .	Магіл.	Варонеж.

Д а д а т а к П
 Статейны список о ссыльном арестанте политическом преступнике Егоре Егорове Коссаке составлен в Могил. Губ. Правлении. Сентября 11 дня 1863 г.

Имя и прозвание	Из какого званія лет	Каких лет	Приметы	Где судился	Род приговора и наказания	Когда уведомление послано в Тобольск	Чем снабжен при отправлении и число собственных денег	Какую исповедует веру и не знает ли мастерства	Семейство с преступником от правяемое	Как должен следовать в дороге, законным или под одним только приговором
1 Егор Егоров Коссак	2 Рижский гражданин.	3 22	4 Росту низкого, лицо чистое, про- долговатое, нос продолговатый, глазасероголубые, волоса светлору- сые. Зубы все целы. На правой руке ниже плеча спереди родимое пятно, обросшее немного волоса- ми, длиною с $\frac{1}{4}$ вершка, шириною почти в полвер- шка.	5 По реше- нию гене- рал-от-ин- фантерии Муравьева	6 Лишить всех прав состояния и сослать в катор- жную ра- боту на за- водах на восемь лет	7 Сентября 11 дня 1863 г. № 7663	8 О снабжении одеждою и обувью сооб- щить г. ко- мандиру Мо- гил. Баталь- она Внутрен. Стражи. Соб- ственных де- нет не имеет	9 Лютеран- скую, ма- стерства не знает	10 Один	11 Под строгим караулом— до г. Смолен- ска с жан- дармами, а отголь обык- новенным этапным по- рядком

Подпись советника губ. правления

(Mag. Гіст. Арх. Справа 1863, № 463)

Дадатак Ш.

ІНСТЫТУТ і ГОРАД ПАСЬЛЯ 1863 г.

Горкі пасья ад'езду паўстанцаў.—Прыход роты салдат.—Вучнёўскія і сялянскія варты. Замена салдат казакамі.—Спыненне прыняцця студэнтаў у Інстытут.—Даклад Зелянога аб пераводзе Інстытуту ў Пецяярбург.—Адклад пераводу.—Савіцкі аб астросе ў Інстытуце.—Перавод Інстытуту.—Войска ўвосень 1863 г. у Горках і павеце.—Інцыдэнт з Коратцавым.—Установа жандарскіх команд.—Зачыненне касцёлу.—Становішча Гарэцкіх Навучальных Установаў пасья пераводу Інстытуту.—Дарэктар Багалюбаў. Жандар першы аб Горках і навучных установах у 1868 г.—Адбудова Інстытуту.

Вучань Асмалоўскі ўспамінае¹⁾ аб Горках пасья ад'езду паўстанцаў. Ён піша, што аслупненне („столбняк“), якое найшло на гарэцкіх жыхароў у момант нападу паўстанцаў, пасья іх адыходу змянілася страхам і роспаччу, што прыметы анархіі і самаўпраўства сялян павялічыліся. „Никто одетый в приличное платье — піша Асмалоўскі—не смел показаться на улицу: ему грозили неминуемые побои и потом заключение в какую-н. баню или погреб... Как ни страшен был день, но ночь показалась еще ужаснее: на улицах раздавались неистовые крики и песни пьяной толпы, каждый дрожал, не столько за имущество, сколько за жизнь. С рассветом все уже были на ногах. Умы жителей до того были встревожены, что им то и дело чудились инсургенты; бывало вдруг, без всякой причины, какой-н. еврей заорет во все горло: „ай беда! поляки идут!“, как в городе поднимется тревога, все шумят, воют, бегут, а отчего нихто не знает“.

Аслупненне, альбо, вярней, масавы псыхоз быў вынікам нечаканасці нападу і ваенных дзеянняў паўстанскага аддзелу. Юрэвіч апісвае²⁾, што з вопалаху жонка гародніка да пары радзіла, а фэрмскі вучань Богша захварэў нэрвовай гарачкай; усе працы на фэрме, асабліва палявыя, затрымаліся, як ад узмоцненых начных варт, так і ад трывожнага становішча.

Адзіным вышэйшым начальствам у горадзе і Інстытуце застаўся Траўтфэтар. Ён спробаваў было звярнуцца з прамовай да сялян, якія сабраліся ў горадзе на попельшчы, каб заспакоіць іх, але яго ня сталі і слухаць. Тады ён адправіў Беклямішаву наступную тэлеграму: „И крестьяне, и евреи крайне возмущены, полагаю, что они брошены на произвол судьбы. Я старался сегодня всячески их успокоить, но должен был убедиться, что это мне не вполне удалось. Это и немудрено, так как я им не прямой начальник“³⁾.

8 мая ў Горкі раниою ўвайшла рота з 106 жаўнераў з паручнікам Маслоўскім на чале. Рота размясьцілася ў галоўным інстытуцкім корпусе, бо Маслоўскі не знайшоў для свайго аддзелу ў Горках іншага даволі бясъпечнага памяшканьня. 7-га і 8-га мая вучэбныя заняткі ў Інстытуце яшчэ ябы-як адбыліся, але пасья раскватараваньня ў Інстытуце роты жаўнераў, якія пачалі карыстацца вучнёўскай страўняй, кухняй, пякарняй і іншымі прыбудовамі, заняткі спыніліся з водпускам вучняў да 27 мая. Перад ад'ездам усё вучні былі апытаны адміністрацыйна-педагагічнай камісіяй на чале з Траўтфэтарам у адносінах вучняў—паўстанцаў і прыведзены, сумесна з служачымі Інстытуту, да прысягі. Аркушы з подпісамі тых, хто прысягнуў, былі адасланы ў Пецяярбург, дзе адміністрацыя заўважыла адсутнасць сярод подпісаў прозьвішч педагогаў Венцоўскага і Іверсіна і патрабавала ад Траўтфэтара тлумачэння гэтай адсутнасці. Траўтфэтар адказаў, што Венцоўскі не падпісаўся, бо не атрымаў адпаведнай пошты, а ў Іверсіна балелі зубы⁴⁾.

Апрача вучэбнага корпусу, у Інстытуце была занята пад арыштанскі дом лазыня, куды былі зьмешчаны паўстанец Чарвінскі і падазроныя вучні—Сушчэвіч, Грамыка, Рутайцыс. Сюды пасья саджалі тых, каго падазрвала сьледчая камісія. Ня глядзячы на тое, што Інстытут абярыўся ў узброены лагер, трывога не пакідала насельнікаў яго, і адначасова з вайсковаю вартая была наладжана ў Інстытуце і на фэрме варты з вучняў. Перш вучнёўская варты арганізавалася сама сабой, а потым Траўтфэтар атрымаў ад Зелянога прапанову ўстанавіць варты пад кіраўніцтвам „распорядительных“, на кшталт сялянскіх варт, ініцыятарам якіх быў таксама Зеляноў. У варты з 7-га па 21 мая прымала ўдзел перш 16, потым 10 і, урэшце, 6 вучняў пад наглядом інспэктара Гана. Інстытуцкія педагогі кармілі абедам вартынікоў—вучняў і іншых вучняў, якія засталіся бяз страўні.

1) „Воспоминания очевидца о польском востании в Горках 23 апр. 1863 г.“ „Мог. Губ. Вед.“, 1870, № 32.

2) Данясеньне Юрэвіча ў пецяярбургскі дэпартамент. Справа Гарэцкай навучна-най фэрмы „О бывшем 24 апр. 1863 г.

нападении на ферму польск. мятежников“, 1863, № 26, ст. 15.

3) Арх. Лен. Лес. Ін., справа з перапіскай аб здарэньнях 1863 г.

4) Ц. Лен. Ар., справа № 10131,

волу на прыняцце студэнтаў на старэйшыя курсы, але поспеху ня меў. Прыпыніўшы прыняцце студэнтаў і тым ужо знішчыўшы навучальнае жыццё ў наступным годзе, Зеляной прыняўся за падрыхтоўку дакладу Аляксандру II аб пераводзе Інстытуту з Горак у Пецябург.

У даволі падрабязна складзеным дакладзе Зеляной даводзіў неабходнасць пераводу, галоўным чынам, з географічнага і эканомічнага поглядаў, высоўваючы толькі між іншым політычны момант¹⁰⁾.

Географічны мотыў месціцца ў паказанні няспрыяльных умоў існавання Інстытуту ў гарэцкай паўвяскавай абстаноўцы ў параўнанні з сталіцай. Беднасць насельніцтва ў Горках, адлегласць іх ад вялікіх гарадоў і шляхоў зносін робяць нявыгодным вялікае зграмаджэнне моладзі ў глушы; цяжка набываць пасобнікі, а асабліва запрашаць добрых настаўнікаў; „ни один действительно ученый и талантливый профессор—гаворыцца ў дакладзе,—не в состоянии долго оставаться в этой глухой и разобщенной со всем ученым и живым миром местности“; Пецябург-жа дае магчымасць выбраць лепшых спецыялістаў у профэсары, мае шмат пасобнікаў, падае вучням выгады для папаўнення сваёй адукацыі і т. п.; так што, паводле думкі Зелянога, Пецябург „даст несравненно вышше и полезные результаты для русской земледельческой промышленности, чем Горки“. Спасылаўся таксама Зеляной і на даклад Мураўёва¹¹⁾ ад 14 лістапада 1860 г., у якім Мураўёў, праектуючы ўклад Пятроўскай (цяпер Ціміразеўскай) Земляробскай Акадэміі пад Масквой, паказваў нявыгоды Гарэцкага Інстытуту, якім карысталася амаль выключана Беларусь, ня гледзячы на шэраг міністэрскіх загадаў з мэтай дадаць Гарэцкаму Інстытуту агульна імперскае значэнне.

Эканомічная абарона пераводу ў дакладзе зводзіцца да грашовых меркаванняў, якія даюць эканомію ў 23¹/₂ тысячы руб. Бюджэт трох тагочасных вышэйшых агрономічных школ складаў 285.301 руб., пры чым на:

Горацкі Земляробчы Інстытут	56.300 руб.
Пятроўская Земляробчая Акадэмія	140.000 руб.
Лясны Інстытут у Пецябурзе	80.000 руб.

Пры пераводзе Гарэцкага Інстытуту ў корпусы Ляснога Інстытуту, якія павінны былі застацца вольнымі пры зьліцці Ляснога Інстытуту з Пятроўскай Акадэміяй (у дакладзе сказана: „Здания свободны за уничтожением Лесного Института и за безуспешной попыткой продать их“), дапушчалася заставіць дзеве вышэйшыя аграномічныя школы з бюджэтам ў 261.710 руб.:

Земляробчы Інстытут у Пецябурзе	76.110 руб.
Пятроўская Земл. Акадэмія і Лясная Акадэмія	185.600 руб.

Кошт Інстытуту ў Пецябурзе быў даражэй, чымсі ў Горках, на 11 тысяч, з прычыны павялічэння профэсарскіх акладаў, прыроўненых да штатаў універсітэтаў і Пятроўскай Акадэміі, павялічэння разьмераў стыпэндый і выдаткаў на ўтрыманьне будынкаў.

Урэшце, у кароткіх заўвагах, кінутых у дакладзе мімаходзь, адзначаліся наступныя політычныя прычыны пераводу: папершае, Горкі акружаны вялікай колькасцю польскіх паноў, якія робяць шкодны політычны ўплыў, і, падругое, неабходнасць змяніць у вядомай меры склад настаўнікаў Інстытуту пасля горацкіх здарэнняў, выклікае небяспеку, што Гарэцкі Інстытут на доўгі час будзе пазбаўлен добрых профэсараў, з прычыны немагчымасці прыцягнуць іх у глуш.

Даклад Зелянога быў зацверджаны Аляксандрам II 5-га жніўня 1863 г., праз дзень пасля прыезду Палаўцова ў Пецябург. Так раптоўна і безапэляцыйна, у цішы міністэрскіх і царскіх канцаларый, разьвязалася пытаньне вялікага дзяржаўнага значэння: Беларусь і сумежныя з ёй губэрні пазбавіліся вышэйшай аграномічнай школы.

Зеляной, уладзіўшы перавод Інстытуту, лічыў сябе здволеным, калі атрымаў ад Мураўёва ўхваленьне: „Хорошо вы сделали,—писаў ён Зеляному 13 жніўня,—что покончили с Гореским Институтом: это было скверное гнездо“¹²⁾.

Падбодраны Мураўёвым, Зеляной сьняшаўся з пераводам. Без адкладу тэлеграмай ён выклікаў да сябе ў Пецябург Траўтфэтара, які толькі паспеў перад гэтым напісаць, што звычайны ўрачысты акт 12 верасня нявыгодны і няпрыстойны з прычыны ваеннага становішча. Жадаючы скончыць з пераводам да пачатку навучальнага году, Зеляной прапанаваў Траўтфэтару скласці адпаведны проект. Траўтфэтэр, зьбіты нечаканым фактам, прабаваў супярэчыць супроць мэтазгоднасці пераводу, але ўрэшце, даведаўшыся, што перавод—справа безапэляцыйна ўхвалена, прадставіў дакладную за-

¹⁰⁾ Лен. Ц. Арх., „Всеподданнейший доклад Зеленого Александру II, утвержденный 24 июля 1863 г.“.

¹¹⁾ Тады міністра дзяржаўнай маёмасці;

праз два гады пасля наведвання ім Горак.

¹²⁾ „Голос Минувшего“, 1913 г., № 10 ст. 187.

піску аб неабходнасці скончыць чытанне курсаў у Горках і аб нявыгадах для студэнтаў безадкладнага пераводу. Пры гэтым ён папярэдзіў непамерную небяспеку Зелянога адносна студэнтаў, якія засталіся ў Горках. „Подозрительных в политическом отношении между оставшимися нет,—пісаў ён,—но другая обстановка Института в Петербурге и ожидаемый в оный прилив молодых людей другого образа мыслей и жизни неминуемо придадут сему заведению и его воспитанникам вид и характер совершенно другие, чем они имели в Горках“¹³).

Апошні погляд вырысоўвае большую празорнасць Траўтфэтара, чымся Зелянога. Траўтфэтар разумеў, што студэнцтва, сконцэнтраванае ў сталіцы, хутчэй далучыцца да рэволюцыйнага руху, які ўжо захапіў у тыя гады рускае студэнцтва, чымся за 1400 верст ад сталіцы, у беларускай глушы. Зеляной-жа і іншыя сталічныя вьяльможы больш пакладаліся на ахранку, якая павінна была ўхваць моладзь ад політыкі.

Зеляному прыйшлося згадзіцца з Траўтфэтарам аб цяжкасцях навучальнага характару для безадкладнага пераводу. Перш ён адклаў перавод да студзеня 1864 г., а потым і да верасня 1864 г., заставіўшы, такім чынам, Інстытут у Горках на цэлы год.

Падрыхтоўчыя працы для пераводу Інстыту ў Горках пачаліся з восені 1863 г., і весткі аб лёсе Інстытуту хутка распаўсюдзіліся сярод насельніцтва. У звязку з гэтым у гарэцкага вайсковага начальніка Савіцкага ўзьнікла думка зьмясьціць Горацкі астрог у будынку Інстытуту: „с малыми для казны издержками“¹⁴). Паліцыйнай куме, гэтак кажуць, усё астрог на вуме! Сваёю думкаю ён сьпяшаўся падзяліцца з Магілёўскім губэрскім кіраўніцтвам, якое, будучы зацікаўлена яшчэ з 1862 г.—часу перамены Горак з мястэчка ў горад—у пабудове фундамэнтальнай турмы і даведваўшыся ад дарэктара Цэлінскага, што запраўды прадугледжваецца перавод Інстытуту, знайшло, што прапанава Савіцкага заслугоўвае на ўвагу. Беклямішаў прасіў Валуева хадайнічаць перад Зеляным „о назначении в ведомство министерства внутренних дел какого-л. из имеющихся быть свободными здания Горещкого Института по возможности удобного для приспособления к помещению в нем острога“. На гэту просьбу Валуеў, паводле згоды з Зеляным, адказаў наступнае: „хотя одно каменное 2-хэтажное здание Института и будет свободно“¹⁵), но дорога к нему будет пролегать между институтских строений, а поэтому, считая неудобным устраивать тюрьму среди зданий учебных заведений, не признано возможным уступить в ведомство мин. вн. дел какие-л. из зданий для приспособления под тюремное помещение“. Такім чынам, думка Савіцкага ўзьвесці сярод навучальнай установы турму, як выхваўчую і адукацыйную ўстанову, не атрымала дазволу.

Пасьля прысуду над адміністрацыйна-пэдагогічным пэрсоналам Інстытуту, абвінавачаным у адсутнасці правільнага кіраўніцтва, Зеляной у чэрвені 1864 г. афіцыйна паведаміў Цэлінскага аб пераводзе Інстытуту ў Пецябургу, з прычыны нявыгодных умоў гарэцкай мясцовасці для разьвіцця вышэйшай аграномічнай школы.

На працягу лета 1864 г. ішло сьпешнае ўкладаньне і пакаваньне сабраных за два дзесяцігодзі колекцый, модаляў, інструмэнтаў і іншага. Адабрана было лепшае з абсталяваньня фізычнага, ботанічнага, мінералёгічнага, зоолёгічнага, аграномічнага і іншых габінэтаў, усё гэта было зложена ў 76 скрынках, вагою ў 667 пудоў, цаною ў 36.590 руб. і накіравана ў Пецябургу. У Горках, жа было пакінута больш старое і менш каштоўнае абсталяваньне. Перавезена таксама частка бібліотэкі і архіву¹⁶). Апрача матар’яльнага зьнішчэньня, гарэцкая аграномічная школа атрымала удар і па сваёй жывой навуковай думцы. Адбылася поўная зьмена пэдагогічнай корпарацыі: апрача выдаленьня, паводле прысуду і адміністрацыйнага загаду, 6-ці пэдагогаў і пераводу Траўтфэтара, было пакінута за шта-там 9 чалавек і пераведзена ў Пецябургу 5 профэсароў. З 24-х ўсіх пэдагогаў „убыло“ 20 чалавек, сярод якіх былі такія вучоныя, як Стэбут, Цэлінскі, Шмідт і іншыя, пераведзеныя ў Пецябургу у Зямляробчы Інстытут¹⁷). Страціла гарэцкая школа і больш кваліфікаваную і сьвядомую моладзь-студэнцтва. Пасьля заканчэньня некаторымі студэнтамі Інстытуту ў 1863 і 1864 г. і звальненьня некаторых паводле іх просьб, у жніўні 1864 г., пераехала ў Пецябургу усяго 77 студэнтаў, якія перайшлі на апошні (4) і прадапошні (3) курсы. Кожнаму студэнту на перезд былі выданы прагонныя па 17 р. 50 к.

У чэрвені 1864 г. быў закрыт студэнцка-профэсарскі клуб, пры чым частка абстаноўкі была прадаана за 75 руб., якія былі дасланы ў Пецябурскі Зямляробчы Інстытут; туды-ж было даслана 26 томаў з клубнай бібліотэкі; большая частка бібліотэкі—галоўным чынам бэлэтрыстыка—была пакінута ў Горках. Пры ліквідацыі інстытуц-

¹³) Лен. Ц. Ар., Справа „О времени закрытия курсов в Гор. Земл. Ин-те и об отмене в сем году торжествен. акта“, 1863, № 76.

¹⁴) Маг. Гіст. Арх. Справа „О постройке в Горках помещения для тамошнего острога“, 1864 г., № 51.

¹⁵) Так званы такатарскі корпус С. Ц.

¹⁶) Бібліотэка ў 1925 г. вернута ў Горкі, а архіў застаўся ў Пецябурзе пры Лясным Інстытуце.

¹⁷) Цэлінскі быў профэсарам Пецябурскага Земл. Інстытуту да адстаўкі ў 1886 г.

кага клюбу ўзьнікла думка аб адчыненні клюбу і чытальні ў горадзе. Цэлінскі запытаў аб гэтым спраўніка Савіцкага, каторы адказаў, што для арганізацыі клюбу няма членаў, а для чытальні трэба проект статуту. На гэтым справа і заглохла. Так педагогі і вучні ў Горках страцілі свой культурны куток, які арганізоўваў жыццё ў глухой правінцыі, і разбрыліся па сваіх кутках. Горкі вярнуліся да свайго першабытнага становішча глухога мястэчка з пачынаючай сярэдняй аграномічнай школай.

Гэта знішчэнне правінцыяльнай вышэйшай школы да спадобы бюракратычнаму Пецяярбургу вельмі яскравая старонка ў краёвай нацыянальнай політыцы царскай Расіі ў эпоху „вялікіх рэформ“. Як урад Мікалая I, праводзячы русыфікацыйную політыку, з боязьні полёнізацыі, рэволюцыйных ідэй, зачыніў у 1831 г. Віленскі Універсытэт, так і ўрад Аляксандра II з тых-жа поглядаў зачыніў Гарэцкі Інстытут (уласна перавод роўнасільны быў зачынены, бо ў абстаноўцы паўночнай сталіцы ён памер натуральнай смерцю)¹⁸. Беларусь і сумежныя з ёю губерні страцілі высокі адукацыйны цэнтр. Мураў'ёў неабмежаваўся гэтай мэрай ў справе знішчэння тэхнічнай асьветы на Беларусі: у верасні 1864 г. былі зачынены, з прычыны адсутнасці ў іх „надлежащего полицейского надзора“, сярэднія тэхнічныя школы—таксатарскія класы пры Менскай і Віленскай гімназіях¹⁹.

У абарону Гарэцкага Інстытуту ніхто ня выступіў, калі ня лічыць памянутаў заявы Траўтфэтар Зеляному. Беклямішаў як-бы праспаў ўсю гісторыю з Гарэцкім Інстытутам пасля паўстання, бо нічым іншым нельга вытлумачыць яго пытаньня ў 1865 г. Цэлінскаму аб прычынах пераводу Інстытуту. Цэлінскі ў адказе, спасылаючыся на міністэрскія фінансавыя меркаваньні, адзначаў як галоўную прычыну пераводу „—отсутствие нравственных начал и убеждений у большинства учившейся здесь молодежи“²⁰, г. зн. тое, што ў прысудзе над педагогамі названа „поддержкой революционных идей“.

Увосень у Горкі і гарэцкі павет „прыбыло“ новае войска, якое было размешчана наступным чынам: у горадзе—рота Вяземскага пяхотнага палку ў 204 чалавекі (рота ваеннага складу, з іх 50 салдат было пастаўлена ў в. Дяцел—на поўдарозе да Дуброўны) і чвэрць сотні (36 чалавек) Данскага Казацкага № 13 палку; на павеце—па адной роте Вяземскага палку ў Дуброўне і Крапіўне (каля Воршы)²¹. Такім чынам, у горадзе і павеце размяшчалася 3 роты і чвэрць сотні казакаў, што складала 648 чалавек²². Аб тым, што прадстаўляў сабою казацкі пастой ў Горках магчыма разважаць паводле іншыдэнту з назірачом Кортатцавым. 12 верасня 1863 г. пасля 10 гадз. вечара Кортатцаў адправіўся на кватэру студэнта Карамышава, каб аб'явіць яму пад расьпіску аб яўцы на другі дзень у следчаю камісію ў якасьці сьведкі. Паваротам ад Карамышава, калі было ўжо каля 11 гадзін ночы, ён пачуў сьпева і, жадаючы даведацца, хто сьпявае, прыпыніўся. У той час да Кортатцава падыйшлі з сьпевамі некалькі казакаў з офіцэрам, схавалі яго за гарнітур, злаялі „самыми низкими площадными словами“ і пацягнулі на кватэру казацкага офіцэра. Ні просьбы, ні пратэсты, ні паказваньне білету з дазвалам хаджэньня ноччу—нішто не дапамагало: Так дацягнулі Кортатцава да дому, дзе жыў другі назірач Вільбоа, які ад шуму прачнуўся і выручыў свайго таварыша, прываставіўшы яго вайсковаму начальніку. Кортатцаў, аб якім Цэлінскі адазваўся, як аб самым далікатным і асьцярожным чыноўніку, спробаваў „высківаць“ з офіцэра і казакоў за зьневажэньне, але справа скончылася міравой, а Кортатцаў хутка атрымаў цёмна-бронзавую мэдаль „за деятельное способствование к усмирению польского мятежа“.

Вялікі ваенны пастой ў Горках і павеце сьведчыў, што адміністрацыя, як даўней, прадаўжала баяцца якіх-н. выступленьняў. Гэту бязьн выявіў Цэлінскі перад гадавінай гарэцкага паўстання. 2 мая 1864 г. ён прасіў вайсковага начальніка аб назначэньні асобных жаўнераў для дазору інстытуцкіх будынкаў у бліжэйшыя дні²⁴. Вайсковы начальнік у просьбе адмовіў, з прычыны існаваньня агульнай абароны. Гадавіна была адзначана офіцыйнай паніхдай у саборнай царкве па абаронцах айчыны ў прысутнасці служачых і адкрыцьцем на магільніку прыгараду Зарэчча надгробка над брацкай магілай жаўнераў, якія загінулі год назад. За масьўнымі жалезнымі кратамі на чорнай мармуровай падстаў-

¹⁸) Зямляробчы Інстытут у Пецяярбурзе праіснаваў да 1878 г., калі быў зачынен, а застаўся толькі, як і раней, Лясны Інстытут.

¹⁹) А. І. Мілавідаў, „Участие молодежи с.-западного края в мятеже 1863 г.“, Вільня, 1904 г. Тут-жа Мілавідаў дадае, што Мураў'ёў прапанаваў праект адчынення ў Вільне рускага універсітэту; не сустрэўшы ў гэтым дапамогі, ён прапанаваў замяніць універсытэт духоўнай акадэміяй, але і гэта не атрымала ўхвалення.

²⁰) Маг. Гіст. Арх., Справа Гор. Ін.

„По разным предметам“, 1863, № 84.

²¹) Мас. Ц. Арх., „Приложение к военному журналу Виленск. военного округа за 1863 г.“ ч. I, ст. 212-214.

²²) Усяго-ж у Магілёўскай губ. было раскватэравана 20 рот розных палкоў і 4 сотні казакаў, што складала 4684 чалавекі.

²³) Маг. Гіст. Арх., Справа Гор. Ін. „О назначении надзирателем Горек. Земл. Училища И. М. Коротцева“, 1860, № 76.

²⁴) Маг. Гіст. Арх., Справа Гор. Ін. „По разным предметам“, 1863, № 84.

цы высіўся белы мармуровы надгробак з крыжам. З задняга боку ў версе надгробку прымацована мядзяная бляшка з Юрыям-адольнікам, які забівае зьяю (успамінулі пра Юрыя, што сьвяткуецца 5 мая, па старому стылю 23 красавіка). Пад бляшкай наступны надпіс:

„Убитым русским воинам вечная память. 1863 года, ночью с 23 на 24 апреля польскими мятежниками убиты нижние чины Горецкой инвалидной команды: Яков Антошевич, Онуфрий Курлович, Шлюма Моллер, Степан Прохоров, Степан Устинов, Гайтұла Гозенберг, Маркел Григорьев, Степан Емельянов, Мартин Островский, Евсей Щербеков, Василий Матвеев“.

З пярэдняга боку,—другі надпіс:

„Защитникам края слава. 1864 г. С разрешения главного начальника края Михаила Николаевича Муравьева по ходатайству начальника Могилевской губ. Александра Петровича Беклемишева воздвигнут“.

Гэты пярэдні надпіс, больш натуральны на якой-н. тэатральнай абвешцы, а не ў надгробку, яскрава кажа аб жаданьні „разрэшывшаго“ Мураўёва і „ходатайствовавашаго“ Беклямішава увечніць свае імяны, як гэрою 1863 г. і менавіта ў Горках, як аснавальнікаў надгробку, пабудаванага на народныя грошы. Надгробак, які выдзяляўся сваёю вялічнасьцю сярод убогага сялянскага магільніку, прастаяў 62 гады.

У маі 1863 г., паводле асобнага агульнага загаду, былі сфармаваны жандарскія каманды. Такая команда, у складзе 30 жандарскіх унтер-афіцэраў і аднаго вахмістра, пад камандаваньнем капітана Залатухіна, прыбыла ў Горкі 17 чэрвеня 1864 г.²⁶⁾ Жандары былі разьмеркаваны між горадам і паведам: у Горках—вахмістр з 5-ю жандарамі, у 1-м стане—каля с. Фашчаўкі і Якаўлевіч—8 чалавек, у 2-м стане—каля с. Маслакоў—8 чалавек і ў 3-м стане—мястэчках Раманаве і Баеве—9 чалавек. З прыбыцьцем жандараў інстытуцкая адміністрацыя пачула сабе спакойней, так што ў ліпні, калі праходзіў праз Горкі полк, які звярочваўся з Польшчы, у інстытуцкім парку было наладжана два музычных вечары з ваенным оркестрам. Цэлінскі, просячы аб укладзе вечара, пісаў: „Молодые люди предлагают в выражение своих бурных патриотических чувств зажечь в аллее сада фанари, небольшой бенгальский огонь и выставить вензель с августейшими именами“.²⁶⁾

Сярод жандарскіх данясенняў трэба адзначыць даклад Беклямішаву чаўсаўскага жандарскага капітана Вальтара ў чэрвені 1864 г. аб становішчы чаўсаўскага павету, праз які галоўным чынам праходзілі гарэцкія паўстанцы. Апісаўшы спакойнае жыцьцё ў політычных адносінах сярод паноў, ксяндзоў, шляхты і сялян, Вальтар расказвае аб адным выпадку, які сьведчыць, наколькі вялікай была небясьпека паўстанцаў у гэтай мясцовасьці, больш як праз год пасья паўстаньня. Пасья агляду ў адной чаўсаўскай яўрэйкі Сары жандары затрымалі яўрэя Ратнера. Замест пашпарту Ратнер паказаў жандарам маніфэст 1861 года аб вызваленьні сялян і заявіў, што яго паслаў Мураўёў перасьледаваць паўстанцаў, якія схаваліся ў лесе каля мястэчка Чэрняўкі. Чаўсаўскі вайсковы начальнік Рахальскі, здаверыўшыся паказаньню Ратнера, акружыў войскам месца, на якое паказваў Ратнер, але нікога не злавіў, апрача работнікаў, што дралі лыкі²⁷⁾.

Праз некаторы час жандары адчувалі сябе поўнымі гаспадарамі, так што чэркаўскі жандарскі палкоўнік у 1868 г. ў данясенні шэфу жандармаў Шувалаву дагаварыўся да таго, што „жандарские унтер-офицеры так необходимы в этих местах, как воздух для всего живущего“.²⁸⁾

У ліпні 1865 г. Беклямішаў прадставіў Віленскаму генэрал-губэрнатару гарэцкі касьцёл, як падлеглы скасаваньню, а 27 кастрычніка гэтага года з Вільні паступіў загад аб зачыненні, сярод іншых на Магілеўшчыне, і Гарэцкага касьцёлу, „так как все население города и окрестностей оного исключительно православного исповедания и католиков в самом городе считается не более 30 душ“.²⁹⁾

22 студзеня 1866 г. гарэцкі касьцёл быў запячатан. Таму што касьцельны будынак зьявіўся спаракнелым, то матар’ял, пасья знясьення будынку, быў скарыстаны на апал пажарнай каманды. Маёмасьць касьцельная была перадаана ў дубровенскі касьцёл. Іншыя будовы, якія належалі касьцёлу,—кватэра ксяндза і прытулак для старцаў і старых—былі прыстасаваны пад кватэру начальна павятовай каманды, пад зборню і цахгаус. Такім чынам утварылася так званая „салдацкая слабодка“, а ксяндзоўская вуліца пераймавала ў дваранскую (цяпер пралятарская). Касьцельнішча, а таксама сядзібная і гародная зямля, разьмерам 6½ дэсяцін, якая межавалася з інстытуцкай зямлёй, былі перада-

²⁶⁾ Маг. Гіст. Арх., Справа „Об учреждении в Могил. губ. уездных жандармских команд“, 1864 г., № 53.

²⁶⁾ Ibidem, „По разным предметам“, 1863 г., № 84.

²⁷⁾ Ibidem, Справа „об утверждении в Мог. г. уездных жандармских команд“,

1864, № 53.

²⁸⁾ Маск. Ц. Арх., Справа „Бумаги по разным предметам из губ. Могилевской“, 1868, № 5.

²⁹⁾ Маг. Гіст. Арх., Справа „Об упразднении р-католических костелов Могил. г.“, 1865, вязка №114.

ны гораду. На месце касцёла пасья быў пастаўлен крыж за драўнянай агарожай, якія—прыблізна ў 1910 г. заваліліся, і цяпер тут гарадзкі сад і кінематограф. Побач з касцёлшчам была пабудавана двухпавярховая каменная турма, якая ў 1925 г. перамайстравана ў добра ўпарадкаваную гарадскую больніцу. Ксёндз Каменецкі быў пераведзен у Дуброўну. Спраўнік Савіцкі, які выказаўся аб Каменецкім, як аб чалавеку, ня маючым фанатычных рэлігійных перакананняў, і як аб ксяндзу, „преданном интересам правительства, насколько ксендз предан быть может“.³⁰⁾—хадайнічаў аб назначэнні яго ў в. Фашчаўку; хця тут жа адначасова Савіцкі прасіў зачыніць і фашчаўскі касцёл, бо 700 дзяржаўных сялян фашчаўскай парафіі могуць, паводле яго думкі, зьварнуцца ў праваслаўе, да і ад Фашчаўкі недалёка (12 верст)—Шклоў з касцёлам, да якога магчыма пералічыць фашчаўскіх каталікоў бяз усялякіх труднасьцей. Гэты праект Савіцкага застаўся праектам.

Адначасова з зачыненнем касцёлу, ў Зямляробскім Вучылішчы і ў каморніцка-такатарскіх класах, пакінутых у Горках пасья пераводу інстытуту, спынілася выкладаньне каталіцызму вучням каталікам і азначана 10% норма для вучняў—палякаў. Выкладаньне каталіцызму адбылася на польскай мове да сьнежня 1865 г., калі, паводле загаду новага дырэктара Багалюбава і паводле прыкладу маглёўскай гімназіі, былі выпісаны падручнікі каталіцызму на расейскай мове і была забаронена польская мова на лекцыях, якія ў лютым 1866 г. зусім спыніліся.³¹⁾

Пакінутыя ў Горках навучальныя установы пасья 1863 г. страцілі ласку і падпалі ўціску на працягу ўсіх апошніх дзесяцігодзьдзяў былога веку аж да 1905 г. Запужаная адміністрацыя перайначыла вучылішча і класы ў закрытыя навучальныя установы з неабыхчна строгай казарменна-манастырскай дысцыплінай. Асабліва такі характар набыла дысцыпліна ў першае дзесяцігодзьдзе—з 1865 г. па 1875 г.—пры дарэктару і інспэктару вучылішча Н. П. Багалюбава, адстаўным флорышчынскім палкоўніку, які сваёй сьстэмай упісаў найбольш цёмную старонку ў гісторыю Гарэцкіх Навучальных Установаў. Зьяўленьне марак-палкоўніка на чале аграномічнай школы—ужо гэта адно накладала асобны адбітак на распарадак жыцьця вучняў.³²⁾

Усё іх жыцьцё праходзіла паводле званка. Гуляць дазвалялася ў будзень з 3 г. да 6 г. в., а ў сьвята да 9 гадз. вечара; пры чым былі дакладна паказаны пункты ў парку, да якіх магчыма было гуляць: старэйшыя вучні маглі гуляць на дрэўным заводзе, а малодшыя толькі на дварэ і ў галоўных аляях парку; хадзіць у горад вучням магчыма было толькі з асобнага дазволу: за самавольную адлучку вучня садзілі ў карцар на тры дні на хлеб і ваду; забаранялася прысутнічаць на пажары, а тым больш дапамагаць пры тушэньні яго. Сам Багалюбаў рабіў нечаканыя і неаднакратныя абходы вучнёўскіх спален; сам асабова ператрухаў матрацы, падушкі, перагледжваў кнігі, шафкі; патрабаваў ад вучняў, каб яны заўсёды былі выбрыты, прычасаны, каб полты ў вучняў былі заўсёды зашпілены на ўсе гузікі. Асабліва ўзмоцненую барацьбу вёў дырэктар з даўгімі валасамі на галаве вучняў, што ў тая гады было асаблівай дэманстрацыяй вольнадумства. Успамінаючы свае вучнёўскія гады ў марскай школе, Багалюбаў у чэрвені 1870 г. загадваў, каб кожны вучань абавязкова два разы ў тыдзень купаўся. За найменшае невыкананьне таго або іншага распараджэньня садзілі ў карцар на хлеб і ваду.

У мэтах абароны вучняў ад староньяга ўплыву, паводле загаду дарэктара, уся корэспандэнцыя вучняў паступала загадзя дарэктару, прычым вучні ня мелі права трымаць у сябе грошы, а здавалі іх на хаваньне дарэктару. Гарэцкая паштовая кантора бесьспярэчна выконвала гэты загад Багалюбава.

Забраўшы пад свой кантроль сувязь вучняў з надворным сьветам, адміністрацыя старалася напхаць іх голavy евангельскімі лекцыямі. У маі 1871 г. былі арганізаваны такія лекцыі, якімі кіравалі назірачы, тады як бібліотэкару было загадана „ни под каким видом не выдавать ученикам Бокля, Дарвина, Сеченова и других, которые могут вредно действовать на религиозно-нравственную сторону воспитанника, из журналов выдавать только „Русский Вестник“.“³³⁾

Вучні рознымі спосабамі змагаліся з казарменна-манастырскай дысцыплінай. Увясну 1868 г. яны арганізавалі літаратурнае таварыства; таварыства пачало выдаваць часопіс, у якім было часткова перайманьне сталічнай журналістыкі, а часткова апісаньне ненармальнасьцяў школьнага жыцьця. Таварыства хутка была раскрыта; аднаго вучня (Сяляўку) выключылі, другога (Федарава) пасадзілі ў карцар, а іншым зрабілі увагу. Былі выпадкі і сур'езных сутычак. Сабраўшыся аднойчы ўвечары, у студзені 1869 г., на прыватнай кватэры, вучні пачалі сьпяваць. На сьпевы зьявілася поліцыя, якую вучні

³⁰⁾ Ibidem.

³¹⁾ Ibidem. Справа Гор. Ін-та, „О преподавании закона божия в Землед. Училище ученикам рим—кат. вероисповедания на рус. языке“. 1865 г., № 62.

³²⁾ Ibidem, „О распоряжениях дирек-

ктора Гор. З. Уч. кол. советника Боголюбова“, 1868 г., № 83.

³³⁾ Тут і далей узята са справы, адзначанай ў папярэдняй увазе і з адпаведных справаздач Гарэцкіх Навучальных Установаў.

перш адмовіліся ўпусьціць ў свой пакой, а потым злялі яе. Вынікам сутычкі было выключэньне 7 вучняў-каморнікаў, а потым, пасья паўторнага перагляду, выключана было толькі двое (Пелява-Ляўковіч і Сіпка), а астатніх пасадзілі ў карцар на тыдзень на хлеб і ваду. Пасья гэтага выпадку Багалюбаў прадпісаў загадчыку каморніцка—таксатарскіх клясаў Ляснеўскаму, каб ён адабраў ад вучняў падпіску ў выконваньні 9 асобных, дасланных ім, правіл. Ляснеўскі, абараняючы вучняў, сабраў іх і, абгаварыўшы сумесна з імі гэтыя правілы, ухваліў прасіць Багалюбава адмяніць чатыры, найбольш няпрыймальных правілы, адным з якіх забараняліся „сходбіцца“, „а если кому нужно зайти к товарищу для научных занятий—казалася ў гэтым правілу,— то он обязан испросить на то утром разрешения у своего надзирателя, для чего ведется особая книга, в которой ежедневно должны записываться те лица, которым разрешается отлучиться из своей квартиры, на сколько времени и к кому именно“. Багалюбаў адказаў, што ні аб якой адмене правіл ня можа быць і гутаркі, а праз некаторы час патрабаваў ад Ляснеўскага кантрольную кнігу. Ляснеўскі перш ухіляўся ад дасылкі яе і толькі пасья настойлівых запатрабаваньняў Багалюбава даслаў яе зусім пустою. Аб такім дэманстрацыйным невыкананьні загаду Багалюбаў паведаміў ў Пецярбург. Паводле тэлеграмы Зелянога 3-га сакавіка Ляснеўскі, адзіны паляк, які ўцялеў у Горках пасья 1863 г. і быў бьяльцом на воку Багалюбава, быў звольнен з пасады з адкамандыраваньнем у Межвы Корпус.

Перавод інстытута ў Пецярбург і дыктатарскае гаспадараньне ў Гарэцкіх Навучальных Установах палкоўніка Багалюбава зусім знішчылі былую вядомасьць і популярнасьць Горак, як цэнтру сельска-гаспадарчай асьветы. Лік вучняў ў Горках ў канцы 60-х і ў пачатку 70-х г. г. знізіўся да 100—120 чалавек, (канчала курс 8—10 чалавек) пры 6—7 педагогах. Толькі ў канцы 70-х г. г. лік вучняў падвышаецца да 200 і нават да 300 чалавек.

У канцы 1868 г. у Горкі прыехаў новы жандарскі палкоўнік Першын, які пры сваім назначэньні ў Горкі атрымаў асабовы загад ад шэфа жандараў Шувалава прадставіць справаздачу аб становішчы гораду і павету. Выконваючы гэты загад, Першын у 1868 г. прадставіў Шувалаву падробны агляд Горак і гарэцкага павету³⁴). Ня мог ён, натуральна, абыйсьці маўчаньнем і паўстаньне 1863 г. Прычынамі таго, што рэволюцыйны рух у магілёўскай губ. пачаўся якраз з Гарэцкага павету, Першын лічыць наступныя чатыры „элементы враждебные правительству“: 1) преобладающее влияние дворянства польского происхождения, 2) нищета и загнанность православных крестьян и отчасти духовенства, 3) направление Горыгорэцкаго Земледельческого Института и, наконец, 4) возмутительное равнодушие служащих к исполнению их прямых обязанностей“.

У процілегласьць Беклямішаву, які ў сваёй справаздачы аб паўстаньні 1863 г. спасылаўся на тое, што паўстаньне не апрацоўвалася ў Магілёўскай губ.³⁵), і ў процілегласьць магілёўскаму суду, які ў красавіку 1864 г. ясна адзначыў гарэцкае студэнцтва крыніцай паўстанья ў Горках, Першын, няздолны падняцца да больш шырокага разуменьня здарэньняў, вынавіць, як відаць, галоўным чынам польскае дваранства, на настроях якога і застаўліваецца далей. Дваранства павету—піша Першын—складаецца з 26 сямей праслаўнага і 23 каталіцкага вызнаньня, пры чым апошнія ўладаюць $\frac{2}{3}$ панскай зямлі. Некаторыя багатыя паны набіраюць штат сваіх служачых выключна з асоб польскага пахаджэньня, падтрымліваюць у дамох польскую мову і нават павяраюць галоўнае кіраўніцтва маёнткамі асобам, што скомпрамэтавалі сябе ў апошніх непарадках. Аб ксяндзох Першын піша, што сем ксяндзоў пры двух касьцёлах на павеце, ня глядзячы на самы пільны патаёмны нагляд за імі, ні ў чым процірадавым не заўважаны. У адносінах Гарэцкіх Навучальных Установаў Першын, адзначыўшы добрае становішча іх пад пільным наглядом Багалюбава, выказвае жаль, што Гарэцкая агрономічная школа мае слабы ўплыў на край у той час, як яна абыходзіцца ўраду каля 50—60 тыс. у год, а адзін вучань каштуе каля 5 тысяч. Выказаўшы такі жаль, Першын прапануе зачыніць Гарэцкія Навучальныя Установы, а адпаведныя сродкі скарыстаць на выданьне і распаўсюджаньне таінае і популярнае бібліотэкі па сельскай гаспадарцы.³⁶)

Справаздачай і прэектамі Першына застаўся вельмі задаволены шэф жандараў Шувалаў, яры прыгончык і супраціўнік „великих реформ“. Аб гэтай задаволенасьці Шувалава было аб'яўлена Першыну, адзінаму ў гэтых адносінах з усіх жандараў Магілёўскай губ. і ўсё-ж, ня глядзячы на агульнае заключэньне аб спакойным становішчы Горак і гарэцкага павету, праз два гады, з 1870 г., Горкі сталі цэнтрам жандарскага кі-

татура ў Гарэцкім павеце, аб якім клапаціўся Першын, калі паводле яго-ж слоў, на 58 тысяч сялян абога роду ў Гарэцкім павеце лічыцца і то „на паперы“ (1) адно парафіяльнае вучылішча і шэсьць вальасных школ.

³⁴) Маск. Ц. Ар., справа 3-га ад. „Бумаги по разным предметам из губ. магилевской“. 1868, № 5.

³⁵) Маг. Гіст. Арх., Справаздача Маг. губэрнатора за 1863 г., ст. 59.

³⁶) Незразумела толькі, якое распаўсюджаньне атрымала-б агрономічная лі-

раўніцтва трох паветаў: Чаўсаўскага, Мсьціслаўскага і Гарэцкага³⁷⁾. Гэты факт сьведчыць на тое, што царскі ўрад дадаваў вялікае значэньне як-раз Горкам, з прычыны гэтай ролі, якую яны адыгралі ў паўстаньні, і з прычыны таго, што Горкі заставаліся, хаця і ў меншай ступені, цэнтрам вучнёўскай моладзі з аддалёных ваколіц. Мала таго, абудзілася думка аб адбудове Гарыгарэцкага Зямляробчага Інстытуту.

Гэта думка была жыва сярод выхаванцаў Інстытуту. Саветаў, які пачынаў сваю вучэбную працу ў Гарэцкім інстытуце, а потым быў вядомым прафэсарам Пецярбургскага Унівэрсытэту, даслаў у Горкі к 50-шлещню Гарэцкага Зямляробчага Вучылішча (1890 г.) наступнае пажаданьне: „Да воскреснет в лице Горского Училища незабвенный Горьгородский Институт— моя alma mater!³⁸⁾ Дырэктар Арнольд, які заступіў Багалюбава, у сваёй справаздачы за гэты (1890) год апавядае, што „и доселе еще нет-нет да и по-явится неизвестно откуда пушенный слух о переводе несуществующего уже высшего учебного заведения в Горки“.

У 1919 годзе Гарэцкія Навучальныя Установы, якія ў той час складаліся з Зямляробскага, Каморніцка-Агрономічнага і Сельска-Гаспадарчага Рамесьніцкага Вучылішч, былі рэформаваны ў Гарэцкі Сельска-Гаспадарчы Інстытут; а ў 1925 г., з далучэньнем да яго Беларускага С.-Г. Інстытуту, які знаходзіўся ў Менску, была ўстаноўлена ў Горках Беларуская Дзяржаўная Акадэмія Сельскае Гаспадаркі імя Кастрычнікавай Рэвалюцыі

³⁷⁾ А. Дембовецкий, „Опыт описания Могил. губернии“, 1884, ст. 69.

³⁸⁾ Маг. Гіст. Арх., Справа Гор. Инст.

„О праздновании 50-летия существования Землед. Училища“, 1890, № 35.

З Ь М Е С Т

	Стар
Ад Камісіі па гісторыі Беларусі ў XIX-XX ст.	2
Уступ	3
Гары-Гарэцкі Земляробчы Інстытут	9
Рэволюцыйны рух у Інстытуце да 1863 г.	21
Перад нападам і напад паўстанцаў на горад 6 мая 1863 г.	38
Паўстанцы ў Інстытуце і паход іх па Магілеўшчыне	59
Дазнаньне і суд	77
Катарга і сасланьне	97
Д а д а т к і:	
1) Плян Горак	51
2) Карта шляху паўстанцаў па Магілеўшчыне	68
3) Спіс паўстанцаў Горацкага аддзелу	111
4) „Статейный список“ аб паўстанцы Коссаке	115
5) Інстытут і горад пасья 1863 г.	116

Дел. аддзела
1994 г. ад

ПАМЫЛКІ ДРУКУ.

Стар.	Радок.	Надрукавана	Павінна быць
220	24 зверху	перавозілі	пераводзілі
223	10 знізу	аскерка	Аскерка
224	9 "	Гуткоў	Гудкоў
240	13 "	згадчык	загадчык
243	20 зверху	схызму	сызму
"	21	Кязимиров	Казимиров
"	12 знізу	у Мархирове	у Марцухове
244	16 "	эмблемамі	эмблемамі ¹⁹⁾
245	1 "	²⁰⁾ Ibidem	²⁰⁾ Лен. Ц. Арх. Справа № 87/102
254	16 зверху	ў месцы захаплення	ў мейсцы, захоплення
"	13 знізу	з Пяцярбургу	з Пецярбургу.
257	16 зверху	лучше	лучше
259	9 знізу	Ратнецісах	Ратнеціках
262	23 зверху	Александропальскага	Алексапольскага
263	27 "	падісам	падпісам
267	16 знізу	Дамарацакаг	Дамарацкага
"	13 "	маскалям	жаўнерам
"	9 "	Трасевіч	Тарасевіч
268	8 "	чырноўнікі	чыноўнікі
274	20 зверху	з Горак,	з Горак ⁶¹⁾
"	39 "	⁶³⁾	⁶²⁾
"	40 "	⁶²⁾	⁶³⁾
275	9 знізу	спацыр	шпацыр
294	4 зверху	Тасевіч	Тарасевіч
298	2 "	дожны	должны
"	3 "	за неисполнение	за неисполнение
301	4 знізу	да паўстанья	да паўстанья ²⁶⁾
305	25 зверху	Пабокава	Набокава
327	16 знізу	Сьпісь паўстанцаў Гарэцага	Сьніс паўстанцаў Гарэцкага
"	"	аддзелу	аддзелу
332	8 зверху	Жандар першы	Жандар Першы
336	22 знізу	мятежа	мятежа ²³⁾
337	19 "	У маі 1863 г.	У маі 1864 г.